327.248

MAGYAR CLASSIKUSOK

KAZINCZY

ERDÉLYI LEVELEK

AIGNER LAJOS
BUDAPEST

KAZINCZY

ERDÉLYI LEVELEK

3

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

OSZK

ERDÉLYI LEVELEK.

IRTA

KAZINCZY FERENC.

KIADJA

ABAFI LAJOS.

BUDAPEST,
AIGNER LAJOS.

327.248
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
B 69/2002
LELTÁRI SZÁM

BUDAPEST 1880.
WILCKENS F. C. ÉS FIA KÖNYVNYOMDÁJA.

TARTALOM.

		Lap.
Az Erdélyi Levelek története		VII.
Előbeszéd		3
Bevezetés		5
Erdélyország adója		14
Erdélynek történetei		18
Rákóczi-ház		40
Báthori-ház		43
Királyaink		46
Erdélyi levelek		48
I.	levél (Szalárd, Kraszna)	48
II.	levél (Kraszna)	61
III.	levél (Nyires, Nagy-Almás)	66
IV.	levél (Kolozsvár)	69
V.	levél (Kolozsvár, Telek, Torda, Ludas)	88
VI.	levél (Bogát, Radnót, Ugra, Vásárhely)	100
VII.	levél (Koronka, Szent-Benedek)	111
VIII.	levél (Gyalakuta, Szent-György, Lóc)	120
IX.	levél (Oláh-Andrásfalva, Sárd, Fehéregyháza, Nagy-Bún)	125
X.	levél (Segesvár, Erzsébetfalva, Almakerék, Medgyes)	136
XI.	levél (Szeben)	149
XII.	levél (Szent-Mihály, Kenyérvize, Tordos)	166
XIII.	levél (Dédács)	173
XIV.	levél (Máros-Némethi, Déva, Bulcs, Szpata)	177
XV.	levél (Szpata, Kostély, Lugos)	187
XVI.	levél (Illye, Branyicska, Somlyós)	200
XVII.	levél (Hunyad)	211
XVIII.	levél (Demsus)	216
XIX.	levél (Hunyadi János)	222
XX.	levél (Bábolna, Gyógy)	244
XXI.	levél (Maros-Rév, Fehérvár)	250
XXII.	levél (Gáldtő, Enyed)	268
XXIII.	levél (Torda, Kolozsvár)	285

Lap.
XXIV. levél (Esküllő, Tihó, Zsibó) 292
XXV. levél (Zsibó) 305
XXVI. levél (Zsibó, Hadad) 324
Toldalékok:
I. Ferenc és Carolina Augusta Kolozsvártt 334
II. Aranka György Hunyadi Jánosnak eredete felől 336
III. Erdélyi gubernátorok 342
IV. Erdélyi püspökök 1715 óta 343
V. A Bethlen-ház 344
VI. A Teleki-ház 354
VII. Gróf Kemény Sámuel, rendek előlülője, a nemes lelkű 368
VIII. A kolozsvári játékszín történetei . . . 370
Névmutató 373

OSZK

AZ ‚ERDÉLYI LEVELEK' TÖRTÉNETE.

Erdélyt látnia egyik régi vágya volt Kazinczynak, melyet azonban csak 1805 őszén teljesíthetett, és akkor is csak részben, a mennyiben Cserei Farkas barátját meglátogatta Krasznán, és onnan vele Zsibóra átrándult báró Wesselényi Miklóshoz. Azóta egyik kedvenc eszméje volt, a megkedvelt Erdélyt egészen bejárnia, melynek foganatosítását viszonyai azonban évről-évre elodáztak, úgy hogy csak 1816-ban Cserei Farkas, Döbrentei Gábor, Sípos Pál és báró Gyulay Ferencné barátai sürgős meghivásának engedve kelt útnak serdülő idősb leánykájával, Eugeniával és ennek gouvernantejával.

Saját négy lovas hintóján hagyta el Széphalmot jun. 11-én és 24-én lépte át Erdély határát, hogy Krasznán harmadfél napot, Kolozsvártt három és Maros-Vásárhelytt egy napot időzvén, Andrásfalván gróf Gyulaynénál hosszabb pihenőt tartson; azután Nagy-Szebent és Tordost meglátogatván Lugos mellett Szpatán lakó sógorához rándult, és onnan visszafelé Dédácsra aug.

9-én érkezett, befordult Nagy-Enyedre, a Gyógyi fürdőre, és Zsibón hat napot mulatván, Hadadon, Tihón és Kolozsváron át haza tért. Megérkezett szep. 10-én.

„Szebb három hónapot — úgymond — ha ide nem számlálom a mit a szerelem ada, sohasem éltem.“ [1]) E szép napok emlékét még útközben határozá el, irodalmilag megörökíteni. „Útamat írni fogom s kiadom. Gyönyörű tapasztalásaim voltak; s minthogy mi magyarországi magyarok Bécs miatt csak nyugot felé szeretünk járni s Erdélyt nem tekintjük meg, még ha Párist nézzük is: utazásom, ha nyomtatásban jelenend meg, nem lesz sem gyönyör, sem haszon nélkül.“ [2]) E szándéka ugyancsak még Erdélyben határozotabb alakot nyert, a mennyiben abban állapodott meg, hogy utazását levelekben írja meg, és azokat gróf Dessewffy Józsefhez intézi. [3]) Barátja ennek igen örült, és azt igen nagy megtisztelteténének vette: „Úgy fogok én a jövendő nyom előtt megjelenni, mint a szálló sas terepély szárnyai alatt kapaszkodó ökörszem.“ [4])

Kazinczy azonban ok. 5-én még munkához sem fogott volt, egyéb elfoglaltsága miatt; de már 1817. febr. 7-én volt 30 írott ív kész, és még vagy 10 ív volt hátra, úgy hogy az egész m. e. 25 nyomott ívre terjedne a szerző számítása szerint.

Szándékát azonban Dessewffyn kívül másokkal is közölte volt, és így történt, hogy Tratt-

[1]) Lev. Kis Jánoshoz II. 205. l.
[2]) Lev. Dessewffyhez II. 119. l.
[3]) Lev. Dessewffyhez II. 122. l.
[4]) U. o. 161. l.

ner Mátyás pesti kiadó, ki épen akkor indítá meg a „Tudományos Gyűjteményt“, szintén értesülvén, a Leveleket folyóirata számára kérte. „Azt feleltem — írja Dessewffynek febr. 7-én — hogy azok gróf Dessewffyhez vannak intézve, s a gróf nekem azt írta, hogy úgy tekinti mint a maga tulajdonát, melylyel ő fog disponálhatni, nem én.... Mihelyt leirathatom, közleni fogom veled, mert a nélkül hogy megmaradjon nálam, kezemből ki nem adom, attól rettegvén, hogy a hozzád-vivés alatt is elveszhet. Én azt igérem magamnak e munkámról, hogy több javallást fog nyerni mint egyéb dolgozásaim. Nincs semmi neme az olvasóknak, hogy olvasása őket ne interesszálhassa.“[5])

Két héttel később már arról értesíti Dessewffyt, hogy márc. közepéig kész lesz a munka. „Oh mint vágyok hogy lásd, hogy olvasd, s bár együtt olvashatnánk! Religiói, philosophiai, historikai, politikai, aesthetikai, philologiai gondolkozásomat belészőttem, de úgy, hogy azt csak az érti meg, a kinek a hallásra füle van.“[6]) Előadja egyuttal azon szándékát, hogy Magyarországról még hozzá adja Mária-Pócsot s toldalékképen Gyöngyösi János életét, valamint Erdélynek történeti, földrajzi s statistikai leirását, mely szándékát csak részben teljesité.

Március közepe táján csakugyan elkészült a mű, s Kazinczy, mielőtt még Dessewffyvel közölte volna, beküldte nehány levelét a „Tudományos Gyűjtemény“-hez, a hol megcson-

[5]) U. o. 155. l.
[6]) U. o. 156. l.

kítva jelentek meg.[7]) Mind azáltal „elcsudálkozva látta, mely örömmel fogadja ezeket publicumunk.“[8]) E siker felbátorította, s jun. 11-én ismét küldött oda egy levelet[9]), valamint 1818-ban is nehányat. De nem az egész közönség fogadta e leveleket örömmel; némelyek gyűlölséget láttak bennök. „Erdélyben nagy haraggal vannak ellenem a szászok a „medve-faj“ miatt. De ebben ugyan igazuk nincs. Lady Montague dáma volt, s a nagy világ szólásaival derekasan ismeretes, és mégis ő is medvének nevezte volna azt a fajt, melynek paraszt sorsú tagjai, a nyájas megszólítótól elfordulnak, s egy-két syllabával felelnek kérdéseire, vagy épen nem. Bónis Sámuel úrral épen így bántak. És így nem hazugság a mit mondok felőlök.“[10])

S épen ezen s hasonló kis sérelmek ellen védelmezte valaki a szászokat.[11]) E cáfolatról, mely csak junius-juliusban jelent meg, már februárban

[7]) Lev. Berzsenyihez 215. l. A „Tudom. Gyűjtemény“-ben megjelentek: 1817. II. kötet. Töredékek Kazinczy Erdélyi Leveleiből (Bogártelke, Dédács); IV. kötet: Kazinczynak Erdélyi Levelei közűl (Károlyfejérvár); VII. kötet: Erdélyi cancellárius gróf Teleki Sámuel excell. bibliothecája Maros-Vásárhelytt; 1818. I. kötet: Megcáfolása azon bitang hírnek, hogy Hunyadi János, magyarországi kormányzó és erdélyi vajda vad ölelésből eredt; halicsországi kormányszéki tanácsos, és kerületbeli kapitány (eperjesi születésű) Kriebel János úrnak levele Kazinczyhoz, Brzezán, októb. 26-án 1817. Hunyadi Jánosnak születése eránt; VIII. kötet: Az erdélyi szászok. Gubernátor báró Bruckenthal Sámuelnek bibliothecája, kép-gyűjteménye.

[8]) Lev. Szabó Sámuelhez. Koszoru 1864. II. 520. l.

[9]) Lev. Dessewffyhez II. 184. l.

[10]) Lev. Dessewffyhez III. 83. l.

[11]) Kazinczy úrnak a szászokról írt leveleiről. Írta S. Tud. Gyűjt. 1821. VI., VII. köt.

volt tudomása Kazinczynak, és akkor előre is késznek nyilatkozott — noha adatai tagadhatatlanok — ha a cáfoló igazat mond, azt megigazítani s megvallani hibáját.[12]) Ennek azonban a cikk megjelenése után nem látta szükségét, hanem előbb is utóbb is igyekezett művét lehetőleg tökéletesbíteni s úgy alakítani, hogy az mindenkinek tessék.

Kazinczy ugyanis a művet azzal, hogy, egyszer megírta, még nem tartotta befejezettnek hanem át meg átdolgozta, mialatt erdélyi barátjaitól vette értesítéseket beleszőtte. A hézagok kipótlása miatt nagy számban írt leveleket erdélyi ismerőseihez, és a mű egyes leveleit is megküldte az illetőknek, a kikről bennök szó volt[13]), „nehogy felőlök a legbarátibb szándékkal olyat mondjak el, a mi reájok kedvetlen következéseket vonhat. Meggyőződésem ellen semmit sem magasztalok, de a mit nem lehet magasztalnom, egészen elhagyom. Így tesz a művész is a portrékban; elhagyja a mi az egésznek árthatna. Barátimmal töltött óráim csillogó ecsettel lesznek festve.“[14])

Mily aprólékos részletekre terjedő gonddal tevé kérdéseit, mutatják gróf Gyulay Lajoshoz 1816. nov. 4-én[15]) és Wesselényihez 1817. jun 14-én intézett levelei.[16])

Az első átdolgozást, úgy látszik, nyomban a kidolgozás után eszközlé, sőt azt előbb késznek

---

[12]) Lev. Dessewffyhez III. 83. l.

[13]) Lev. báró Wesselényi Miklóshoz. Történeti Lapok 1874. I. 8. l.

[14]) Lev. Kis Jánoshoz II. 229. l.

[15]) Gyulay naplótöredékei 222. l.

[16]) Történeti Lapok I. 8. l.

sem tekintette s kézből sem adta; mert míg Dessewffynek 1817. márc. 16-án azt írta, hogy „e napokban szülé meg új gyermekét, az Erdélyi Útat", Kis Jánost három nappal utóbb arról értesíti, hogy a munkával kész, de most harmadszor is dolgozza[17]; dacára annak, hogy Szemere Pál azt minden egyéb munkáinál gyönyörüségesebbnek, hatalmasabbnak, genialisabbnak találta: „Mely sok és sokféle tudomány — úgymond — s nem a Tudományos Gyűjtemény extractjaikak manierjokban, s távol minden pedántságtól! mely scénák! mely romantisch scénák! minden affectált romantismus nélkül! s a tónban miként van ott a sentimentál és a naiv összeolvasztva, s azok a character festések! s a történeti beszélés stilje!"[18] Négy nappal utóbb már azt írja, hogy „most dolgozom harmadszor, hogy castigatus ad unguem legyen. Mint fogják venni az én túladunai barátim, ők lássák; az én gondom az, hogy oly jót adjak, a milyen tőlem kitelhetik... Úgy tetszik, 4-dikszer nem lesz szükségem dolgozni."[19] De azért bizony negyedszer is átírta.

A második dolgozást az elsőnek csak — tán némi tekintetben bővített — másolatának tartjuk a föntebbiek után, és a Tudományos Gyűjteményben megjelenteken kívül azon Zsibóra vonatkozó részből itélve, melyet K. Papp Miklós a „Történeti Lapok"-ban közzé tett, igazat adunk Toldynak, midőn azt mondja, hogy a második dolgozás, „melyen az első benyomások frisesége életénkeb-

[17]) Lev. Kis Jánoshoz II. 238. l.
[18]) Lev. Kis Jánoshoz II. 240. l.
[19]) Lev. Berzsenyihez 215. l.

ben ömlik el", csakugyan a „leggazdagabb"; mert a mellett tanuskodik az említett töredék közvetlenebb hangja s terjedelmessége, mely utóbbi a későbbi dolgozásokban felére zsugorodott, a mellett hogy az elbeszélés hangja szárazabbá vált. Abban pedig, hogy Kazinczy az első dolgozást elégette légyen, tévedett Toldy, mint alább látni fogjuk.

Még a negyedszeri átdolgozással — melyet 1817. julius-augusztusban végzett — sem volt megelégedve. „Azt sajnálom sokszor, midőn a kézirást elő meg elővettem, hogy a munkában nincs mélység, hogy csak megilletem a húrt mint a fecske a víz színét, s elreppenek" — s ezt panaszlá Sisak kapitánynak, kivel mint Erdélyt ismerőt közölte a kéziratot — és az úgy találta, „hogy igenis sok mélység van benne, de csak annak a ki olvasni, azaz érteni tud, mert a közönséges olvasó a mélységet nem fogja megsejteni."[20])

Erdélyi ismerősei: Cserei Farkas, Döbrentei Gábor, báró Wesselényi Miklós és Cserei Miklós, kiknek megküldte volt, kezdtek nehézségeket emelni a munka ellen és „kitörletik velem felőlök tett festéseimet, az irigység fogaitól rettegvén."[21]) Mások, kivált Döbrentei, „megneheztelnek, hogy minden embert, asszonyt, ifjat, leányt dicsérek. Igenis, mert a kit nem dicsérhetek, azokat elő nem hozom."[22]) Az egyik nem szerette hogy emezt, a másik hogy amazt dicsérte, Cserei Farkas pedig azt kö-

---

[20]) Lev. Dessewffyhez II. 193. l.
[21]) Lev. Kis Jánoshoz II. 273. l.
[22]) Lev. Dessewffyhez II. 193. l.

vetelte, hogy előbb ki ne adja a művet, mielőtt ő azt át nem olvasta, a végből, hogy a hibákat kijavítsa, a hézagokat pótolja, kivált pedig azok dicséretét kihúzza, kiket ő dicsérve látni nem akar. Kazinczy emiatt szándékozott Krasznára utazni, mihelyt egészsége engedi.[23]) Ez útból nem lett semmi. Szándékát már 1817. aug. 24-én Cserei Farkashoz intézett kiadatlan levelében is említi, melyben az erdélyiek, nevezetesen Döbrenteinek kifogásairól szólván, védekezőleg felhozza: „Erdély engem úgy fogadott, a hogy Magyarország kevés erdélyit fogna; én Erdélynek hálával tartozom. Hazudni nem tartozom azért hogy az erdélyiek magasztaltassanak: de azzal tartozom hogy a mi roszat láttam, ki ne kiáltsam, a mi jót láttam pedig, elmondjam .... Erdélyt Magyarország, a mint Te is tudod, hamis oldalokról ismeri. Midőn én tisztelettel szólok az erdélyiek felől, ezek kimondják nekem, hogy hizelkedés a mit mondok az erdélyiekről, mert ők gaszkonok. Illő hogy leveleim megjelenjenek s a magyarországi magyar ismerje az erdélyi magyart s annak lakó földjét; illő hogy én mind elmondjam azt a sok jót a mi Erdélyben láttam. Rosz és nevetséges ott is van, mint nálunk, és valahol emberek, még pedig elrontott és elromlott emberek vagynak.“

A szerző lelkiismeretét azonban már erősen fordulta, hogy az, a kinek munkája ajánlva van, még nem látta azt, és ennélfogva még az év vége előtt megküldte a negyedik áldolgozás kéziratát azzal a megjegyzéssel, hogy „még sok fog abban

---

[23]) U. o. 208. és 213. l.

változni."[24]) Dessewffy minden másnak félreté telével neki feküdt az olvasásnak, mi alatt folyton jegyezgetett. Itéletét nyugtalanul váró barátjának már jan. 7-én írja meg véleményét: „Nem tudom lefesteni minő gyönyörrel öntötték el lelkemet Erdélyi Leveleid; megtetszik belőlök a szép előadásokban gyakorlott elme, kilátni rajtok a tárgy ismétlett feldolgozásának tökélyeit, nem pedig gondjait. Az elsőbb levelek valamennyire érintetlen hagyják az olvasót, de mennél tovább indulék bennök, annál inkább vonzottanak magokhoz, és annál jobban vágyék nem csak előbb haladni olvasásokban, hanem mulatni is magamat tanulsággal és kellemekkel eltelt foglalatjokkal. Szint olyan a Borghese híres villájában a bemenetel, nem sejti meg az érkező a csoportosan reá váró örömöket... Ha nem csal meg reményem, nagy helybenhagyással veendi által a jövendő kor gyönyörüséges leveleidet."[25])

Barátja szertelen magasztalásait nagy szerényen vevé Kazinczy, megjegyezvén, hogy általában sokkal előnyösebben itélünk meg kézirati, mint kinyomatott művet, mert örvendünk, hogy új mű készül. Ő korántsem volt művével megelégedve, kivált nem a kolozsvári levéllel; „az egy hosszú galeriája volt a portréteknek változtatások nélkül; kedvetlent mondanom nem illett, és így úgy jöttem ki, mint egy bérbe fogadott magasztaló, s minthogy senkit sem akartam, senkit sem kellett nagyon kitetszőleg festeni, ízetlen volt a magasztalás is. Azon leszek, hogy új dol-

---

[24]) U. o. 125. l.
[25]) Lev. Dessewffyhez II. 220. l.

gozásom inkább érdemelhesse javallásodat."[26]) Ez volt az ötödik átdolgozás, melyet 1817. januárban kezdett meg; de már márciusban kezdte hatodszor átírni[27]), ismét sokat igazítván benne. Azonban már bele is únt, és — úgymond — e nyáron nyomatatnia kell. A jövedelemből, úgy hiszi, adósságai egy részét le fogja róhatni.[28])

A kézirat az alatt folytatta vándorlásait; megfordult újra Döbrentei kezén[29]), és minthogy Cserei Farkasokhoz le nem rándulhatott Kazinczy, megküldte ennek is, és ez „oly javallással írt róla, a melyet neked is pirulok elmondani. Cserei, látván hogy várását túlmultam, gyarapítani fogja azt tudósításaival, s ő is, Döbrentei is, s mások is vigyázni fognak, hogy oly hírek ne menjenek Leveleimbe, melyek nem valók, vagy nem minden tekintetben valók."[30]) „Erdély látni fogja, hogy jóságát nem vesztegette sem hálátlanra, sem alacsony csapodárra."[31])

Végre 1819. április havában annyira megérettnek hitte Kazinczy e művét, hogy a censurának alávethesse; e végre átadta a sárospataki censornak, Tulsiczky plebánosnak, a ki többszöri sürgetés dacára csak augusztusban írta rá az Imprimaturt. De kegyetlenül bánt a munkával. „Elkeseredik az író, mikor ily censorokat lát — kiált fel a szerző — Bocskayt nagynak nem nevezhetem, mert rebellis volt és erkölcstelen.

---

[26]) U. o. 236. l.
[27]) Lev. Szabó Sámuelhez. Koszoru 1864. II. 520. l.
[28]) Lev. Dessewffyhez II. 251. l.
[29]) U. o. 269. l.
[30]) U. o. 269. l.
[31]) Lev. Szabó Sámuelhez i. h.

(Erkölcstelensége felől semmit nem tudok.) Oly fényes országról mint Italia, hogy mondhatom hogy grádicsai mocskosok. Szent István keresztyén papokat hozatott, és így nem erőszakkal térítette meg a magyart. Nem jót mondok mikor azt mondom, hogy a professor társalkodjék a tanítványával, mert Apulejus ezt mondja: „parit conversatio contemptum: raritas consilium rebus admirationem“ etc. etc.[32]) „A Primás felől azt mondám, s dicséretére, hogy reggeli 5 órakor voltam nála. Erre a censor arra emlékeztet, hogy Rudnay celsissimus princeps, s az, a mit beszélek, mutatja, hogy ő nem tuda lenni nagy úr; ezt tehát töröljem ki stb. És mégis örvendek, hogy Tulsiczky volt rostálóm.“[33]) Hát akkor minő lehetett a többi censor!

E miatti elkeseredésében arra határozta magát 1819. végén, hogy művét újra, most már heted ízben dolgozza át[34]) és azt képekkel ellátva adja ki — ha a képek metszetésére Maecenast talál. Hat ily kép kellett: Vajda-Hunyad, Déva és vára, Erdély térképe, Hunyadi címere, a római tábor és még egy, talán Kolozsvár.[35])

S részint hogy ily Maecenast nyerjen, részint pedig hogy művét lehetőleg tökéletesbítse, újra s

---

[32]) Lev. Dessewffyhez II. 345, 354, 358, 376, 383, 390, 403. l.

[33]) Lev. Kis Jánoshoz II. 290. i.

[34]) Lev. Dessewffyhez II. 403. l. Itt nyolcadik átdolgozást említ ugyan, de utóbb ismét nyolcadikról emlékezvén, valószínű, hogy itt tévedett. Ámbár Kisnek már 1819. jan. 3-án írta, hogy most végzi a hetedszeri újra dolgozást.

[35]) Lev. Dessewffyhez III. 61. l.

újra közölte a kéziratot előkelő s tehetős ismerőseivel; így gróf Teleki Lászlóval, gróf Teleki Józseffel és báró Vay Miklós nevelőjével Szabó Jánossal. Kapott is mindenfelül bíráló megjegyzéseket, dicséreteket is eleget, de olyant nem, a ki nehány száz forintot áldozni kész lett volna ily elsőrangú mű kiadására. Végre eltökélte magát a szerző, hogy maga adja ki, mihelyt pénze lesz, mert 500 vevőre számíthatni remél.[36]) E végből alkura is lépett a sáros-pataki nyomdával; mindazáltal „az én Erdélyi Leveleim még sem nyomtattatnak, mert nem érkeztek meg a betűk a pataki typographiába; pedig itt akarom nyomtattatni, hogy magam lehessek a corrector.“[37]) E szándék azonban mindenkép meghiúsult.

A sok toldás-foldás, javítás és átdolgozás alaposabb és tudósabb színt kölcsönzött ugyan a műnek, de egyuttal felforgatta annak egyöntetűségét, sőt megfosztotta a közvetlenség melegétől is, elannyira, hogy már e kiadásra nézve jegyezte meg önváddal az elkeseredett író: „Oly sok és oly sokféle idegen kéz változott és változtattatott benne, hogy nem az többé, a mi volt, a mi lehetett volna. Mi sem megérintésinket, sem magasztalásunkat nem tűrhetjük, s mind a kettőt hiúságból s elhitetjük magunkkal, hogy az szerénységből esik. Cato szabadon fedde mást, szabadon magasztalá magát, s ha nekem azt a mit Catónak tenni szabad volt, tennem nem szabad is, örvendek, hogy érzésben legalább nem vagyok hozzá hasonlatlan.“[38])

[36]) U. o. 61. l.
[37]) Lev. Gyulayhoz (Naplótöredékeiből) 241. l.
[38]) Lev. Kis Jánoshoz II. 289. l.

Ily készületek, küzdelmek és remények közt eltölt az 1820. év, el az 1821. is és sokan sürgették a mű megjelenését, többi közt Trattner is, Dessewffy is 1822. jan. 31-én, s ez azon megjegyzéssel, hogy ő (D.) jól tenné ugyan, ha minden sorát 9 évre félre tenné, de Kazinczynak a halasztásra szüksége nincs.

Az általános érdeklődés, mely Kazinczyra nézve abban culminált, hogy gróf Majláth János a művet németre szándékozott lefordítani[39]): arra bírta, hogy végre komolyan vegye a munka kibocsátását. 1822. március havában kezdte sajtó alá készíteni, még pedig gyökeres átdolgozással, mert — úgymond — „az a sok tanácsló kivert eszemből: kihallgattam őket, s már most magamat követem, szabadon. A többek közt azt a változást teszem, hogy a leveleket összefoglalom, s így az 50 levél talán 20 levelet fog tenni, a nélkül hogy a munka véknyabbá váljon e miatt.“[40]) Mindazáltal követte Döbrentei és gróf Teleki László intését, „hogy élők felől sem jót, sem roszat nem kell mondanunk. A munka így nagy részét elveszté a mi ajánlhatta volna, de más részről nyere.“ Sőt igen óhajtaná, hogy Dessewffy azt újra olvasván, ítéletét és kifogásait vele közölhetné, nem mintha azokat vakon követni akarná, mert „az én vélekedésem szerint a legbölcsebb intést sem kell követnünk, ha van valami, a mi annak elfogadásától tartóztat, nem mintha saját látásunkat a másokénál jobbnak vélnénk, hanem azért, mert saját arcunk úgy elenyé-

[39]) Lev. Dessewffyhez III. 83. l.
[40]) U. o. 160. l.

szik, pedig idegen arcot, bár szebbet, ki akarna viselni? De a bölcs intés, még ha el nem fogadtatik is, használhat, új nézésekre vezethetünk általa, s máshol van sikere."[41]) Majdnem egyidejűleg gróf Gyulay Lajost, gróf Kornis Mihályt és újra Cserei Farkas is felkéri, hogy a Döbrenteinél levő kéziratot „olvassátok meg ti is, és ha azt vagy jobbá, vagy bővebbé tehetitek igazításaitokkal, tegyétek méltóbbá a publicum javalására. Gondoljátok meg, mely kincs lesz az két-három század mulva Erdélynek, és mit adnánk érte, ha ily leveleket az elmult századoknak mindenikéből bírnánk."[42]) Julius hó végén már azt írja Dessewffynek, hogy a „nyolcadszori, azaz utolsó" dolgozást „egészen újra öntve" megküldte végső revisióra Döbrenteinek — noha az az előbbi átdolgozást, Széphalmon tett személyes látogatása alkalmával (1820.) ismételve átnézte volt[43]) — azzal a meghagyással, hogy egyenesen Bécsbe küldje fel Igaz Sámuelnek, a ki nyomatását eszközölni fogja.[44])

A következő 1823. év febr. 23-án már azt is jelentheti, hogy a kézirat Jung János, a bécsi egyetemen és Theresianumban a magyar jog rendkívüli tanárának, s censornak javalását megnyerte, de superrevisióra gróf Batthyány Vincének adatott ki; ez pedig késleltette a dolgot, mert még augusztusban sem volt sajtó alatt;[45]) a minthogy Igaznak nem is sikerült kiadót nyerni.

[41]) U. o. 173. l.
[42]) Gyulay naplótöredékeiből 249. l.
[43]) Lev. Dessewffyhez III. 83. l.
[44]) U. o. 175. l.
[45]) U. o. 224. l.

Ez a körülmény, valamint az, hogy Trattner sem igen törte magát már az Erdélyi Levelek kiadása után, arra vitte Kazinczyt, hogy kiadásával 1824-ben az akkorában igen vállalkozó Werfer Károly, kassai nyomdászt kinálja meg. S az hajlandónak nyilatkozott; szerződésre azonban nem kivánt lépni, mielőtt a kéziratot nem látta volna.[46]) De vagy nem sikerült ez elég hamar, vagy Sallust előbeszédén, melyet ez évben külön nyomatott Werfernél, tűzött vele össze Kazinczy: elég az hozzá, Werfer sem adta ki az Erdélyi Leveleket, dacára annak, hogy Kazinczy „szerető és munkáit imádó" pesti barátjai: Vitkovics Mihály és társai ez időben (1823. jun.) 300 ftot tettek össze s azt neki azon szándékkal küldték meg, hogy ez összeggel a munka megjelenhetését segítsék és siettessék, mert „szépek fordításaid — úgymond Vitkovics — de szebbek eredetieid. Magyarabb, nagyobb lélek címzi ezeket."[47])

Ezt a kassai kiadást Kazinczy eleinte Dessewffy fiainak akarta ajánlani; de minthogy ez atyjuk nézete szerint „szép és dicső ösztönül fogna ugyan nekik szolgálni, de egyszersmind hiúkká is tehetné őket", inkább azt javasolja, hogy ajánlja nejének, ki azt „bizonyosan szívesen látná." Ez Kazinczyra nézve oly kedves volt, hogy azt remélni sem merte: „abban megnevezhetem gyermekeidet, s az elég.[48])

A kiadás ismét meghiúsulván, az Erdélyi

[46]) U. o. III. 246. és 248. l.

[47]) Vitkovics Mihály vál. levelei. Kiadja Szvorényi Józsefet 176., 178. l.

[48]) Lev. Dessewffyhez III. 247, 252. l.

Levelekről alig emlékszik már Dessewffy iránt. Csak 1824. őszén említi, hogy a munka „egészen kész“ (talán ismét átdolgozta?) és 1825. tavaszán, felkérvén hogy a munka kéziratát hozza el Pestről gróf Teleki Józseftől, 1826-ban pedig büszkélkedve hozza fel, hogy az Erdélyi Leveleket „nagy gyönyörüséggel“ olvasta Nopcsa Elek, udvari referendarius.[49])

Mind ez ideig nem bírta Dessewffy a hozzá intézett Erdélyi Levelek kéziratát, úgy hogy fia Aurél, midőn 1826-ban Erdélybe készülne, útmutatásul annak egy példányát elkérte a szerzőtől, a ki készséggel szolgált is.[50])

Kazinczy azalatt pedig folyton foglalkozott művével, és 1825-ben azt vallja, hogy „mióta a censura Bécsben megengedé kieresztését, két ízben dolgoztam újra.“[51]) Ugyan ez időben írta meg, úgy látszik, a Bevezetést is, mert csak ekkor értesíti erről Kis Jánost.[52]) Bártfay Lászlónak meg is vallja az okát, előre bocsátván: „Erdélyi Leveleimnek felküldését Bécsbe újra ajánlom barátságodba. Bár olvasása neked valami örömet csinált volna! s bár a Te javalásod engem bizonyossá tehetne az iránt, hogy a munka, ha majd megjelen, kedvelőket talál. Szeretném, ha az nekem hasznot is adna, s azért dolgozám hozzá azt a statistikai s historiai Bevezetést.[53])

Az itt említett dolgozatok egyike, t. i. az 1824-ki szolgált jelen kiadásunk szövegéül (Ka-

[49]) U. o. 296. 308, 343. l.
[50]) Figyelő (szerk. Abafi) V. 30. l.
[51]) Lev. Guzmicshoz 82. l.
[52]) Lev. Kis Jánoshoz II. 330. l.
[53]) Lev. Kisfaludy Károlylyal s ennek körével 267. l.

zinczy Gábor sajtókész másolata szerint). Ennek Előbeszédében (4. l.) ismétli azon panaszát, hogy az idegen változások javítottak is, de rontottak is; de — úgymond — „engednem kelle a kényszerítő kéréseknek s elsőbb dolgozásimat elégettem.“ E kifejezést Toldy félreértette, a mennyiben az első dolgozásra vonatkoztatta, hol ott világos, hogy minden előbbi dolgozásra vonatkozik, még pedig puszta fráziskénť, mert hogy Kazinczy az előbbi dolgozásokat el nem égette, mutatja az, hogy — noha a frázist az 1827-ki szövegben ismétli — az 1817-ki és 1824-ki átdolgozás fönmaradt, és Toldy szerint a m. t. akademia kézirattárában őriztetik.[54])

Az 1826-ban Bártfay által — nyilván újabb censuráztatás végett[55]) Bécsbe küldött példányt Kazinczy 1827-ban újra átnézte, és ezt fogadták el szövegül Bajza és Toldy, midőn a m. t. akademia megbízásából megindították „Kazinczy eredeti munkáit.“ (1839.)

Ezek után ismét hosszabb szünet állt be, s Kazinczy csak 1828. elején értesíti Toldyt, hogy Pestre készülvén „az Erdélyi Leveleket viszem magammal, még pedig úgy, hogy ha majd Ti négyen (Toldy, Szemere, Vitkovics és Bajza) adjátok itéleteteket, megigazítom, és végre kiadom. A mi az Erdélyi Levelekből bejő, az egyenesen fundusul fog hét gyermekeimnek szolgálni, hadd mondják, hogy atyjok azon úton szerzé nekik, a melyért az illiteratusok vádolgatták.“[56])

Pesti barátai azon véleménynek adtak kife-

[54]) Kazinczy ered. munkái II. Előszó V. VI. l.
[55]) Kazinczy ered. munkái II. Előszó VI. l.
[56]) Lev. Kisfaludy Károlylyal s ennek körével 150. l.

jezést, hogy az Erdélyi Leveleket ne mint külön művet, hanem a nagy tetszéssel fogadtatott „Pályám Emlékezete“ folytatásaként adja s e célra dolgozza át, még pedig Szemere tanácsára a Goethe „Aus meinem Leben“ mintájára.[57]) S Kazinczy, követvén a tanácsot, 1829 elején csakugyan ismét átdolgozta, vagyis inkább átidomította a művet;[58]) de a már most két kötetre felszaparodott „Pályám Emlékezetére“ kiadót nem kapván, visszatért előbbi tervéhez, és az Erdélyi Leveleket mégis csak külön akarta kiadni. Tanusítja ezt azon kézirata, melyet 1830. jul. 11-én Drescher Frigyes pesti censorhoz küldött jóváhágyás végett. Ez a kézirat 32 levélből állott és függelékül hozta volna: 1. Erdély statistikai átnézetét; 2. történetét; 3. a Rákóczi-házat; 4. Erdély gubernátorait s 5. püspökeit; 6. a Telekieket; 7. a Bethleneket és 8. gróf Kemény Sámuel rendek elölülőjének nagy lelkűsége c. cikket, melyek azonban a 6—8. függelék csak jelezve vannak e helytt. Az eredeti, de csonka kézirat Kozák Gusztáv Gyula úr birtokában van (ki azt nekünk használatra átengedni szíveskedett) és számos, jobbára stylaris javítás és censori törlést mutat, sőt három helytt nehány lap ki van vágva — a censor által-e vagy a szerző által?[59])

Ezt a kéziratot Kazinczy, mintegy közel halálát sejtve, 1831. aug. 15-én, a kézirat utolsó tiszta lapjára írt német levél kiséretében meg-

[57]) Lev. Kisfaludyval stb. 270. l.

[58]) Lev. Guzmicshoz 150. l.

[59]) A 234 negyedrétű oldalra terjedő kéziratból hiányzik az 1—96. l. (1—15. levél), ki van vágva 157—60, 181—84, 191—206. l.

küldte a „Felsőmagyarországi Minerva“ kiadójának azon kérelemmel, hogy a művet, ha felvételre méltónak tartja, vegye fel a Minervába, óhajtása csak azt lévén, hogy egyszerre jelenjék meg, és neki 12 különnyomat adassék.[69])

Egy hétre rá kilehelte nagy lelkét Kazinczy, és Dessewffy sietett meghatalmazásának eleget tenni, a mennyiben még ez évben közölte a művet a Minervában (22 levélben), de három ízben; a függelék 1—5. részét pedig a következő évben „Erdélynek és az erdélyiek ismérete“ cím alatt.

Ugyancsak 1831-ben egy kötetbe szerkesztette össze Kazinczy az Erdélyi Leveleket egyéb útleírásaival együtt „Utazásim“ cím alatt, melyet 1839-ben kiadván Bajza és Toldy, azt jegyezték meg a Minervában megjelent szövegre, hogy az „jogtalan kiadás.“*) Ezt az imént közölt levél

---

[69]) A levél nincsen címezve senkihez, de valószínűleg Dessewffynek szólt. Fölötte az áll, hgy: „Pro Memoria“; szövege így hangzik:

Ew. Hochwohlgeboren!

Es ist spät Abends und ich höre, mein Neveu reiset morgen nach Kaschau. Ich übergebe ihm dieses Manuskript. dass er es Ew. Hochwohlgeboren zustelle. Das Werk macht einen Theil meiner Biographie. Erwägen Sie, ob es in Ihre Minerva passt nnd sollten Sie es werth der Aufnahme finden, so bitte ich es aufzunehmen. Nur wäre es mein Wunsch, dass es in einem Stuck und nicht abgebrochen gegeben würde. Und dann bitte ich mir 12 Exemplare à parte zu drucken.

In aller Eile. — Mit allen Gefühlen der innigsten Hochachtung Ew. Hochwohlgeboren

gehorsamster Diener
Franz Kazinczy.

Sz. den 15. Aug. 1831.

*) Kazinczy eredeti munkái II. köt. előszó VI. l.

megcáfolja s Dessewffy eljárását teljesen correctnek bizonyítja.

Vajon mennyire valóságos újra vagy átdolgozások a fölemlegetett „dolgozások" (melyek száma tizenkettőre rug), vagy — a mint mi gyanítjuk — több esetben csak egyszerű áttekintései s javítgatásai voltak, az ma már bajosan dönthető el. Annyi bizonyos, hegy Bajza és Toldy előtt, midőn az Utazásokat sajtó alá rendezték, öt kézirat feküdt u. i. az 1817., 1827., 1828. és 1831-iki, melyek közűl az középsőt kiválasztván, azt híven lenyomatták.

Jelen kiadásunk szövegéül az 1824-ki dolgozást fogadtuk el, de az illető helyeken belészőttük zárjel közt mindazon lényegesb eltéréseket, melyeket a Bajza- s Toldy-féle s Minerva szövege, valamint a Tudományos Gyűjtemény és Történeti Lapokban megjelent részek, sőt azon censori törléseket is, melyeket a Kozák-féle kézirat felmutat; úgy hogy e kiadásunk a legteljesebb, mely még azokra nézve is, kik az előbbi kiadásokat bírják, sok ismeretlent nyújt.

Abafi Lajos.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

OSZK

OSZK

ERDÉLYI LEVELEK

1816.

OSZK

OSZK

ELŐBESZÉD.

Magyarország nem ismeri Erdélyt. Megszokván nyugotfelé venni útunkat valamikor honunkból kimozdúlunk, feledjük, hogy keletfelé egy rokon nép lakik, melyet nem illik, nem ismernünk. S e föld felől utazóinktól sem halljuk a mit érteni óhajtanánk, mert gróf Teleki Domokos Erdélynek kevés lapokat hagya, gróf Batthyányi Vincének útja pedig kisded részén mene keresztül, s nem a nevezetesbiken. A tudományai s írói érdeme, s szíve miatt egyiránt tisztelt nagy férfiú munkájának a kényes bánáson felül az a nemes tartózkodás adja egyik méltóságát, mely sok említést érdemlő dolgot elmellőz, én pedig azon valék, hogy földieimnek a nemismert országot s a később Erdélynek a mostanit minél bővebben festhessem, s nem csak nem kerülém a mit ellehetett s elkellett volna hagynom, sőt az affélén kapva kaptam is, s sok olyat beszélek, a mi alig látszik ide tartozni, de a mit tudni talán nem rosz. Készebb valék feddést vonni magamra vétkes alkotásomért, csak hogy olvasóm vehesse a mit én adhatok. Egy gáncs fog érni igen méltán: az, hogy míg

gondjaim apróságokra terjedének ki, mélység nincs előadásimban, s tárgyaimon elégnek tartám könyeden elsiklani. De a tapasztalt olvasó e részben maga kél majd mentségemre. Kevés szereti, ha felőle köz helytt bár kedvezve, bár magasztalásokkal, szó vagyon, s a bajnak némely nemei közűl nem másként, mint hibás lépések által fejthetjük ki magunkat.

Legfőbb óhajtásom, igyekezetem az vala, hogy elkerülhessem a mit az ilynemű írásokban legkevésbé tűrünk, a nem való, vagy csak félig való tudósításokat. Olyakkal olvastatám meg tehát dolgozásomat, kik Erdélyt ismerni tartoznak és ismerik. E gondjaim késleltették ennyi ideig megjelenését. Az idegen segéd rajta javított, de rontott is, olvasóm nem veszi többé az első öntevényt, hanem annak összetördelt darabjait, s hibás forrasztásokban. Oda az elsőnek eleven forró egyenlő színe, s a hézagok a fóltokon keresztül is látatják magokat. Engednem kelle a kényszerítő kéréseknek s elsőbb dolgozásimat elégettem.

A külföld örömest olvas utazásokat, s előre látnám, hogy fordítót e levelek is találnának, bár a szándék felől jelentéseket nem vettem volna. El kell tehát mondanom, hogy eziránt gondoskodni magam fogok; idegeneknek holmit bővebben kell elmondanom, holmit épen nem, mert itt sok van, a mi csak minket érdekel. Széphalom 1824.

BEVEZETÉS.

Gondosabb utazóink e földre Karacsnak Lipszky után négy táblában metszett magyar- és erdélyországi abrosza, s Benkő Józsefnek Transilvanája nélkül (Bécs, 1778. 2 kötet 8°) megindulni nem fognak. Elfogyván a könyvnek minden nyomtatványai, adom a mit abból nevezetesb történetíróink munkáiból, különösen a Bethlen János és Farkas cancellariusokéból a Kemény János autobiographiájából (Rumy, Monumenta Hungariae Tom. II. III.) s Praynak Epistolae Procerum Hungariae című gyűjteményéből kiszedtem. [Szükség ezeken felül, hogy gróf Bethlen Eleknek Ansichten von Siebenbürgen című dolgozásával, Engelnek és Fesslernek magyar történeteikkel, s báró Hormayr József udv. archivárius úrnak Oesterreichischer Plutarch-jával, s ennek és a tiszteletet oly nagy mértékben érdemlő báró Mednyánszky Aloys úrnak Históriai Zsebkönyveikkel megismerkedjenek; beérvén pedig ide az Erdély tiszti-kalendáriomát, honnan sok világosságot fognak meríthetni, megsze-

rezzék. Hogy olvasóinkat azoknak értésére, a miket itt lelni fognak, elkészítsük, mi itt teszszük le kijegyzésinknek egy részét] *). Jegyzéseim szűkek, de a hely csak emlékezetest enged, nem bővölőadást, kivált az évszámok halmozva tett felrakása sok tekintetekben fog használhatni.

Erdélyt három nemzet teszi. A magyarok Árpáddal jöttek Európába 889.; a székelyek magokat az ide Balamberrel 374. kijött hunnok maradékinak hirdetik, a szászokat II. Géza hívta elő 1142-ben Saxoniából és Flandriából. A három egyesüle (Benkő Transilv. I. 358.), de úgy, hogy mindenike megtartá saját törvényeit, szokásait. A föld neve a cancellariák nevében 1130-ig Erdélyia vala; azóta Ultra- vagy Transilvania nevet veve, mivel országlóinknak túl fekvék a Szilágyon (Silvania); nagy fejedelemségre Mária Therézia emelé 1765. november 2-án (Benkő I. 38.). A magyar nemzet címere sasemelkedő szárnyakkal; a székelyéké nap és hold; a szászoké hét vár, Sieben Burgen s innen az Erdély neve az ezek nyelvén.

Geographiai és politikai ismeretére az idegent semmi iskolai munka nem vezetheti biztosabban, mint az itt is minden esztendőben megjelenni szokott tiszti kalendáriom. Tudósításaimat az 1823.-ból szedem, mert e tekintetben ott létem óta sok és nagy változások történtek.

---

*) Toldy kiadásában (Kazinczy Ferenc eredeti munkái. II. kötet. Utazások. Buda, 1839.) 115. l.

I. Status provincialis.

I. Gubernium, Kolozsvártt, a gubernátor elölülése alatt. Consilibriusa 16, secretariusa 14, concipistája 8. A consiliariusok ily rendel: Püspök, thesaurarius, vicepraeses, a királyi tábla elölülője, a rendek (dietai) elölülője. A többieknek elsőbbséget, szolgálatbeli idősebbségök adja. Püspök, thesaurarius, a királyi tábla elölülője szorosb értelemben ide nem tartoznak.

II. Cancellaria, Bécsben. Consiliariusa 4, secretariusa 7, concipistája 5. Ezt II. József összecsatlotta volt 1782-ben a magyar országival, s a két rokon országnak gróf (később herceg) Pálfy Károly alatt két alcancellariusai voltak: Magyarország részéről gróf Majláth József, az Erdélyiről gróf Bánfy György, s ennek hamar azután gubernátorrá lett neveztetésével gróf Teleki Sámuel. A kettőt II. Leopold ismét külön választá 1790-ben, s Teleki erdélyi cancellarius maradt.

III. Királyi tábla, Maros-Vásárhelytt. Itélő mestere 3, assessora 20, kik közül 8 supernumerariusnak neveztetik, noha fizetést von, protocollistája 5, szegények ügyésze 1. A három protonotariusnak egyike törvény és szokás szerint mindig katholikus, másika mindig reformatus, harmadika mindig unitarius. Luteranus itélő mester nincs, mert perlekedő nincs. Erdélyben egyes eseteket kivévén minden lutheranus szász (innen az, hogy a Luther vallása itt szász vallásnak szokott neveztetni, s a lutheranust szásznak bár pozsonyi vagy drezdai lakos) s a szászok a szebeni úgynevezett universitas előtt perlekednek, mely nekik appellatorium forumok.

IV. Vármegyék és vidékek (comitatus et districtus), székek (sedes).

A magyar földön: 1. felső és 2. alsó Fehér (Albens.), 3. Küküllő, 4. Torda, 5. Kolozs, 6. Doboka, 7. belső és 8. közép Szolnok (inferior, mediocr.), 9. Kraszna, 10. Hunyad, 11. Zaránd vármegyék és a két districtus: 1. Kővár vidéke, és 2. Fogaras földje.

A Székely földön: 1. Udvarhely (leánya Bardócz), 2. Háromszék (kezdi, orbai, sepsi székekből egygyé forradva, leánya Miklósvár), 3. Csik (alsó és felső, leányai Gyergyó és Kászon), 4. Maros, 5. Aranyos.

A Szász földön: 1. szebeni (cibiniensis, Hermanstädter Stuhl), 2. segesvári (Schässburgens.), 3. brassói (districtus Coronenses, Kronstädter), 4. megyesi (Mediens., Mediasch — hallatja magát a vad dialectusban mind a három vocalis s mind a három accentus nélkül), 5. bisztricei district., 6. szász-sebesi (Sabaesens., Mühlenbach), 7. nagy-sinki, 8. szerdahelyi (Mercurens., Reismarkt), 9. kőhalmi (Rupens., Ripe), 10. újegyházi (Újegyházens., Leschkirch) 11. szászvárosi (Szászvárosens., Brosser).

V. Taxalis helyek: 1. Kolozsvár szab. kir. város, 2. Maros-Vásárhely szab. kir. város, 3. Károly (régen Gyula)-Fehérvár (Alba-Carolina; a fejedelmek alatt VI. Károlig Alba-Julia) szab. kir. város, 4. Szamos-Ujvár, és 5. Erzsébet város, két őrmény szab. kir. város, 6. Abrud-Bánya oppid. (alsó Fehérben), 7. Vizakna opp. (Salzburg, alsó Fehérben), 8. Vajda-Hunyad opp., 9. Kezdi-Vásárhely opp. (Háromszékben), 10. Hátszeg opp. (Hunyadban), 11. Sepsi-Szent-György opp. (Háromszékben), 12. Székely-Udvarhely opp., 13. Bereck

opp. (Háromszékben), 14. Csik-Szereda opp., 15. Szék opp. (Dobokában), 16. Kolozs opp., 17. Torda opp. nobilium, 18. Nagy-Enyed opp. nob. (alsó Fehérben), 19. Dees, olvasd Dézs opp. nob. (belső Szolnok), 20. Zilah opp. privileg. (közép Szolnok), 21. Ilyefalva pagus privileg. (Udvarhely), 22. Szász-Régen opp. (Tordában).

Az erdélyi dietákat e vármegyék, vidékek, székek és taxalis helyek küldöttjei teszik. A grófok és bárók fejenkint jelennek meg; a regalista házaknak nem mindenik tagja, hanem mindenikből csak egy s az, a ki regalist kap. Az ülések egy palotában tartatnak. Ennek fenekében a statuum presidens. Előtte más asztalnál a három protonotarius, egyike szembe a kettővel; itt kezdődnek a padok két sorban egymást érve, szemben az előlülővel. A két első üresen marad a gubernator s gubernium számára, mert néha ezek is megjelennek, tovább a fő-ispánok stb.

[A vármegyékben az első tisztviselő főispánnak neveztetik, a két districtusban főkapitánynak; a Székely székekben főkirálybíráknak és főtiszteknek (Supr. jud. regii), s mind ezek egymással egytekintetűek. De a szász székekben csak a szász-nemzet ispánja (Comes nationis saxonicae) áll egy sorban amazokkal, nem a többiek.

A második tisztviselő a hajdan Magyarországhoz tartozott vármegyékben viceispán, az egyéb vármegyékben és székely székekben fő-bíró (Supr. jud. nob.); a két districtusban vicekapitány.

A harmadik tisztviselő a Magyarországhoz tartozott vármegyékben főszolgabíró, mint nálunk; minden egyéb vármegyékben és a két districtusban kötelességeiket fizetett assessorok viszik. A

mi ezeknél szolgabíró, az a székely-székekben, magyarul és deákul, Duló nevet visel; a többes számban Dulones. A mely megyékben főbírák ítélnek; a vice-ispánok nincsenek jelen az ítélethozásban; az ő dolgok az ítélet exequálása.

S midőn nálunk a főispáni méltóságot a hon legelső nagyjai viselik, [Erdély azt nem nézi igen tiszteletesnek, s álmélkodással hallá, hogy helytartói tanácsos Puky úr Abaujnak szolgabírája volt egykor, Nógrádnak Mária Therézia alatt hat lovon járó esküdtjei voltak. Szabolcsnak most is van egy, ki fél millióval bir, Zemplénnek egy másik, kire közel fél millió néz]*) Erdélyben a főispánság kevesebb mint a kormányszéki tanácsnokság, s nem ezek lesznek főispánokká, hanem a főispánok lesznek gubernialis consiliariusokká; és minthogy Erdélyben egy személy egynél több hivatalt nem viselhet, nincs öt példa ez ellen, itt maga a gubernator sem főispánja valamely megyének.

Oly igen különbözvén itt és nálunk a köz dolgok folyamatja, előmutatom a Hunyad vármegyei tiszti kart, fizetéseikkel:

Fő-ispán, 1200 frt, főbíró (nálunk ez viceispán) három; mert annyi a járás. Egynek-egynek fizetése 300 frt.

Viceispán (nálunk főszolgabíró), három, 250 frt.

Regius perceptor, három, 300 frt. [Regius nevet onnan visel, mert királyi cassába gyüjti az adót. Erdélynek cassa-domestikája nincs, s ez egyből fizettetnek a vármegyék és székek tisztviselői, ebből épitetnek s igazíttatnak a vármegyeházak, ebből tétetik ezekben minden közönséges költség,

*) Toldy kiadásában 369. l.

ebből építtetnek hidak, utak; ebből tartatik a katonaság. A Sacra Diploma Leopoldi szerint Erdély négyszázezer forintot fizet, háború idején még egyszer annyit.]*) Mindenik alatt két rectificator commissarius, 100 frt fizetéssel; midőn ezek rectificálnak (magyar országosan szólván, a dicátiot teszik) minden ezer forint után 5 forintot veszen jutalmul.

Főnotárius, egy, 250 frt, vicenotárius, kettő, 200 frt, archivárius, egy, 100 frt, protocollista, egy, 60 frt, scriba, négy, 50 frt.

Szolgabíró, (nálunk esküdt) tizenkilenc, ötven forinttal.

Ordinarii assessores, in sedibus generali et filiali. Nincsen kiszabott számok és fizetések. Ezekre esztendőnként 1200 frt van kirendelve. Az esztendő végével felvetik, ki hány napot munkált, s a szerint osztjak fel a pénzt.

Fiscalis procurator, egy, 80 frt, pauperum advocatus, egy, 60 frt, viarum inspector, egy, 300 frt, és két viceinspector 200 frt.

Arendae decimarum perceptor, fizetés nélkül; de a begyült pénznek tized részét veszi. — A hajdani fejedelmek, kiosztván a fiscusra ment jószágokat, fentarták magoknak a dézsmát, s az arendae decimarum perceptor ennek árát szedi be. Az approbata című törvénykönyv szerint az ily dézsmakalangyát (aratási keresztet) a birtokos garasával válthatja be.

Stationalis commissarius, három, 60 frt, silvarum director, egy, 300 frt, geometra, egy,

*) Toldy kiadásában 370. l.

400 frt, orvos, egy, 400 frt, seborvos, egy, 80 frt, bába, három, 50 frt, carcerarius, egy, 100 frt, obequitator (levélhordó), négy, 80 frt.]*)

II. Status militaris.

Szebenben. A hadi fő-kormányzó alatt szolgálók 13 lapon.

III. Status cameralis.

Szebenben, thesaurariatus nevezet alatt. Consiliariusa 7, secretariusa 6, concipistája 3.

IV. Status ecclesiasticus et scholasticus.

1. A római katholikus püspök Fehérvártt 10 kanonokkal, ott a papi nevelő is (seminarium sapientae incarnatae). A lyceum Kolozsvártt a törvény és philosophia öt-öt tanítóival. Gymnásiuma e felekezetnek 8, nemzeti nagyobb iskolája 10. A fogarasinak nevezett görög szertartású kathol. püspök lakása Balázsfalván, közel Fehérvárhoz, kanonokja 10, gymnasiuma 1.

2. A reformatusoknak egy superintendense, s az enyedi predikator-dioecesise (esperessége) 18, capituluma (lutheran. esper.) 2, a sajói és tekei, s itt az esperesi titulust a decánság váltja fel. E

*) Felsőmagyarországi Minerva 1832. I. 7. 8. lap.

két capitulumban egyesítve vannak a reform. és luth. ecclesiák s a decánság cserélgetve viseltetik, egyik esztendőben a reform., a másikban a luther. predikátor által.

3. A lutheranusoknak egy superintendense, ki mindig berethalmi predikátor. Capituluma 14, iskolája 5, valamint a reformatusok igazgatásától függenek lutherana ecclesiák, úgy viszont az ezekétől is reformáták.

4. Az unitáriusok superintendense Kolozsvártt. Dioecesisa vagyon 8, collegiuma 1, gymnasiuma 2.

Az itt előadott négy religió a törvény szerint recepta, a nem egyesült óhitűeké tolerata. Ezeknek reverendissimus episcopusa Szebenben lakik. Consistoriumbeli assessora 6, archidiaconusa 34.

Erdélynek kiterjedése a határszélekkel, ezer és kétszáz négyszög mértföld, népesség másfél millió. Városai a nagyobb és kisebb helységei egyetemben kétezer ötszáz tizenhárom.

A határszélek népessége 1810-ben állott százharminchatezer százharmincnégy lélekből. A fegyverfoghatók két székely és egy oláh gyalog, és négy székely lovas regementre osztatának, a kiállított sereg együtt a felkölt nemességével 1809-ben ötvenezer főt teve.

[Erdélynek adója 1822-ben s conventionális pénzben, egymillió ötszázkilencvenhatezer hétszáz hatvanhat forint hét krajcár volt; 1823-ban egymillió ötszázhatvannégyezer százötvenegy forint tizennyolc és fél krajcár.]*)

---

*) Toldy kiadásában (a következő táblával együtt) 118—122. l.

ERDÉLYORSZÁG ADÓJA.

Convention. pénzben.

VÁRMEGYÉK		1822-ik eszt.		1823-ik eszt.	
1. Felső-Fejér	Első Perceptor	35917	40	35132	34
	Második	27390	52	26824	20
2. Alsó-Fejér .	Első Perceptor	75000	27	71788	32
	Második	57741	30	56251	41
3. Küküllő . .	Első Perceptor	37684	56	36518	41
	Második	43543	50	42994	22
4. Torda . . .	Első Perceptor	41133	9	38720	1
	Második	34187	5	33650	12
5. Kolozs . . .	Első Perceptor	52333	52	50493	42
	Második	23574	46	23166	1
6. Doboka . .	Egy Perceptor	26388	42	26167	47
7. Belső-Szolnok	Első Perceptor	26837	32	26670	53
	Második	32069	48	31422	1

VÁRMEGYÉK		1822-ik eszt.		1823-ik eszt.	
8. Hunyad . .	Első Perceptor	38254	18	37022	22
	Második	32541	35	31495	4
	Harmadik . . .	18967	31	17134	—
9. Köz.-Szolnok	Első Perceptor	22922	42	23013	24
	Második	20421	13	20053	9
10. Kraszna . .	Egy Perceptor	25382	9	24777	17
11. Zaránd . . .	Egy Perceptor	30029	48	28436	29
12. Kővár vidéke	Egy Perceptor	28249	5	28357	19
		730572	30	709389	51
SZÉKELY SZÉKEK					
1. Udvarhely .	Első Perceptor	25356	41	24371	29
	Második	25746	2	23486	23
2. Maros . . .	Első Perceptor	27541	41	26559	24
	Második	29131	52	27909	32
3. Háromszék .	Első Perceptor	16654	30	16081	49
	Második	12029	49	11751	54
4. Csik	Első Perceptor	9689	39	9490	50
	Második	3296	37	3237	45
5. Aranyos . .	Egy Perceptor	13870	2	13379	2
		163361	57	156268	8

SZÁSZ SZÉKEK		1822-ik eszt.		1823-ik eszt.	
1. Szebeni . . .	Első Perceptor	62894	42	62282	29
	Második	71043	41	71017	39
2. Segesvári . .	Egy Perceptor	39433	44	39658	27
3. Medgyesi . .	Egy Perceptor	65076	26	65131	54
4. Nagy-Sinki .	Első Perceptor	46407	25	46033	35
	Második	23532	54	23685	40
5. Kőhalmi . .	Egy Perceptor	21385	44	21365	40
6. Szász-Sebesi	Egy Perceptor	27414	58	27054	29
7. Szerdahelyi .	Egy Perceptor	26480	53	25934	29
8. Ujegyházi .	Egy Perceptor	22464	34	22189	26
9. Szászvárosi .	Egy Perceptor	25723	7	25590	3 1/2
10. Brassói	Első Perceptor	75041	48	73997	54
Districtus	Második	65001	20	65354	17
11. Besztercei Districtus	Egy Perceptor	45507	11	46039	47
		617408	27	615535	49 1/2
Fogaras földje	Egy Perceptor	33348	32	32034	52

TAXALIS HELYEK	1822-ik eszt.		1823-ik eszt.	
1. Kolozsvár és Felek falu .	24732	14	24481	21
2. Maros-Vásárhely	9769	13	9703	52
3. Károly-Fejérvár a zsidókkal	5292	53	5049	39
4. Ebesfalva	4603	22	4254	41
5. Szamos-Ujvár	7715	59	7433	5
	52113	41	50922	37
ÖSSZESZÁMÍTÁS				
1. Minden vármegyék	730572	30	709389	51
2. Minden székelyszékek . .	163316	57	156268	8
3. Minden szászszékek	617408	27	615535	49½
4. Fogaras földje	33348	32	32034	52
5. Minden taxalis helyek . . .	52113	41	50922	38
Erdélynek egész adója .	1596760	7	1564151	18½

ERDÉLYNEK TÖRTÉNETEI.

Erdély a legrégibb időben Dacia mediterranea nevet visele. A mi a Tisza, Duna és Maros közt fekszik, Dacia Ripensis volt; s Alpestris, a mi Erdély és Feketetenger közt. A dák nép nagy Sándor idejében Származisz királytól függe, tovább Cotisótól, Boeribistatól, Dorpaneustól, Decebaltól. Ez megveré Domitiant, s Rómát adózójává tette. Trajan letörlé a szennyet. Krisztus születése után 102. esztendőben, s Decebal orgyilkosokat külde rá, s Trajan eljöve Moesiaból (a Duna jobb feléről), s a megvert Decebal kardjába ereszkedék.

Erdélyt a keresztény aera 274. éveig dák és góthus népek bírák. Ezentúl hunnok a nagy Etelye (Atila) haláláig 454-ben. Az ő meghasonlott három fiait (Ellák, Dencsik, Hernyák) Aldorich gepida király elkergeté, míg viszont 554-ben az avarok, kiket Alboin longobard király szólított vala segédül ezek ellen, a gepidákat tolák el.

Midőn a magyarok 889-ben az Ural hegye s a Volga, Jajk, Tobol folyamok tájairól Európába jöttek ki, Erdélyben Gyelo uralkodott.

Tihó*) magyar vezér elfoglalá országát, s Árpád, kit a nép fővezérnek választott vala, s fejedelmének, neki hagyá az elnyert földet, de hogy ő és maradéki a magyar nép köz fejedelmétől függjenek. Tihó után fia Horka vette által az uralkodást, ettől fia az idősb Gyula a szerint, a hogy Arpádot (Alomnak fiát, Előd nek unokáját, Ögyögnek kis unokáját) fia Zoltán követé, s ezt Tas (Toxus), ezt Géza, ezt fia Vajk, keresztény nevével István, a szent király.

Horka erdélyi fejedelemnek Zombor nevű második fiától született unokája, az ifjabb Gyula, nem tűrheté, hogy István a magyar népnek, mely Ázsiában és itt a természet nem ismert geniusát források körül tisztelgeté, mivel az áldását, a mindeneket táplálót ott bugyogtatja kebléből világosan, európai vallást ada, s magát európaisan királynak tituláztatá, s fegyverre költ az újító ellen. Elfogaték s győzelmes rokona őtet, s Bua és Bukna fiait megkereszteltete s Erdélyt az ifjabb Zoltán igazgatására hagyá. Ennek követői, ha királyi vérből eredének, Dux, ha a nép nagyai közűl választattak, Vajvoda címet viseltek.

A dolgok öt századig állának így, s vajda II. Lajos alatt Zápolya János vala, ekkor a legtekintetesb magyar. Nemzetsége már a nagy Lajos korában főméltóságokat visele, s mind atyja István, mind atyjának testvére Imre, nádoraink valának. Mátyás a fegyverrel megvett Bécsben Istvánt tevé vala kormányzójává, s Mátyás-

*) Tinót, a kik hallani nem tudtak, s még inkább nem kimondani és leírni a hallottat, Tuhutumnak nevezék el. Lehet-e valaki Tuhutum?

nak halála után az egymással összeegyesülni nem tudó rendek erre bízák meghatározását, királyukká ki választassék. Anyja Jánosnak, Hedvig, tesseni hercegasszony, testvére pedig Zápolya Borbála, hitvese Jagello Zsigmond lengyel királynak, a mi II. Ulászlónk testvérének. Birtoka itt és a külföldön tömérdek; Magyarországon hetvenkét vár és uradalom vala az övé, s nehány királyi város, s reá néze az igen gazdag Ujlaki Lőrincnek minden kincse s minden jószágai. Gyakorlott katona, ki már tizenkilenc esztendős korában vitézül harcola, s mint vezér s nem mint altiszt királyáért, s oly lelkű s kiműveltetésű, ki polgári kormányzásra is alkalmasnak ítéltetheték.*) A Dózsa (Székely) György pórhadát ő nyomta vala el, s e nagy szolgálatjáért neki vala igérve némelyek által koronánk, ha Lajos máradék nélkül találna elhalni.

II. Szolimán jött a maga kétszáz ezerével, s Zápolya János parancsot veve II. Lajostól, hogy negyven ezrét hozná utána, világosb rendelését az útban fogná venni, hogy merre forduljon. Ez indult, s még Szegeden sem találván a várt rendeléseket, követét küldé a királyhoz. Igazságtalan vád, és elmétlen azon felül, hogy Zápolya akarva késett. Sőt inkább, minthogy egy egész sereg nem haladhat oly sebesen, mint egy magános ember, szekérre akara ülni, hogy legalább maga vehessen részt a tanácsban és csa-

*) Vranchich (Verantius) fentartá beszédét, melyet Zápolya az ő jelenletében tarta a rendekhez. Engel őtet még rosz katonának is szeretné tartani, mint a hogy megvetésből tótnak mondja. Mi baja volt a különben szent érzésű férfinak, könnyű gyanítani.

tában. De Tomori és némelyek mások, nem vélék szükségesnek bevárni Zápolyát, s Frangepán Kristófot a maga tizenötezer horvátjaival, s Lajos megverekedék. Még késett a követ, midőn Zápolya megérté, hogy hadaink Mohácsnál 1526. augusztus 29-én megverettek, megfutamtattak, s a király elveszett.

A hírre Zápolyában nem lehete azon gondolatnak nem támadni, hogy magát királylyá tétesse. Gracchus-Verbőczi a rákosi és hatvani lármás dietán 1505-ben végzést hozatott vala, hogy koronánk többé idegennek ne juttassék, s azoknak száma, kik nem szereték, a mi a szomszédban szövődött, igen nagy volt. Ellenben a III. Friedrich és I. Maximilian s másrészről a Dobzse Ulászló közt 1491. november 23-án költ alku, és az 1515. julius 22-én véghez ment házassági kötés szerint*) koronánkat Ferdinánd

*) [Maximilian császár, ez az örök nagy dísze az ausztriai felséges háznak, úgy akará, hogy Fülöp fiától született unokáinak egyike vagy másika: az ötödik Károly és első Ferdinánd, vagy ha ezek nem, maga ő, ezeknek nagyatyjok, vegye a Dobzse Ulászló Anna leányát, Lajos pedig, az Anna testvére, Máriát, a Károly és Ferdinánd testvérét; még pedig azon kötés mellett, hogy ha a kölcsönös sógoroknak egyike mag nélkül találna meghalni, a fennmaradott ennek birtokaiban is örökösüljön (Toldy kiadásában 127. l.)]. — Az itt említett alkut és kötést a Bonfini kiadói is felvévék, s Istvánfi beszéli (Lib. VI.), mik következének Wiedeman Beatusnak (a név keresztségi) írását: Justificatio quod Ferdinandus et conthoralis ejus Anna sint et esse debeant, legitimus rex et regina heresque Coronae Hung. lásd Praynál. Annal. Tom. V. p. 134—167. Pray a Wiedeman munkájával nincs megelégedve, de annak vétkeit jóvá tették a később idők, és nevezetesen az I. József megválasztása, s a pragmatica sanctio.

a legnagyobb igazsággal kívánhatta, s azt kívánta a két egymással birtokunkért versengő hatalom közt, tulajdon boldogságunk is*), a mint az idők mutatják.

Zápolya vesztegle, mert a közönséges riadásban a maga maroknyi népével Szolimánnak győzedelmében szilajkodó igen nagy hadát útjában Buda felé elszakasztani neki lehetetlenségnek látszhatott. Felkerüle tehát Tokajba, mely az ő birtoka volt**), hogy a kik itt mint egyetlen menedékökhez hozzá futkosának, végezhessen. Várdai Pál, egri püspöknek az esztergomi érsekséget igéré, ha őtet megkoronázni kész leend. A koronaőr Prényi Péternek pedig az

*) Ferdinánd cseh királynak, s később római császárnak rokonsága. Nagyatyja s nagyanyja: Első Maximilian császár és Mária a burgundi hercegség örököse; atyja és anyja: Fülöp a szépnek elnevezett castiliai király és Joanna, ki szüleitől Ferdinandus catholicus arragoniai királytól, és Izabella castiliai és leoni királynétől az egész spanyol monarchiát vevé örökségül; testvérei és sógorai: 1. ötödik Károly római császár s spanyol király; 2. Mária, a Mohácsnál elveszett II. Lajos magyar király gyermektelen özvegye; 3. Izabella, Christiernus dán király hitvese. Ezen utolsónak Christierna leánya ment Ferenc lothringiai s barii fejedelemhez, kitől uralkodóink erednek.

**) Sokan tagadják, hogy Zápolya Szegedről Tokajba feljött, de arról épen nem hágy kételkedni az az ő levele, melyet innen ereszte Bártfa városához. Lásd azt Szirmaynak Notitia histor. comit. Zemplin. című munkájában l. 49. Ex Tokay in Festo B. Galli confess. anno 1526. Joannes de Zápolya Vojvoda Transilv. Paulus de Varda Episc. Agriensis. Petrus de Perén (helyesebben Perényi, Abaujnak Perény helységéről s onnan Prényi) comes Temesiensis, ceterique Dni et nob. in conventu in opp. Tokaj constituto congregati. — Ex origin. civit. Bartphens.

erdélyi vajdaságot, ezenfelül adománylevelet a sárospataki várra s uradalomra, ha neki a szent koronát kiadandja.*) Midőn most Szolimán elhagyá Budát, s a közelítő tél miatt az országból kitakarodék, Zápolya is ment s miután Fehérvártt a Lajos testét királyink sirboltjába temetteté, magát november 10-én megválasztatá, s másnap Várdai Pál érsek által a szent koronával felékesítteté.

Ecsedi Báthori István, régi engesztelhetetlen ellene Zápolyának, törvénytelennek hirdeté a fehérvári dietát, mert azt hirdetni csak királynak vagy nádornak szabad, s ott nem vala jelen a nádor, azaz ő maga. Egy más dietát tartván Pozsonyban, Ferdinándot királylyá választatá, s 1527. november 3-án ismét Fehérvártt, ismét Várdai Pál által, ismét a szent koronával megkoronáztatá. [Ferdinánd is érsekké tevé Várdai Pált, s Prényit megerősíté a pataki uradalom birtokában]**)

Frangepán Kristóf a Zápolya felén marada meg s tanácsa az volt, hogy a király csapna Ausztriára, s Ferdinándnak adna dolgot a maga földén. Ez látá, mik következhetnének, s ez mutatja bölcseségét, mert az idő igazlá, a mit megjövendőlt, s Ferdinánddal egy szál kard által akará eligazitani a pört, melyet ez királyisan el nem fogadhata. Az ellenségeskedések

*) Patak, egykor királyi s királynéi szabad város Zemplényben, a Bodrog jobb partos szélén, a Mohácsnál elesett gyermektelen Palóczi Antal zemplényi főispán birtoka volt. Prényi rokona a megholtnak, fegyveres kézzel elfoglalta, s sáncokkal s bástyákkal körülvette, megerősitette.

**) Toldy kiadásában 130. l.

kezdődtek, s János verve volt: testvérje férjéhez, a lengyel királyhoz futott által, s veszve volt volna, mert ez fegyvert fogni Ausztria ellen a kötések miatt nem akart, ha Lasky Jeronim a törököket nem bírta volna pártfogására, s egy magyar születésű paulinus, ekkor prior Censtochowban, a magyarokat.*)

Szolimán hozá a kívánt segédet s a német hadak visszatolatának, s maga Bécs is ostrom alá juta, honnan Szolimánt nem fegyver hajtá el, hanem a beállott tél. Kitakarodván innen, Budát, az elfoglalt helyeket, és a Prényi Péterrel együtt elfogott szent koronát pártfogolt barátjának hagyá.

Ezt az anyaszentegyház villáma sujtá meg, hogy keresztények ellen hitetlenek segédjével éle,

*) Ez Martinuzzi volt. Olvasóimnak őtet ismerniök kell, és minthogy a szertelen nagyságú embernek élete hamis hírekkel van elborítva, elmondom a mit az igazság kíván. Eredetével ön maga ismertet meg bennünket (Pray, Annal. T. V. p. 271.) Született egy kroatiai főházból Kamisac várában, atyja Utisenics György a török ellen harcolva esett el; anyja Martinuzzi Anna velencei patricius gyermeke volt. Nyolcadik éve óta a tizenharmadikig Vajda-Hunyadon vesztegetè el idejét a gubernator vajda udvarában (anyjának kanonok bátyja pirult maga körül tartani a neveletlen gyermeket.) Onnan Zápolya Istvánnéhoz az említett tesseni hercegnéhez mene által, hihet őleg mint cseléd; elunván élte terheit, paulinussá leve, nem remélve, hogy valaha is pappá kenethessék, s négy é vig élvén egy tudós szerzetes oktatásival, Ladon Borsod vármegyében, misemondóvá szenteltetett. János az ő kezei közé akará letenni némely kincseit, de attól a barát elidegenedett. Ellenben három utat teve Magyarországra (télben gyalog) s az elhagyott királynak segédet, barátokat gyűjtött. A szerzeti frater név később átmene testvérére s ezeknek maradékaikra s a Frater de Erkeserü familia ma is fennáll Biharban, Szabolcsban, Nógrádban.

Ferdinánd pedig nép, pénz, katonai tűz nélkül, igen is hajlandó vala békélni. Váradon 1538. február 25-én egyike király társának ismeré a másikát, s Jánosnak megigértetett, hogy ha megházasodnék, s fiat hagyna, annak nő fog adatni a felséges ausztriai házból, s a Zápolya ház birtokai neki maradnak szepesi herceg nevezettel, ellenben a János halálával Erdély és az általa bírt vármegyék s a szent korona Ferdinándra szálljanak.

János most elvevé sógorának, a lengyel királynak Sforzia Bonna második hitvesétől született Izabella leányát, s az neki Budán 1540. julius 7-én János Zsigmond fiat szüle. A király Szász-Sebesen gyógyítgatá vala egészségét (guta csonkította vala meg bal tetemiben) midőn az óhajtott hír megérkezék. Öröme még betegebbé tette, s meghalt ott julius 21-én.

Ferdinánd az özvegyet váradi kötésökre emlékezteté. De Martinuzzi most már Váradi püspök, királyi kincstartó minister a király testamentuma által Izabellának corregense, a gyermeknek gyámja tagadá, hogy az országról az ország tudta nélkül végezni lehete, s a testet Fehérvárra kikéséré, a királyok sirboltjába temetteté, s gyámlottát a szent koronával megkoronáztatá.

A Ferdinánd emberei látták, hogy Martinuzzival boldogulni nem fognak, s külön fogák a hiedékeny hiú Izabellát; a püspök corregens az asszonyt szobájában zárá el. Rogendorf tehát nagy tűzzel ágyúztatá Budát, s még nagyobb tűzzel s még több észszel elüzetett. Német katonáit belopóztatá a várba, de azok leszabdaltatának. A pap generalis lóra ült, maga vezérlé

mészárlásra seregét, s Rogendorf futa, s vett sebeiben Komáromban hala el.

Szolimán tartott, hogy az ingó elméjű asszony elveszteti magát, s megtelepedék Pest mellett. Hasonló ravaszsággal, mint a mely veszélyt hoza a németekre, de szerencsésebben, okosabban elfoglalá a várost; s az özvegyet, corregensét s a megkoronázott gyermeket beküldé Erdélybe, hogy azt a Tiszáig igazgatnák. Budát és az alsó vármegyéket megtartotta, hogy a németek ellen védje. A felsőket és a melyek Ausztriával és Stiriával határosak, Ferdinánd bírá.

Izabella s gyáva tanácsosai, nevezetesen a protestans Petrovics Péter, Zápolyának rokona meg nem emészthető, hogy egy egens et pauper monachus, (Martinuzzi magát így szokta vala nevezni leveleiben; (lásd Pray, Epist. Procer.) egy sorban áll egy király leányával, egy király özvegyével, egy király anyjával, s fenntebb mint ők: ez viszont nem, hogy az ő elmellőzésével alkudgatnak az ő hazája s azon ország iránt, melyet nagy részben ő szerze s ő tarta meg, melynek kormányát az ő királyi barátja neki ismert hűségére s Ferdinánd által is csudált és irigylett nagy lelkére bízta. Vádlóinak van-e igaza, neki-e, azt nem ezeknek szidalmaiktól illik felfüggesztenünk, az emberek előtt mindig nincs annak igaza, a ki veszt, a nyomott fél gyűlölte a nyomó papot, hanem a dolgoknak nyugalmas, és bátor végig tekintéséből. Nincs kétség, hogy a szakadások vétkesek voltak, hogy török vazallá lenni nem vala örvendetes dolog, hogy a békekötések teljesítést kivántanak. De minekutána Martinuzzi a János király felén álla, s corregens vala és gyám; neki

minden vétke abban fog állani, hogy a gyermeket a haza felkent királyának fel nem áldozá. Pray közli (az eml. h.) azoknak ellene tett vallásaikat, a kik neki barátjai nem valának. E részre nem hajló szabad lelkű férfitól nem elég, azt is kell vala közlenie, a mit barátjai vallának, s maga ő monda s mondhata. — Király akara lenni? Mintha nem volt volna annyi mint király! s mi kivánhata egyéb lenni mint a mi volt, corregens, gyám, kincstartó s generális. Midőn Petrovics és az erdélyi rendek tiszteletlenül bánának vele s a Gyula-Fejérvári várba beereszteni nem akarák, s Martinuzzi őket addig ágyúztatá, mig neki a kapukat megnyitották, Petrovicsot és a szent koronát nem ereszté-e el szabadon? nem eléglette-e meg, hogy ezeket itt, Izabellát Szász-Sebesen hatalmasan megdorgálá, s őket, hogy neki mint corregensnek, s hazájok megtartójának mivel tartoznak, emlékezteté. Mily könnyű vala neki akkor Petrovicsot, Izabellát, a gyámlott gyermeket feláldozni s a koronát fejére tenni. A török előtt ugyanaz épen nem volt volna kedvetlen.*)

De végre látá, hogy a török oltalmához keveset bízhatni, hogy a lelketlen asszony soha sem tér meg tétovázásiból, hogy ő öregszik; és a mit eddig mindenkor ellenzett vala, most maga tevé meg; hívebb még e lépése alatt is a gyermekhez mint anyja, kit intve kére, alkudjon szemesen. Erdély, a tulatiszai megyék, és a szent korona átmenének Ferdinándra, s az özvegy királyné s a gyámlott gyermek Opuliába költözének. Mar-

*) [Ez hosszas kitérés a rövidre font előadásban, de a kajánság vádjait szükség vala felvilágosítani.] Toldy kiadásában 135. l.

tinuzzi, mostan már esztergomi érsek és primás és cardinalis, s váradi püspök egyszersmind veszteg marada, azonban Zápolya János Zsigmond Martinuzzinak undok veszte után*) ismét előjöve, s Ferdinánd a töröknek harmincezer arany adót fizete esztendőnként. Izabella meghalt 1559. szeptember 15-én, János Zsigmond gyermek és nő nélkül 1571. március 13-án.

Erdély most a tavalyi alkuhoz képest szabadon választhata vajdát, s II. Maxmilián, Fer-

*) Történt az undok gyilkosság 1551. dec. 17-én, Pray után e körülményekkel: Martinuzzi Lippának ostroma alól, hol a török felé látszott hajlani, Alvincra ment; Castaldo, Ferdinándnak fővezére beszállott nála. A cardinalis másnap Maros-Vásárhelyre készült dietát tartani, s kapuja viradtakor megnyittatott, hogy a konyha szekerei induljanak. A Castaldo gyilkosai becsuszának a kastélyba. Az ő titoknoka Marco Antonio Ferrajo bejelentette magát a cardinalisnál, ki még csak félig öltözötten olvasá breviariumát, azt adván ürügyül, hogy sietö levelei vannak, melyeket a cardinalisnak alá kell írnia s a mint ez nevét a levél alá jegyzi, az olasz nyaka szirtjába veri a tőrt. Jézus Mária! kiált ez, o domine quare hoc mihi! (mások úgy mondják, hogy a tiszteletes öreg a nyavalyást megragadta s földhöz szegte) s Sforzia Pallavicini berohan s ketté hasítja fejét, a sok olasz, a sok spanyol keresztül lövöldözik, összeszabdalják. Egyik fülét, melyen hajas szemölcs vala, jelül, hogy a tett megtétetett, sietö követ vitte Prágába. [Castaldo ezt írá Nádasdy Tamásnak: „Placuit omnipotenti Deo illrm. Dn. cardinalem varadinensem felicís recordationis ad aliam vitam ducere, morte quadam repentina. . . . Ex Zas-Sebes d. 17. decembr. 1551.“, s az utólírásban: „Marcus Antonius primus inter omnes pugione in gutture bis trafixit Rudissimum.“ — Ezek az emberiség mocskai még játékot űzének istennel. Ampringen így írja Zemplénynek, hogy lángoló könyörgéseket fog isten elébe önteni a megye boldogságaért. — Toldy kiadásában 136. l.]

dinándnak első szülött fia s követője*) e méltóságot Békési Gábornak óhajtotta. A rendek Báthori István váradi kapitányt választották 1571. május 15-én. A török nem késett neki átküldeni a vazallság címereit, a kucsmát, buzogányt, kardot, zászlót, paripát, s így azt Maximilian nem látá tanácsosnak a maga részéről is megtagadni, azt kívánná mindazáltal, hogy Báthori mondana le méltóságáról, mihelyt ő azt parancsolandja, s segélte Békésit ellene. Báthori megveré ezt, s a Békésihez pártolt székelyeket orr és fül nélkül ereszté haza. II. Zsigmond meghalván, a lengyelek Báthorit ülteték a királyi székbe. Ment, s Erdélyt testvérbátyjának Kristófnak hagyá, s ennek kilencévű fiát, Zsigmondot fejedelemnek elválasztatá. Született az erdélyi fejedelem és lengyel király: Somlyai Báthori István vajdától és Thelegdi Katától 1553. szeptember 27-én, királylyá koronáztatott Krakkóban 1576. május elsőjén, megholt 1586. december 16-án. Gyermekeket a magánál 18 esztendővel idősb Jagelló Annától nem hagyott. Kristóf meghalt 1581. május 27-én élete 51. esztendejében.**)

*) [Ferdinándnak második fia a tudományok és mesterségek szeretete, az ambrázi szoborgyűjtemény alkotása s a Welser Philippine szerelme által elhíresedett Ferdinánd főherceg vala. A császár, érezvén hanyatlását, Nádasdy Tamás nádort s némely nagyjainkat Bécsbe szólitá, hogy választanák meg Maximiliánt. Ezek dietát kívánának, s megigérék, hogy rajta lesznek, hogy Ferdinánd főherceg királynak választassék. Nádasdy azon esztendő 1562. május 4-én meghala, s a nádori szék 1608-ig üresen hagyatott. Oláh Miklós primás helytartó leve, s kivitte a mit az udvar óhajtott. — Toldy kiadásában 137. l.]

**) Zamosci lengyel cancellarius, a Báthori Kristóf Griseldis leánya férje, hitvesének nagyatyját, az az a

Báthori Zsigmond már gyermeki éveiben is sok gondot csinála nagybátyjának, a királynak. A két versengő szomszéd közt nyugalomban kellett volna maradni, de Zsigmond hírre vágyott, s hogy biztosabban támadhassa meg a törököt, Rudolfhoz szíta, a Maximilian fiához, s a kik tartóztaták, rakásra öldösteté. A nagy és gazdag Erdélyt, most elcserélé a kicsiny és szegény Opuliával és Ratiborral Sziléziában, de örüle cseréjének, mert illustrissimus és sacri romani imperii princips nevezetet nyere mellé toldásul s arany gyapjat, s hitvesül Mária Christiernát, az első Ferdinánd fiának, Károly stiriai hercegnek leányát, II. Ferdinándnak testvérét, kötését azonban először, másodszor, harmadszor, negyedszer megszegé. Erdélyt elhagyá s még vissza jött, lemonda méltóságáról, s arra ismét felesküdött, szép és tiszteletes nőjét haza küldötte, s midőn mennie kellett, nem eresztette, cardinalissá akara lenni, megvarratá a skarlát színű bibort, s

király Báthori István atyját, ennek sirkövén palatinusnak nevezte, s ez megtéveszthetné a vigyázatlanokat, hogy a királyt a sánta Báthori István fiának vegyék, ki Ferdinándot Zápolya ellen támasztotta, de a dolog nem úgy van; a sánta nádor a Báthoriak ecsedi ágából vette eredetét, András és Bélteki Drágfi Juliától, s ez az András testvére vala a kenyérmezei hősnek Istvánnak; megholt 1535-ben. A király István atyja, hív Zápolyához, elejétől fogva mind halálig, elholt 1534-ben. Zamosci a palatinus nevezettel lengyelesen a hon első magistratusát jegyzette meg, mely Erdélyben vajda. A lengyeleknek ez a nagy Lajosa, nagy Mátyása, már első beszédében kimutatá nagyságát: Honesto loco natus, libertatem meam semper amavi, quam nunc etiam tueri est animus. Volo itaque regnare, rex esse, non fictus, pictus, sed verus; bonis bonus, malis malus.

magának tetszve járkála fel és alá tükrei előtt. Varmi püspök, Báthori András cardinalist, kit előbb halálra szánt vala el, a hogy ennek testvérét Boldizsárt kötéllel végeztette vala ki, elől szólítá Lengyelországból, s neki a fejedelmi méltóságot átadta, de ennek veszte után (agyonüttetett 1599. november 3-án) véletlenül megjelene, hogy a Rudolf helytartójának, Mihály moldvai vajdának s vezérének Básta Györgynek kezeikből a kétségbe esésig sanyargatott Erdélyt kiragadja, s első dolga az volt, hogy azt nekik barátságosan átereszsze. Ekkor Rudolfhoz vevé magát Prágába s 1602. óta haláláig (1613. március 27-én) ott tartatott szabad fogságban. Született Váradon 1573. április havában.

Székely Mózes fejedelemmé kiáltatá magát, s a városokat egymás után szedé vissza, de Radula vajda megveré, maga elesett, s nagygyai, s ezek közt Bethlen Gábor is magyar országra vonultanak ki. Básta György Erdélyben, Barbianó Belgiojosa Kassa körül most annál dühösebben dúltak, fosztottak, vérengeztek. A közönséges elcsüggedésben minden szem Kis-Marjai Bocskay Istvánra*) fordula; de őt semmi kérés, semmi kényszerítés nem hajthatá rá, hogy honja királya ellen támadjon, (lásd testamentomát Rumynál, az eml. h.) Azonban midőn Belgiojosa az ő birtokát is elfoglalgatá Kerekit és Szent Jóbot Biharban), s most

*) Testvére volt Erzsébetnek, Báthori Kristóf fejedelem hitvesének. Magyarországi jószágiba vonta vala meg magát, kitiltva lévén Erdélyből Csáky István generalis által, mivel ő is egyike volt azoknak, kik Báthori Zsigmondot Opuliából 1600-ban visszaszólították. Magtalan nője Hagymási Kata előbb Varkucs Miklósné vala.

már személye után is ólálkodék, a Magyarországra kivonakodott erdélyiek által fejedelemmé kiáltatván ki (Szerencsen, Tokaj mellett 1605. április 15-dikén, és azután Megyesen szeptemb. 14-én) fegyvert ragada. Bethlen Gábor a Székely Mózes maradványival, Lippai és Német Balázsok, a hajdúvárosiak erejével mellé állottak, s Kassa megnyitá kapuit. Mehmet pasa koronát nyujta neki, s királynak hirdetteté. A béke Rudolf részéről testvére s követője II. Mátyás által, a Bocskay részéről Illésházy István nádor által Bécsben köttetett meg aug. 6-dikán. Bocskay meghala azon esztendőben december 29-én Kassán, méreggel étetve meg kancelláriusa, Kátai Mihály által.

Bocskay a rendeknek testamentomában a lelkes gazdag ifjú Homonnai Bálintot ajánlotta vala. Azok Homonnainak ipát, Rákóczy Zsigmondot választák meg, ki Erdélyt Bocskaynak harcolgatásai mellett mint ennek gubernatora bölcsen és szeliden igazgatta volt. Rákóczy a fejedelmi méltóságot nem csak nem kereste, de köszvénye s öregsége miatt felvállalni sem akarta. Engede végre a kényszerítésnek s 1607. február 8-án méltóságába belépe, de azt 1608. március 3-án le is tette, kiment Felső-Vadászra Abaújban, s ott 1608. december 5-én meghalt élete 64. évében.

Somlyai Báthori Gábor, fia Istvánnak, a cardinalis-fejedelem testvérének, Rákóczytól pénzen vásárlott méltóságában magára ingerlé a népet, s kénytelen volt a török udvarhoz engesztelő követeket küldeni. Géczi András vádlá, nem menté, Bethlen Gábor pedig, ki neki míg ér-

demlette szíves barátja volt, ki is teteté. Báthori most ellenségének, Mátyás császárnak oltalmához folyamodék, s Váradra szökött ki, ott várván a segédet. Egy nap 1613-ban okt. 27-én kikocsizott a meleg fürdőkbe, s két megbántott ifjú férj rá ütött a kocsira s Báthorit összekoncolta.

Fejedelemnek az nap, melyen Báthori Gábor elérte a mit érdemle, Bethlen Gábor esketteték fel. A vallásbeli gyűlölködés, csak ürügye a kevélységnek s szent cím a nem szent erőszakra: nőtt; kevésnek vala lelke érteni, hogy a religió miatt elveszhet a regió (A nádor Wesselényinek, a római egyház igen buzgó fiának szavai Zemplény vármegyéhez írt levelében), és hogy nem lesz panasza, nem leszen nyomás, hogy a nyomás visszanyomást szül. E düh gyötré akkor egész Európát, s gróf Carafa Antal Eperjesen és Debrecenben 1687-ben második Duca d'Alba akara lenni hóhérlásaival közöttünk. Lajos alatt 1525-ben végezést hozánk, hogy a ki lutheranus, elevenen égessék meg. Zápolya és Martinuzzi bántogaták az újítás lelke által megszállottakat, a mint tőlök kitelt, míg Ferdinánd és Maximilian istenre hagyák az isten gondjait, de az a vad katonaság, melynek kivitele oly sokat vala mind kérve, mind igérve, de azok a veréngező tolvajkodó idegen vezérek és biztosok, a nép szívét elfordíták a valóban jó fejedelmektől. A tüzes Bethlen segélyre szólítva a magyar és cseh panaszkodók által, 1619. szeptemberben tizennyolcezer emberrel jöve elő, s Kassa örvendve fogadá szabadítóját, s a bányavárosok, Nagy-Szombat és Pozsony, s itt a szent korona, őrjeivel Révai Péterrel és Pálffy István-

nal s Forgács Zsigmond nádorral kezébe esének, s hadai Bécsig nyomultanak elő. Október 11-én Pozsonyban magyarországi fejedelemnek választatott s az itt hozott XXIV. törvénycikkelyt Kassán 1620. február 24-én írta alá. Augusztus 25-én Beszterce-Bányán (Zólyom várm.) Magyarország királyának kiáltatott ki, s elkezde élni a nevezettel, a szent koronát azonban fejére nem tételé, s okosságból, nem szerénységből. A háborgásoknak közötte és II. Ferdinánd között a nickelsburgi béke vete véget 1621. december 31-én; a második nickelsburgi 1624. julius 4-én; a harmadik nickelsburgi 1625-ben, s ezen utolsót Bethlen Lőcsén írta alá december 28-án. — Bethlennek nagy hasznát veheténk vala, ha engedte volna gyűlölködés és irígység. Ajánlást tőn Ferdinándnak, hogy a törököt kitolja Európából, csak engedtessék vallásbeli szabadság itt és a külföldön, a mit közös erővel a Duna déli felén nyerendenek, legyen Ferdinándé, ő Erdélyt tartja meg daciai királyság nevezettel, de kiterjesztve a Feketetengerig. Eszterházy Miklós, Bethlennek esküdt ellenje lett katholikus, tanácsosabbnak vélé, a töröknek küldeni a levelet, hogy ez lássa kit pártfogol. Bethlen írást és pecsétet az ő vesztére koholtnak hazudá; (Kemény autobiographiája Rumynál) meghalt vizi betegségben 1629. november 15-én élete 49. eszt., s ő is magzatok nélkül. Elsőbb nője Károlyi Susánna 1622. jun. 2-án hala meg.

Közelgetni látván végét még 1626. május 24-én második hitvesét, a Brandenburgi Katalint választatá meg (menyegzője Kassán; lásd Keményt az eml. h.), ki 1630. január 15-én feje-

delemmé fel is kenetett, mellé adatván Bethlen István testvére s gubernátora Gábornak tizenkét tanácsnokkal. De a dieta Kolozsvártt 1630. szeptemberben megfosztá méltóságától, megbántva, hogy Csáky Istvánhoz akara férjhez menni, s szégyelve, hogy ennek titkon szült.

Bethlen keveset bízva szerencséjéhez, meghivá Sáros-Patakról Rákóczy Györgyöt, az említett Zsigmond fiát. Ez jött, azonban Bethlen megválasztaték. Új választásra ereszteték a dolog, s Bethlen bukott.

A nickelsburgi békék után sem szüntek meg a panaszok, s Rákóczy heves protestans, fegyvert foga társai mellett a maga nagyságáért. Frigyet kötve a Németországban harcolgató svédekkel, áthozá hadait a Meszesen, s szinte Morváig elhata. A linci béke 1645. szeptember 16-án megszünteté a háborgásokat, [s az a protestánsoknak kilencven templomot ada vissza.

Rákóczy sok igazságtalanság és erőszak által gazdagította meg házát (lásd Gróf Bethlen Imrét, a II. Rákóczy György idejében, Enyed, 1829.), s Lórántffy Susánától szül. György fiát már 1642. febr. 19-én követőjének választatá meg.]*) Meghalván a lengyel Ulászló, Bethlen Ferencet Varsóba küldötte, hogy barátokat vásárlana, de merész reményiből kiforgatá a halál 1648. októb. 11-én Gyula-Fejérvártt élete 55. évében.

Fia, a II. György még 1642. febr. 19-én fejedelemnek vala megválasztva s méltóságába 1649. január 23-án lépe be. Ez egyetemben bírá a mit uralkodóban óhajtanak: lelket, tüzet, gon-

*) Fm. Minerva 1832. I. 25. l.

dokkal művelt elmét, ifjuságot, a legdelibb termetet, igen szép arcot. Atyjától s anyjától örökségben, Bethlen Gábornétól ajándékban sokat veve, még többet hitvesével Báthori Zsófiával adózóivá tette a moldvai s havasalföldi vajdákat. Erdély ragyogni kezde az európai hatalmasságok sorában, s ennek fejedelmei Rákóczyt követségeik által tisztelgeték. De a legszebb remények eltüntenek, mint egy arany álom. Király vágya ő is lenni, s kéretlen vive segélyt a lengyeleknek, kiket ott a svéd, itt a kozákok, és perekopi*) tatárok szorongatának. E szolgálatjáért a lengyel király Rákóczynak Ferenc fiát gyermekének fogadta, a sok erdélyiek indigenatust nyertek. De egy újabb bajban ezeknek költ segédjökre a lengyelek ellen. Elvesztve huszonöt ezeréből húszezere alig tuda Ecsedre vergődni, hol háza népét hagyta volt, s az utána ömlő lengyelek Munkács és Patak táját tűzzel, vassal pusztíták, a tatárok kozákok Erdélyt.

A török új fejedelmet parancsola választatni, megbántva azáltal, hogy Rákóczy magát, az ő tilalmai ellen a reá nem tartozó bajba keveré. Engesztelő követek indultak, s visszaérkezésökig a kormány Rhédey Ferenc máramarosi főispánra bizaték, de azon remény alatt, hogy a követek óhajtott válaszszal térnek meg, s Rhédey a kormányt visszaadja Rákóczynak. Rhédey a hűség eskét kíváná a várbeli őrizetektől, nem egyedül a honnak, hanem személyének is. Gyulai Ferenc váradi kapitány egy római lélekben nevelt férfiú, azt tevé, a mit a nemzeti

*) [Perekop a krimiai félsziget torkában. Innen íróinknál a perekopi tatár nevezet.] — Toldy kiadásában 145. l.

szabadság s nemzeti becsület parancsola, s a nagy példát követé Ujlaky Lőrinc, jenői várnagy. Rákóczy bízva ezekhez, éjjel ráüte a Megygyesen dietázó rendekre 1658. január 24-kén, s haza kergetvén Rhédeyt, újra által vette a kormányt.

A török, fejedelemnek Barcsai Ákost hirdette ki, annak ismertetett Maros-Vásárhelyt november 6-án, s jöttek hadai megalázni a vakmerőt. A csata Gyalunál Kolozsvár mellett Fenes táján 1610. május 22-én volt. Rákóczy veszte, de nagy dicsőségben: tizenkét törököt szaba le saját kezével, négy ló lövetett le alatta, életét az ötödiken mentette meg, átlőve jobb oldalában, bal oldalában átdöfve, három veszedelmes sebbel fején ájulások közt vitetett Váradra, s orvosai feje csontjait felnyitották (Ortelius). Megholt ott jun. 7-én.

Kemény János, Rákóczynak egyik vezére közelíte krimiai fogságából, hová Lengyelországból viteték. Barcsai, ki idylli életre született, nem kormányra, elébe külde, s megkínálá méltóságával, a rendek annak ismerék Szász-Régenben 1660. december 24-én. Tartván Barcsaitól, s az őtet védő töröktől, elzáratá az ártatlant Görgénybe, s megöleté orozva.

Ali jött, hogy a tiszteletlent megbüntesse s Apafit öltözteté a nyusztos kaftányba. Kemény, Nagy-Szőllős mellett 1662. január 23-án Kuczuk basával megvítt. Lefordula lováról, s másnap találtatott meg, eltaposva a tolongásban.

Apafi legtanácsosabbnak látta Erdélyt Leopoldnak ajánlani oltalmába. A kötés Bécsben készüle meg s titokban 1686. junius 28-án. Később 1687. október 27-én Károly lothringi herceg köte egy másikat, melynek következésé-

ben a császári hadak Erdélyt ellepék. Végre 1688. május 9-én Carafa fővezér által jelentés küldeték fel, hogy a rendek visszakívánkoznak a magyar király kormánya alá, de kikötvén, hogy polgári igazaikban s szabadságaikban, nevezetesen vallások gyakorlásában sértetlenül megmaradhassanak. Leopold ezt 1688. junius 17-én elfogadá, s így Erdély eléré valaha oly régóta hasztalan keresett boldogságát. Apafi meghala 1690. április 15-én, életének 58. esztendejében. Fia, a II. Mihály az erdélyi fejedelemség helyébe sz. rom. birod. hercegséggel tiszteltetett meg, s esztendőnként tizezer forint fizetést vona. Meghala Bécsben 1713-ban, hitvese pedig, a gyermektelen Bethlen Kata 1724-ben.

Késmárki gróf Tököly Imre ismét megzavará a nyugalmat. Láng és vér ömle el a szerencsétlen hazán, mely több inséget kül ellentől nem szenvedhete. Gallyakat kötöztetvén a lovak farkaihoz, példátlan merészséggel a legmeredekebb tetőkön jöve által Törcsvárnál, s hős tettét a nemzet legcsillogóbb tettei közé kellene számlálnunk, ha magunk ellen nem volna elkövetve. Oly szerencsével viva meg 1690. augusztus 21-én Zernyestnél, Brassó táján, hogy Leopoldnak majd minden vezérei vagy elhullának vagy elfogatának. A dicsőség mezején tette le életét Teleki Mihály is, ki maradékinak a római szent birodalom grófi nevezetét hagyá, mely fénynyel azon birodalom megszüntéig (1806. augusztus 6-án) egy magyar ház sem vala felékesítve.

A Rákóczy-ház nem feledheté egykori nagyságát, s sokan óhajták, hogy az emelkedhessék a fejedelem méltóságra, mert még közel vala a Cobok, Spandauk, Strasoldók, Ambringenek és Carafák emléke. De Erdély el vala idegenítve a Rákóczy névtől, s ámbár Ferenc, a II. György és Báthori Zsófia fia, még 1652. febr. 18-án megválasztatott, s viselte az üres nevet, kormányra soha sem juthata.

Ennek fia II. Ferenc, s özvegye Zrínyi Helena (a Németujhelyben 1671. ápr. 30-án hóhérpallos által veszett Péter horvátországi bán és Frangepán Kata leánya) s leánya Julianna Borbála, Munkácson 1688. január 14-én elfogatának, s Bécsbe viteténck, s a két gyermek cardinális s primás Kolonics Leopoldnak és generális gróf Csáky Istvánnak felvigyázása alatt a római egyház és az ausztriai fejedelmek hűségében neveltetett. De Ferencet elkeseríté őseinek elaludt fénye s az a tilalom, hogy Bécsből hír nélkül ki nem léphete, hitvest nem választhata, és hogy tőle a hercegi nevezet megtagadtaték. Buzdítva itt a békétlenek, kívülről kivált a francia udvar által, mely neki segélyt ígére, fegyverhez készüle nyúlni. Leveleit XIV. Lajoshoz egy francia születésű ausztriai kapitány Longueval Leopoldnak adá be, s így Rákóczy Sároson Epcries mellett*) 1701. április 18-án

*) Rakoczyus non longe Tokajino diversatus, cum Steph. Szirmay et Adamo Vay 29. Maji comprehensus, mond Pray. Rákóczy nem a Tisza mellett fogatott el és Vay Ádámmal, Vay Lászlóval. Vay Mihállyal, Szirmay Istvánnal ápr. 18-án, mond maga Szirmay, Rákóczyt nem fogák el később mint e négyet.

elfogatott s Németujhelybe vitetett. Kiszökve onnan Lehman kapitány segélésével, novemb. 8-ik és 9-ik közt, Lengyelországba futott által s ott várá szándékinak megérését. Végre 1703. julius 7-én Munkácson ereszté ki Recrudescunt kezdetű manifestumát s fővezére gróf Bercsényi Miklós egy másikat Tokajban s a tűz lángot vete. Azt a szathmári béke oltá el 1711. ápr. 22-én örök bizonyságául, hogy a békétlenségek eloltásában a kegy többet ér minden erőnél. A történetek feledése ki vala terjesztve Rákóczyra is; de ő azzal a maga vesztére élni nem akara.

Adjuk a szerencsétlen ház eredetét s elágazását.

A ház törzse Bogáth Radvány, ki felől nevén kívül semmit sem tudunk. IV. László alatt éle Gyapoly, és ennek Pál fia 1278-ban; Mátyás alatt 1464-ben Benedek pap, Mihály, Gábor Rakonczy Lászlónak, s András, Pál, Gáspár, Menyhért, Rakonczy Istvánnak és Deregnyői Bessenyei Annának fiai. Második Ulászló alatt Ferenc és Zsigmond, ezen utolsó 1515-ben megvevé Felső-Vadászt (Abaujban) s a hely neki predikátumot ada.

Zsigmond nemzé Györgyöt és Jánost; János Ferencet, Zemplénynek 1583—1588-ig viceispánját, ki Lipóczi Keczer Dorotheától Jánost, Lövei Erzsébet férjét, és a II. Zsigmondot, erdélyi fejedelmet. György is viceispán vala 1526-ban. 1542-ben a nádori hivatalnak helytartója.

Zsigmond fejedelemnek hitvesei: 1. Alaghi Judit, s ettől leve Erzsébet, Homonnai (Dru-

geth) Bálintné. 2. Gerendi Anna, ettől György, Zsigmond, Pál. 3. Telegdi Borbála. Az utolsó magtalan maradt. Ez Pál mostoha fiát, özvegyen maradván, a római hitben nevelé. Pál sárosi és tornai főispán és ország bírája, meghalt 1636. március 12-én. Ennek leve Hetesi Pethe Annától László, sárosi főispán és Anna Mária apáca. László a váradi várkapu előtt esék el májusban 1664-ben. Bánffi Erzsébettől csak Erzsébetet hagyá, ki előbb Erdődi Ádámnak, azután országbírája Erdődi Györgynek leve hitvese. Meghalt 1707. nov. 8-án élete 52. esztendejében, s a Pál ágát berekesztette. A fejedelem Zsigmond meghalt 1608. dec. 5-én életének 64. esztendejében, s Szerencsen temettetett. Saját érdemei emelék előbb szendrői, tovább egri kapitányságra, s borsodi főispánságra.

Fia György, az I., erdélyi fejedelem, Bethlen Gábornak egyik lelkes vezére, meghalt október 11-én 1648-ban Gyula-Fejérvártt, életének 55. esztendejében.

Serkei Lorántffi Suzsánnától, a Mihály leányától, nemzé Györgyöt, Zsigmondot, Ferencet. Ferenc életének 5. esztendejében, Zsigmond házasságának a palatinusi fejedelem Henrietta leányával, első esztendejében, 1652. feb. 2-án himlőben mult ki.

Az I. Györgynek György fia, a mint már említénk sebeiben hala meg Váradon 1660. junius 7-én, életének 40. esztendejében. Mennyegzőjét Báthori Zsófiával az András és Zareska Anna lengyel főasszonyság leányával, Fejérvártt tartotta 1643. február 3-án, 4-én, 5-én; meghalt Györgyné 1680. junius 14-én Pa-

takon életének 51. esztendejében s a kassai, maga s fia által épített templomban temettetett.

Ferenc, az I. Györgynek és Báthori Zsófiának egyetlen gyermeke, született 1645-ben. Menyegzője Zrínyi Helenával Zborón Bártfa mellett 1666. március 1-én. Meghalt Ferenc, erdélyi választott fejedelem, ugyanott 1676. julius 8-án.

Ferenc és Zrínyi Helena hagyák a II. Ferencet és ennek nénjét Juliána Borbálát, gróf Aspermont Ferdinand Góbert generálisnét, kinek utolsó maradéka Maria gróf Erdődy Györgyné, maga tartja fenn, s számos gyermekeiben szerencsétlen őseinek bús emlékezetét.

II. Ferenc született Borsi nevű Zemplény vármegyei faluban, Ujhelyhez egy órányira, keletnek, 1674. september 4-én. Fejedelemmé választatott Marosvásárhelyt 1707. marcius 28-án, s mint ilyen jelene meg királyi pompával seregének legszebb férfia, deli szálas termetben, lobogó fekete hajjal, bajusszal, szemekkel, liliom fehérségű homlokkal, rózsa pirosságú orcával az ónodi dietán, májusban, Miskolc mellett. — Lengyel országból Angliába mene által, s Párisban sokat mulatott, s ott írta francia nyelven hazájának s házának és magának történetét: „Historie des Revolutions de Hongrie." Amsterdam 1736. negyed és nyolcad rétben. Képe a könyv előtt. Meghalt Rodostóban a marmorai tenger nyugati szélén 1735. április 8-án, nagypéntek napján.

Carolina Amalia Hessen-Wanfriedi hercegasszonytól született neki József és György

(némelyek szerint Ferenc), s atyja az utóbbikat makoviczai hercegnek akará neveztetni. Azok Bécsbe viteténck, s familiai nevek az elsőnek Markgraf Sankt-Karl, a másiknak Markgraf Sankt-Elisabeth nevekre vala elváltoztatva Megszöktek, s József a török földről kezde mozgani Károly ellen, melyért őtet XII. Kelemen kirekeszté az anyaszentegyház kebeléből. Meghalt Csernavodán, Bulgariában 1738. nov. 18-án, életének 38. esztendejében. György Párisban elvette Marquise de Bethünt s magzatokat nem hagyva dőle ki 1739-ben.

Zrínyi Heléna, előbb Rákóczy Ferencné, tovább Tököly Imréné, 1688. óta zárva tartatott Bécsben s cserébe adatott ki a Törcsvárnál elfogott generális Heisterért, s férjét búsdosásiban kisérte. Meghalt Nicomediában 1703. február 18-án. Maga Tököly ugyanott 1705. szeptember 13-án. A két utolsó Zrínyi Helénának testvérei, Péter és Boldizsár, fogságban haltanak el; Boldizsár Grécben, Péter Kufsteinban, s ez fogsága 24. esztendejében.

[Kihala a Rákóczi Rákóczy ág is, Andrásban, a Fűzi Mária férjében 1754-ben Rákócon, Zemplény várm.]*)

A Báthori ház felől röviden: — A német Péter alatt egy Guthkelednek írt sveviai vitéz jöve be közénk s egyik maradéka volt Bereczk 1310-ben, Andrásnak fia. Bereczknek leve 1. János, 2. András, váradi püspök, 3. Lewkes (az az Lukács).

*) Toldy kiadásában 154. l.

Jánosnak leve László, az I., 1351-ben szabolcsi főispán. Ennek hitvese Somlyót hozzá csatlá a Báthori házhoz, s fiok Szaniszló magát Somlyai Báthorinak kezdé írni. Fia István 1422-ben erdélyi vicevajda volt, 1458-ben kir. asztalnok.

Az István fia István 1529-ben erdélyi vajda, nagy híve Zápolyának, meghalt 1534-ben, élete 57-ik esztendejében; hitvese Thelegdi Kata, meghalt 1547-ben élete 55. esztendejében.

Ezeknek nyolc gyermekeik közűl itt elég hármat nevezni: 1. Andrást, meghalt 1562-ben; 2. Kristófot, és 3. Istvánt, az Erdély két fejedelmét, és ezt Lengyelországnak királyát.

Andrásnak Majláth Margittól leve 1. Boldizsár, kit Báthori Zsigmond fejedelem, az eszelős, 1594-ben hurokkal vesztete el; 2. András, a fejedelem, cardinális és vármi püspök (Lengyel országban); 3. István.

Istvánnak leve Pelsőczi Bebék Zsófiától Gábor a fejedelem; Koszta Zsófiától András, kinek Zakreska Annától 1. Hedvig, Lupstovsky lengyel úr özvegye s későbbi apáca, és Zsófia, Rákóczy II. Györgyné. A fényes ház férfiágon Gáborban, leányágon Zsófiában aludt ki. — Következnek az ecsedi Báthoriak.

Az említett Lewkesnek fia Péter, osztályban Ecsedet kapá, s maradéki Ecsedről nevezék ágokat.

Ennek fia János, 1400-ban nemzé Istvánt, az ország bíráját, ki Várnánál esett el 1444-ben.

Istvánnak fiai: 1. István, a kenyérmezei hős, erdélyi vajda és ország bírája,

meghalt 1493-ben; 2. András, az ecsedi vár újra építője; 3. László; 4. Miklós váci püspök, kit Galeottus Martius emleget; s leánya Margit, Horogszegi Szilágyi Mihály gubernator hitvese.

Andrásnak nevezetesebb fiai: 1. István, köszvénye miatt sánta, ki Ferdinándnak megválasztásában főeszköz vala. 2. András, belgrádi bán, Szathmárnak főispánja. A sánta nádor meghalt 1535-ben; egyetlen gyermeke Klára, Károly münsterbergi hercegnek vala eljegyezve, de menyegzője előtt elhala.

András hagyá: 1. Andrást (más nevével Bonaventurát) Szathmár és Szabolcs várm. főispánját, tárnokmestert, végre ország bíráját, meghalt 1566-ben októb. 4-én; 2. Györgyöt; 3. Miklóst, 1568-ben ország bíráját.

Györgytől és Somlyai Báthori Annától született István, ország bírája, Somogy, Szabolcs, és Szathmár várm. főispánja; meghalt 1605. julius 25-én, élete 56. eszt. Testvére ennek Erzsébet, Nádasdy Ferenc fővasszmester hitvese, ki ismeretes vérfürdője miatt örök tömlöcre kárhoztatva 1614-ben august. 21-én halt ki.

Mint a Somlyai Báthori ágon utolsó Gábor a fejedelem volt, és Zsófia, Rákóczy II. Györgyné, úgy valának az ecsedi Báthori ágon utolsók István, és testvére Nádasdyné.

Különben ezen Istvánról meg kell jegyezni, hogy Gábort, a fejedelmet, még ifjabb korában azon igéret alatt fogadta fiának, ha a római hitről az övére átmegyen, melyet az a tömérdek gazdaságért igen is kész volt megtenni, [mivel atyja István, rettegvén, hogy testvérének Bol-

dizsárnak sorsára juthat, Erdélyből Lengyelországba szökött által, s megfutamlása miatt elszegényedett.]*)

KIRÁLYAINK.

I. Ferdinánd, született Alcalában, Spanyolországban, 1503-ban márc. 10-én, meghalt Bécsben 1564-ben jul. 25-én.

II. Maximilian, I. Ferdinánd fia, született Bécsben 1527-ben augusztus 1-én, meghalt a regensburgi dietán 1576-ban október 12-én; hitvese Mária, V. Károly császár leánya.

II. Rudolf, II. Maximilian fia, született 1552-ben julius 18-án, meghalt Prágában nőtelen, 1612-ben január 20-án.

II. Mátyás, II. Rudolf testvéröcscse, született Bécsben 1557-ben február 24-én, meghalt ugyanott 1619-ben márc. 20-án, hitvese Anna, a tyrolisi Ferdinánd főherceg gyermektelen leánya.

II. Ferdinánd, a stiriai Károly főherceg fia, született Grécben 1578-ban julius 9-én, meghalt Bécsben 1637-ben február 15-én, hitvese Anna, bajor hercegasszony.

III. Ferdinánd, II. Ferdinándnak fia, született Grécben 1608-ban julius 13-án, meghalt 1657-ben április 2-án.

IV. Ferdinánd, III. Ferdinándnak és a tyrolisi Leopold főhercseg Leopoldina leányának fia, meghalt atyja előtt 1654-ben julius 9-én.

I. Leopold, IV. Ferdinándnak testvér-

---

*) Toldy kiadásában 157. l.

öcscse, született 1640-ben junius 9-én, meghalt 1705-ben május 5-én.

I. József, I. Leopoldnak és Eleonora Magdaléna Therézia palatinatusi hercegasszonynak fia, született 1678-ban julius 26-án, meghalt 1711-ben április 13-án himlőben, fiúmagzat nélkül.

VI. Károly, I. József testvéröcscse, született 1685-ben október 1-én, meghalt 1740-ben október 20-án, fiúmagzat nélkül.

Mária Therézia, VI. Károly császárnak és a braunschweig-lüneburgi Elizabetha Christinának leánya, született 1717-ben május 13-án házasságra lépett Ferenc lothringiai és barii herceg, toscani nagy fejedelemhez, később római császárral 1736-ban febrár 13-án, meghalt 1780-ban november 29-én.

II. József, Theréziának és Ferencnek fia, született 1741-ben március 13-án, meghalt 1790-ben febr. 20-án, magzat nélkül.

II. Leopold, II. József testvére, született 1747-ben május 5-én, meghalt 1792-ben márc. 1-én.

I. Ferenc, ausztriai császár, született 1768. febr. 12-én Florenciában.

ERDÉLYI LEVELEK.

I. LEVÉL.

Alig hagyám el egy két órányi távolságra Szalárdot Biharban, hol gróf Csáky Antalnál nemes szép hitvesének, báró Vecsey Ninának fortepiánója, s rajzoló asztala mellett, gonache festései nézelletében egy kedves napot éltem, s ime minden nyommal kezdém érzeni, hogy utam egészen új világba vezet. Vége itt azon tömérdek síknak mely Tokajtól a maramarosi, nagy-bányai, erdélyi hegyekig, s Belgrádig és Pestig sehol meg nem szakadva nyúlik el, egykor a magyar föld tengere. Vége azon művelt, és mindent buján termő mezőségnek, melyen Ér-Semlyéntől, születésem és első éveim kedves honjoktól Váradig, a diószegi, jankai és vajdai pajtákkal, és olasz nyárfákkal játékosan elhintett szőlőhalmok mellett elmenék. Vége azon gyönyörű kertnek, mert a kies boldogtáj érdemli, hogy kertnek neveztessék, melyen utam Anarcs és Petneháza, Levelek és Mária-Poocs, Szakoly és Debrecen körül, Debrecentől Vámos-Pircs hajdúvárosig s Ér-Semlyénig, hol

szép holdmezőkön, hol egész órákig eltartó kies ligeteken keresztül ment, és a melyekneknek szent éje, a nap égető melegében a legkívánatosbb mendékbe fogadott. Vége a nyiregyházi pusztáknak, Tokajtól fogva Debrecenig, hol a szem égnél s szántott vagy legelő földnél, s a számtalan kisebb és nagyobb szárcsákkal és récékkel, libicekkel és csévékkel körülrepkedett tavaknál egyebet nem lát, és a mely homoktengert a mi Tokajunk szép foka dél és északfelől tekintve, mint valamely aetheri könnyű lebegésű test, keletről tekintve, mint valamely elbomlott óriási pyramis, s a Hegyaljának mértföldekre terjedő gyönyörű kék lánca, s távolabb az ungvári és máramarosi hegyek fognak körül. E kedves tájak helyett, melyeket a hegyek közűl jövő eltelni nem tudó gyönyör nélkül soha nem nézhet, krajnyai sivatag tűne fel előttem, a merre Zoványt gondolám, s kivagdalt, de ki nem irtott erdőség kákával benőtt holdak, semlyékes kaszálók mindenfelé, csalhatatlan bizonyságai a lelki s testi szegénységnek. Félnap jöttem, s két lovas embert s három könnyű oláh szekeret találtam elő. Köszönténk egymást, s ezek rettegve pillantának rám, nem azon bátor szabad lélekkel, melyet a Debrecen és Tokaj közt lakó magyar képén, még ha olykor szilajsággal van is összekötve, látni oly igen szeretek. Az oláh mihely kocsit lát, ugrik szekeréről, s üti veri marháját, hogy az út másnak szabadon maradjon. Azt a magyar is szabadon hagyja jó kedvéből, és ha tőle bántó hangon nem kívánják. De a magyar azt nem rettegve teszi.

[A szepes-vármegyei német, a sárosi tót, az abaúji s zemplényi, és aztán a bihari és szabol-

csi magyar, s végre itt az oláh között, mily szembetűnő különbözések; — lélekben, testben, nyelvben, öltözködésben, gondolkozásban. Kifogások vannak mindenhol és mindenben; de valóban nép és nép úgy hasonlatlanok, mint személy és személy, s ezt lesni, a fő, a középszer, a legalsóbb rendnél, gyönyörűség; és leginkább az utolsóbbnál, mely a saját szint, nevelés és társalkodás által, nem veszti, mint a két elsőbb. A reggel óta estig szent énekeit mondó, s a szűk föld által munkássá, takarékossá tett német, s a debreceni zömök, inas, jól élő, költeni szerető magyar nem látszanak azon egy Ádám maradékinak; s midőn az összeszorult szívvel siet napi munkájára, ez lihegi a viadalt, mint a maga erejében szilajkodó bika, vagy elterül a földön, míg a mezők munkája ismét dologra szólítja; nyájas, ha nyájas vagy hozzá, s láng és tűz, ha ingerled.

Midőn Debrecenből kijövék, egy tizennégy esztendős legényke szekerem mellett mene el, fekete fürtös gubácskájában, és mezitláb, mert az eső csepegett, s vállán vitte fékjeit. Gyönyörködve nézém a gyermek könnyű járását, és a tömött, inas lábikrákat. „Hova mégy?“ mondá neki inasom, a mint mellette elhajtánk. „Hova megyek? arra ni!“ felele ez, s egyet löke állával maga elibe. Mindnyájan elneveténk magunkat a gyermek büszke feleletén; bántotta a bátor megszólítás. Kocsisom valamit igazíta hámjain, s a legényke ismét elballága mellettünk; s itt én szólítam meg. Legényke, mondám, te nehezen vevéd cselédem megszólítását; haragszol még rá? Nekem mereszté tüzes fekete szemeit, feketévé sűlt szép ábrázatjával, s hallgatott. Folytatám az

ingerkedést, s ismét mosolygott és hallgatott. Ha nem volt elég az inasának, ezt fogta gondolni, itt az urának is majd adok egyet. Hallgatása tiszteletét mutatá, az a szép csendes mosolygás szabad lelkét, s hogy önbecsét ismeri. Lovaihoz ment vala ki, melyek a mezőn legeltek.

Ugyan e tájon egy szállásba hajtaték, mely a liget közepén álla. Az tele vala a csárdás hat ökrével. Őrzőjök azonnal ott terme, s felveré kérődzésökből, Bagaméri születésűnek mondotta magát. Te tehát oláh vagy, kérdém tőle. „Oláh vagyok?“ felele, elrettenve feltétemtől; „nem én, uram, mert én igazi kálvinista.“ Látni akarám, mennyire érdemli a kevély hangzású epithont; de csakhamar tapasztalám, hogy az ő vallása úgy van inkább szívében, mint fejében, mint az enyém. Abba hagyám tehát a kátézást, s szüléi s testvérei felől tettem neki kérdéseket; tudni akarám, nem vitték-e katonának. „Oda is ember kell“, mondá. S te embernek tartod magad? hiszen még bajuszod sincs. „De lesz!“ felele, s szája felé kapott, mintha látni akarta volna, ha azt megpederheti-e már. S ha katona volnál, s háborúnk volna törökkel, tatárral, szánnád-e? hiszen azok is emberek. „Igen biz én szegényt“, mondá; épen annyi malitiával, mint a mennyivel a kérdés téve volt; mert a csárdából kiáltották. Mozdulása, s a bunkó, melyet kezében tartott, s a hang, melylyel az utolsó szót ejtette, egészen mondák, mit tenne ha kellene. — Kicsinységek; de a psychologusnak érnek annyit, mint a botanicusnak egy új csemete, vagy a mit ismer ugyan, de kedvelve néz, valahol találja.]*)

*) Toldy kiadásában 161—164. l.

Most jobbra Micske tűne fel előttem egy kisded hegynek aljában, s balra Margita; ez gróf Csáky Sándor birtoka, amaz egykor a bihari első alispán Baranyi Gáboré. A két hely kedvesen emlékeztete gyönge esztendeimre, midőn ötven esztendő előtt anyai nagyatyámmal, Bossányi Ferenccel, Baranyinak szoros barátjával s dietái követtársával a margitai s szunyogdi hegyeken szüretelgeték. Magam előtt látám a közönségesen tisztelt, rettegett, de szeretve rettegett két öreg képét; Baranyi világos kék mentével dolmánynyal, nadrággal ezüstre, veres övvel, veres csizmában, kopasz fejjel, és ősz bajuszszal. Bossányi magas, száraz búzavirág színűben, veres övvel, de fekete csizmával; mind a kettő orientalis gravitással, s az idők szokásához képest rettenetesen hevesek, de jók, de igazak. Fél század előtt ők igazgaták, s később a náloknál jóval ifjabb Péchy Imre a mostani vicepalatinus, egykor bihari viceispán atyja, és Domokos Lajos, a Márton fia, báró Patatich Ádám váradi püspök főispánsága alatt, Bihart, mely az ő neveiket és az ezekéit még most sem felejti, mint Szabolcs nem a Vay Istvánét, és Niczky Józsefét, s kevélykedém magamban, hogy az egyiknek unokája vagyok. A kinek baja vala, idegen vármegyékből is, s olykor két, három napi földről Bossányi uramhoz, Niczky uramhoz folyamodék tanácsokat kérni, védelmőket. Az elejökbe vitt pert ők intézék el a versengők között ingyen, ajándék vétel nélkül, sőt ezeket, míg ott mulatának megvendégelve, s lelkök tisztaságának érzésében parancsoló hatalommal, mintha békebírái voltak volna a nemzetnek. S nem egyedül

bírák voltak, hanem pártfogók egyszersmind, s mikor kelle tűzzel, s legkedveltebb barátjaik, legszorosb rokonaik ellen. S míg a többi csak rettenhetetlen vala, a láng Niczky éles is tuda lenni, s vastag goromba, de nemesen, elmésén goromba. Mi ily gorombák lenni nem tudunk, mint ily rettenthetetlenek nem; azoknak mondásaik még most sem feledtetnek, s ki ejt ma felejthetetlen szót? Mi csak azt tanulánk meg, hogy egy kis okossággal (a cifrán hangzó név egészen egyebet jelent) célhoz lehet érni, s veszély nélkül. És oh a gyönyörű idő, melyben az áldott Therézia korának patriarchalis hősei erkölcseik szennyetlensége, és azon méltóság által, melyet az őnérzés ad, oly tiszteletesekké tevék magokat, hogy a vétek az ő megpillantásokra a szerint szeppene meg, mint a Flora circuszának részegei, midőn oda Cátó lépe! a helyett, hogy mi, s már régen azt a mi tiszteletet kíván, a mi keblünket melegíthetné, nevetségesnek leljük. Korunk ezen semminek nem tisztelésében nyavalyog, s nem jó elnézni mi lesz a vége. De hagyjuk a panaszt, az aretologuszinak mondhatót, s az orvoslást várjuk a természettől, mely kereiket bölcs okokból forgatja, s előhozza a roszat, hogy a jó belőle jőjjön elő s új alakban. A szédelgés előbb utóbb kigőzölög, mert a szent tisztelete oly érzés, melyet semmi részegség és csábulás el nem olt.

A föld az éjjeli zápor által megnyálkásodék, s szekerem nehezebben halada, mint egész útam alatt eddig. Délre Széplakon kellett volna megszállanom, de már a vámos-lázi fogadócskában kénytelen valék kifogatni lovaimat. A kaszálók, s közel a helyhez, rakva valának boglyákkal min-

denfelé, kocsisom azonban a fogadósnál csak annyi szénát találá, a mennyire lovaimnak abrakjok mellé szükségek volt, s azt csomókba nem kötve hányta le a leány a padról. Boldog és boldogtalan műveletlenség mindenben! De mint kívánhatni azt itt másként? s nem így van-e ez Cseh- és Morvaországnak, s a boldog Ausztriának nem a nagy útban fekvő tájékain is? csak hogy a megéhezett idegen, könnyen felejti, hogy ott sem kapa semmit, midőn itt lepi meg az éhség. A mindennel gazdag, de pénzetlen földön a ki útra megy, megrakja szekerét, s nyárban minden bokor alatt kifog.

Magyarországot Erdélytől Széplak, bihari, s Ip, krasznai helységek közt a Berettyó választja el, mely itt egy Tusza nevű erdőben fakad. A lefektetett buja növekedésű fű, a mely völgyön a kisded folyam elfut, mutatá, hogy e tájon már régóta esik eső; lovaim összedőlengezének a sárban. Sötétedni kezde, midőn Ipra beértem. Körültekintém magamat, láthatnék-e fogadót, vagy faluházat, mert az utasok itt mint Biharban és más alsó vármegyékben a helység házához szállanak, s nem láték semmit. Történetből szekerem mellett mene el a bíró, s bátoríta, szállanánk egyik vagy másik urasághoz. Nem bizatlanságból, mert hiszen falun lakónak örömet hoz a vendég, hanem hogy szabadon lehessek, egy lakosnál vevék szállást, kinek csűrt láték udvarkáján, hol szekerem és lovaim helyet találhatának. Az épen nem gazdag gazdának még másfél boglya szénája volt, a mi nálunk már ilyenkor a falusi tehetősb lakóknál is ritkán van.

Híves volt, s öreg gazdasszonyom tüzet raka,

hogy cselédjeit, napszámosait zsendicével és tejjel forralt salátával vendégelje meg a pitvar ajtaja előtt. Ezek mind oláhok voltak, s lyányom örömét lele szokatlan öltözeteik látásában. Ficsornak, fátának hármas tekercsbe vala fonva üstöke homlokán és elkanyarítva füle körül. Vacsorálások alatt nem ejtének egy hangot. Náluk nincs komolyabb dolog a világon, mint a minek legderültebbnek illenék lenni. A francia készebb volna nem enni, mint nem csevegni; az éjszaki német énekel, de józanon, vannak a kik részegen.

Ip anyahelye a Bydeskútinak írt, de Büdöskútinak mondani szokott nevezetes familiának, s a ház fiú- és leány-ága által biratik. A háztetők magasak, mint a hollandiak. A görög a maga melegebb égszaka alatt nem félhete, hogy a hó be fogja horpasztani fedelét, s annak magasságát úgy hagyá szélességéhez, a hogyan háromkoz áll egy, s mely szép ez az arányzat, látjuk a rézmetszéseken, és jobb izlésű épületeink frontonjain. Itt az úgy áll mint hathoz az öt. S a nyomtatott szalma csomókba nem kötve villával hányatik a lécek közé s fekve és nem haránt. Kéménye nincs minden háznak, s az eszterha alól kiomló füst a szalmát feketévé festi, úgy hihetné az idegen, hogy a háztetőn láng futa vég. S a sok évi eső hornyolásokat ejt a szalmán, mint a hegy patak a fekete agyagon, s ezek közül nem ritkán zöld gyom növekedik.

Másnap alkalmatlan, de kies tájakon ment utam egész Krasznáig, végig a sok épületű nagy falun, báró Bánffy László főispánnak lakó helyén. Flóra bujálkodék gazdagságaiban, kertek valának a rétek és az út szélei, s a fél tavasz

és fél nyár, meleg fuvallatai kedves illatokkal lebegének körül bennünket. Lyányom minden nyomon kérte az inást szállana le, s kevés idő alatt szekerem tele vala bokrétákkal s virágfüzetekkel.

Kraszna oly közel van Szalárdhoz, hogy jó útban, s ügyes kocsisommal, csontos erős járáshoz szokott lovakon egy nap könnyen ide érheték vala: de a sár, s a Kraszna és Berettyó kiáradásaik, s a kerülés, melyet Zovány és Nagyfalu közt e miatt tennem kelle, annyira elkésleltetének, hogy midőn megérkezém, kamarás és major nagyajtai Cserei Farkas urat s szeretett hitvesét, gróf Haller Christinát a thesaurarius leányát s egy minorita szerzetest, ki miséjét a háznál mondogatja, már asztal mellett lelém.

Házi gazdám kevés hetek előtt gyógyula fegy rá két ízben esett inhidegből, s feje balszel mének fájdalmai miatt kendővel vala által kötve midőn hozzá beléptem. Boldog perce az életnek, melyben két barát, annyi esztendők után ismét egymásnak karjaikba eshetnek.

Jól történt, hogy szeretett vendéglőimet ebédlőjükben találám, hol semmi nincs, a mi elfogván a szemet, beszélgetéseinket megszaggathatá vala, mert a ki látni szeret és látni tud, a grófné nappaliában ezer dolgot talál, a mi lelkét a beszéd tárgyától félre ragadozhatná, s feledtethetné vele, hogy az afféle a bevett renddel ellenkezik. Féltem ettől, s kértem őtet, engedjenek itt maradnunk s egy két óráig.

Midőn végre által menénk amoda, pillantásomat elsőben is a Friedrich büsztje s a Voltaireé vonó magára, vagy igazában vissza taszitá magától, mert ki nézhetné azokat egy idealis

antik büszt szomszédjában? Festeni nem kellene szépítés nélkül, faragni annál inkább nem, — s a Voltaire irtózatos faun szája, s az a darunyak mint maga nevezi

Que ferez vous d'un pauvre auteur
Dont la taille et le cou de grue
Et la mine tres peu joufflue
Feroint rire le connaisseur?

faragva még rútabbak mint festve. De egy szép alabaszter-medence, mely ha csak luxus cikkelyének s hiú cifrának tekintetik, nem érdemel említetni, annál inkább megragadá szemeimet; igen szép alakjával oldalán domború munkában a lantos Ámor ül oroszlánján, melyet Montfaucon, és annnyi réz után minden ismer. Cserei ezt sok egyéb holmivel Rostnak lipsiai boltjából hozatá, s azt ugyan szükségtelen költséggel, mert a Bécs művészei a lipsiaiaknál nem állanak alább, s a mesterség itt esztendőről esztendőre álmélkodást érdemlő haladással gyarapodik.

Friedrichnek feje azon arany papagályra emlékeztete, melyet 1805-ben itt már láttam vala, s most azt ismét vágytam látni, illetni. A kisded szelence azon örv mellett, mely a madár nyakát körülöleli, kisrófoltathatik. A király abban tartá orvos-porát kalánjával. A szelence alján látni a prussziai koronát és a Fridericus Rex első összefont betűit. E kincset az én barátom atyja, referendarius Cserei Farkas, egy magyar cancellariai referendarius barátjától vette ajándékban, ki viszont egy oberster rokonától, s annak jeleül, hogy ez magát ennek óhajtása szerint viselé. Míg az én barátom élni fog, nem rettegem, hogy a magyar vitézségnek ez az igen szép bizonysága

idegen helyekre vándoroljon; de kérem a haza istenségeit, hogy a kincset nekünk azontúl örökre megtartsák.

Csereire csapatonként jöve szemeinek fájdalma; nyugalomra vala szüksége s hitvesét elfoglalák gondjai szeretett férje körül. Igy fel valék hatalmazva, tetszésem szerint használni időmet. Legelőbb a metszett köveinek gyűjteményét vevém elő s azon csinos edénykéket, melyek ide a Wedgewood műhelyéből jöttek, a római hamvcsuprokat, az etruszki és herculánumi edényeket, tengeri herbariumát, s a nemes kövek gyűjteményét, mely még most is, minekutána egy részét megkevesíté egy gyalázatos történet, kétszázhetvenkilenc darabból áll, s a két indiák gyümölcseit kemény tésztában, s természeti színeikkel, mint a német országiakat Sickel öntögeti. A falon Balechounak Vernet után metszett zivatarát láttam, sok egyéb jó és nem rosz rezekkel, s Fittnek két kis tábláját, olajban vaddal, madárral; rajta neve is, és az esztendő, de ezt a gyakorlott szem a név és év nélkül is Fittének fogja ismerni.

Az eső hol ömölve, hol apróbb szemzésben egész nap esett. Kilesém az időt, hogy a kertet megtekinthessem, s láthassam, mint növekedének meg ennyi esztendők alatt az ültetések. A szép sürű, mely a kert kerítését az utca felé elrejti, és a mely elsőbb itt létemkor csak serdültében volt, most teljes magasságban álla előttem, az olasz nyárok messzére lövellének fel az alantabb fák boglyai közül, s kedvesen suhogának a szélben esőben. Nem lehet; ezen kilátni, hogy ültetése oly szent vadságot mutata; nem mint az a másik

nyirbált falu, mely alatt a remete ház áll, s azt a ki ide lép, mivel sem szél sem nap fény nem éri, penész szaggal csapja meg. Egy kisded tóban arany halakat, s egy rekeszben ezüst fácánokat találtam. A liliodendron már oly vastag, hogy nem sokára viríthat; a catulpa dohány nagyságú leveleivel, s az aelianthus glandulosa a maga kevély növésében, s rhus-szelésű hosszú leveleivel, s a gledicsia kisded levelkéjével s nagy töviseivel gyönyörködteték szemeimet. Egy keleti platán alatt, melyet már öregnek nevezhetni, emlékkövet pillanték meg. Tudni akarám, kié a kő, s andalogva, semmit nem várva, a szép lombú fa felé indúltam. Mely kedves meglepés! a kövön ez állott:

Kétled e, hogy lelkünk jár, vándorol? ott fene Cato
S lágy szívű Brutusz, itt Wesselényi valék.

Köszönem csillagzatimnak, hogy verselővé tevének. Hirdesse ez is tiszteletemet azon nagyunk iránt, kinél az ég kevés haladót teremte még nemesebbet, s ily tisztát.

Csereinek a botanica és a kertészkedés kedves foglalatossága, s nem mint sokaknál, kik azt csak játékból, vagy hiúságból űzik, és épen azért benne a nomenclationál tovább nem is haladának elő. Doctor Baumgarten úr, hazánknak egy nagy érdemű szász fia, ismeri mind szenvedelmét, melylyel e tudományt gyakorolja, mind nagy ismereteit, melyeket ennek körében gyűjtött, s egy még eddig ismeretlen csemetét Silene Csereia névvel nevezett el. Midőn én tavaly májusban Bécsben mulaték, és egy napomat a szépkuti kertben töltöttem, az ifjabb Boos úr hallá, hogy hitvesemmel magyarul szólok, dicse-

kedék előttem, hogy ismer egy magyart, ki kamarás és major, s Erdélynek szélein lakik, de magyar hangzású nevét mindig felejti, s beszélé, mely gyönyörrel nézé ez azon csemetéket, melyeket ide ő és az atyja hozott a megalázott Párisból, s kedvezésit irántam még bővebb mértékben érezteté. Klaproth és Wildenow Berlinben levelezének vele, s ez sok termesztménynyel szaporítá a krasznai kertet. Ugyan azt teszi azóta, hogy az első meghalt, Regnault Párisban, Otto Berlinben, gróf Canál és dr. és prof. Nowodworsky Prágában, és a Brasiliából visszaérkezett Wied-Neuwiedi Sándor herceg, s Kraszna a xeranthemum bracteatumot Malmaisonból vette. En botanicus nem vagyok, s az idegen tájak termései csak szépségöknél s különöségeiknél fogva vonják magokra szememet, de örömmel látom, hogy nemzetünk ez úton is halad másokkal együtt. Némely külföldi tudós úgy hiszi, s midőn Erdély hozódik elő, Schlötzer után, kinek elég módja vala tudni, hogy a dolog másként vagyon, azt mondja, hogy az emberiség itt ér végett; nyilván, mert a geographiai abroszokon Erdélyen túl már Moldvát látják. De midőn a Csereiektől vesznek levelet, csak még is kénytelenek lesznek felkiáltani: Et heie dii sunt!

Kisétálék a kertből a gyönyörű rétre, s örömmel néztem lovait, szarvas marháit, s bivalyait; ezek nem oly termetűek és szarvúak mint a mieink, s Cserei, midőn csikait estve behajták, engem egy arabs eredetű csődörrel ajándékoza meg, de tőlem várván a nevet. Bülbülnek neveztem el (fülemilének), mert más arabs nevet alig tudok.

A bibliotheca mintegy négy ezer kötetből állhat. Gyűjtéséhez mostani birtokosának atyja fogott volt, idősb fia, Lőrinc német- és franciaországi utazása alatt, pénz kimélése nélkül folytatá, hol, midőn a Broglie-háznak egyik leányával jegyben volt, meghala. De a gyűjtemény legnevezetesebb részét a ház a tudós Kaprinainak, a referendarius nevelőjének fogja köszönni, kinek halála után az egész kincs ide szállott. Bír a gyűjtemény egynehány incunábulát és princeps editiokat, sok magyar régiségekkel, és a mit látnom igen kedves vala, Kaprinainak olajban festett hű képét. [Itt a Bethlen Farkas históriájának keresdi kiadása, a cardinális és fejedelem Báthori András breviáriuma, a Don Quixot első spanyol kiadása.]*)

II. LEVEL.

Perjéig Krasznától mintegy másfél órányira nem jövék nagy bajjal, az út szántott és dombos, nem meredek földek közt mene. [Mit állottak ki ma lovaim, mit magam, nem képzelheted, s én szinte rettegek, annyiszor panaszlani előtted az út alkalmatlan voltát. De viszont azt a gyönyörüséget sem képzelheted, a mit nekem a szép nap ada. Maga ez méltó vala, hogy ide jöjjek, hogy magamat ma kifáraszszam. Csereimtől kínos érzések közt váltam el. Rettegtem, hogy szemei engem többé meg nem látnak, ha útamat Kraszna

*) Toldy kiadásában 166. l.

felé veendem is; melyet annyival inkább óhajtok, mert sem magával, az igen nemes lelkűvel, nem éltem ki magamot, sem nagy kincseivel. — Az eső mindig esett, s mind inkább romlottak az utak.]*) Horváti a most meghalt statuum praeses, gróf Teleki Lajos birtoka, balra maradott nem messze az úttól. Cserei embert külde előre, hogy hat ökör várna készen. E tájon lóforspontot az utas sehol nem talál, s az egész Erdélyben egyedül a székelyeknél és szászoknál, — s a mint a faluba beérék, az ökrök az utcán várának.

A hely egy beszkedi faluhoz hasonlít, s elfelejtett nyugalmas szegénység képét viseli. Hosszan nyult, noha nem nagy, s dombjairól sok apróbb patakok zuhogva ömlenek a nagyobba, mely a helységen végig fut. Feküdne Helvétiában a hely, Gessner nem pirult volna kalendáriumi részei közzé felvenni, s ismerné egész Európa. Az ökröket befogák a nélkül, hogy mi az oláhokhoz, s az oláhok mi hozzánk szólanának, mi, mert látánk képeiken, hogy nyelvünket nem értik, ők a nekik tulajdon rettegésök miatt. Szánás érzéseit támasztá bennünk látások.

A mint a hegy emelkedék, kiszállottam szekeremből, s gyönyörködve nézém mindenfelé az erdőség szép szakait, s vissza meg vissza tekintgeték a kedves fekvésű falura és a nagy kincsű Krasznára. Egy lovas, ki Kraszna felől jött, s Bánffi-Hunyad felé igyezett, utól ére, leszálla lováról, s tolmács lön közöttem és oláhim között. Enyelegni kezdék velök, hogy őket felbátorítsam, felvidítsam, hogy közelebbre vonjam magam felé;

*) Tudományos Gyűjtemény 1817. II. 91. l.

haszontalan vala minden igyekezetem, nem tudtam semmi mesterséggel kikapni némaságokból.

Azt a szót, hogy Erdélyben oly hegyeket fogok mászni, mint a tokaji, nagyításnak vevém elindulásomkor, olyakkal szólván, kik Erdélyt látták: de most előre nézvén Nyires felé, s Kraszna felé hátra, nagyításnak többé nem vehetém, nagy nagyítás épen ugyan nem vala. Csak hogy ez a bérce a Magyarországot és Erdélyt elválasztó Meszesnek, itt a maga csucsainak sorában áll, mely miatt magasságát a szem fel nem veheti, lábain sok faluk foghatnának helyt. Meredekségét inkább is érzém az ereszkedőn, s lyányom enyelgései közt, ki kendőjét tele szedé virágokkal, anyja testvérei, s egy szeretett barátnéja nevét sikoltozá, felejtém a mi ejesztgeté szemeimet. Végre egészen eltikkadva a legfőbb ponton valék.

Hah! mily rezzenő pillantat! Előttem fekvék az egész Erdély. És bár eléggé érezhetőleg önthetném szóba a mit láttam. De ha a tájfestés szóval és nem rajzolatban mindig sikeretlen is, minthogy az efféle leirások az iskolák szólása szerint, nem az idő, hanem az ür tárgyai: annak a mit mondok, ha leveleim megjelennek, lesz az a haszna, hogy segélhetik azoknak érzéseiket, kik e cikkelyt itt fogják olvasni. Megfordulék sarkamon, s valamerre tekinték, éjszaktól keletig, s onnan tovább dél és nyugot felé, dombot láték és völgyet, s úgy dombot és völgyet minden lapály nélkül, mint midőn a kertész spallérja tetejét zsinór után nyirdeli. A Kárpát ága, mely Késmárk mellől Máramaroson s tovább aztán a Székely földön megyen le Szeben és tovább Fogaras mellé, a távolság miatt elvesze szemeim

elől, elveszének az abrud-bányai s hátszegi rengetegek is. Egyedül a Blagyásza üté ki magát, a merre Belgrádot képzelhetém, a dombok és völgyök örök síkja közűl s oldalain foltonkint fehérle még mostan is a hó. Szótalanúl állék itt. Úgy tetszék, mintha valamely isten egy magasan kiálló pontról nézte volna sok ideig a habokban hánykodó tengert, s tündér botjával egyet ütvén, épen most parancsolta volna, hogy a tenger azon alakban változzék földdé, de már benőve erdőkkel, melyben egy perc előtt hánykodó hab vala, s még előttem nem volt megteremtve az új föld embere, még nem voltak megteremtve állatjai, mert innen nem vala látnom semmi falut, semmi tornyot, semmi kalibát; a táj ember nélkül, nyáj és marha nélkül, madár nélkül volt.

Láttam hazámnak sok tetőjét, s nem könnyen mulaszték el valamely alkalmat, hogy a legmeredekebb bérceket is megmászván, rólok körültekinthessek, s ismervén a különbséget azok és ezek közt elmondhatom, e látvány egyetlen a maga nemében s planetánknak talán semmi más pontján fel nem találtatik. A királyi Tátra, a budai, pozsonyi, tokaji, s csak az ujhelyi tetők is, szebb tájat terjesztenek el a szem előtt, ott nagyobb és kisebb hegyesebb és domborúbb hegyeket, messzire elnyúlt síkot, sok városokat és falukat, nyájakat és embereket látni, s a hajókat vivő Dunát és Tiszát, az árkaiból messzire kiömlő Bodrogot, s így a darab stafirozva van. Itt mindezekből épen semmi. Magam valék itt lovaimmal, szekeremmel, cselédeimmel, s a mi rémítő az érzésben vagyon, az még nagyobbodék azáltal, hogy a nap is elvala rejtve, s az ég egész go-

lyóbisát felettem mindenfelé bús felhők borították el.

Messze mértföldekre terjede horizontom, s képzelhetni a kék szín mint vesze el, a feketés zöldön kezdve a veresellő sárgálló fehérig, hol azt az égnek vég színétől nem lehete megkülönböztetnem. Ha a mit itten láték, tárgya lehetne valamely művész ecsetének, óhajtanám festené valaki. De az a bús és sötét egyenlő, minden változás nélkül vásznan, annál inkább rézbe metszve, nem tehetne kívánt hatást, mint egy tenger part és sziklák s hajó, s légi perspectiva nélkül, s a Claude-Lorraineket és Verneteket, kik egy alig érezhető rándítással tömérdek messzeséget tudának átvinni darabjaikba, kifárasztaná. Itt magát kell látni az egyszerű puszta nagy természetet, s ily bús fellegzetek alatt.

Az eső, mely szerencsémre inkább csak harmatként permeteze, egyszerre nagy szemekben kezde esni, s szekérbe ülénk, rettenetes meredekségeken ereszkedénk le a hegy oldalán, s keresztül a kimosott sok árkokon. Végre elérém azon csinált útat, mely Váradról Kolozsvárra viszen, s Pajknak s fekete-tói útnak neveztetik. Lovaim, mióta Magyarországot elhagyám, itt nyargalának legelőbb.

A csinált út nem tarta sokáig s ismét nehéz helyekre jutottam. Messze földre még itt sem láték semmi falut, azok a völgyekben épültek, s a völgyek szűkek, csavargók. Közel egy óra mulva azután beérék Nyiresre, s miként örvendék, hogy itt állást találtam a fogadó mellett, s mind állást, mind fogadót kettőt! De egyike s másika az utazónak csak annyiban használhat, a mennyiben

maga s cselédjei s szekere meg nem áznak. Ez így van többére a mi Hegyaljánkon is. Ha Kraszna tömött kosárral nem eresztett volna útnak, éhen mennénk vala tovább. Erdélyben bevett szokás, a jól eltartott útast alamizsnával ereszteni tovább. Ez nálunk nincsen úgy; s ez emelné Erdélyt, ha azt nem kelle mondanom, hogy mind itt, mind ott az útas, szabadon hajt be az udvarházakba, s bizonyos, hogy bizakodása vakmerőségnek nem vétetik azon házainkat kivéve, hol a honi jó szívűség helyett idegen hidegség foga helyt. S ilyen házaink vannak, de hála érte a Christianismusnak, kevés számban.

III. LEVÉL.

Éhséget, szomjat, kemény fekvést, és a mi hasonló baj a szegény vándort érheti, én úgy tűröm, mint bármely más bűnben fogant halandó. De midőn harminchat óra alatt kell étek nélkül ellenni, azt végre az el nem kényeztett természet is megérzi.

Eléhezve mint Ugolino az éhség martirja — mert Bogártelken, nem kapék egyebet juhtejnél, és pityirkónál (így nevezék ott álmélkodásomra, és földi mogyorónak, a mit nálunk hol krompélynak, kolompérának, hol kompérának, hol sváb dinnyének, hol gurulyának, hol bandurkának mond az ezt vagy szerető vagy finyásabb utáló magyar és tót köznép) egy órakor értem be Bácsra, s nagy öröm szállá meg a mi lelkeinket, midőn a szép falu közepén egy nem nagy, nem pompás,

mindazonáltal paizs-cégérrel büszkélkedő fogadót látánk meg. A paizsra fehér galamb vala festve, s az szerencsés jósolatú állat. Most nem jósola szerencsét, mert minden kérésem, rimánkodásom mellett nem kapék mást igen fekete s igen rosz izű kenyérnél, mely hogy még egy harmadik igent is vessek mellé, igen kevés is vala; cseléd im bort és pálinkát kaptak valamennyi kellett. Hogy Bács a váradi úton fekszik, s egy rövid posta az Erdély metropolisához, a dolgon semmit nem változtata. Fogadósom a város közelgésével enyhítgeté kínjainkat, mely nem tehete egyebet mint azt, hogy ott akadok emberre, ki megszán, s isten nevében jól tart.

Útam Nyires óta hegynagyságú, s meredek dombokon s olykor söppedékes vápákon inkább mint völgyeken ment, s annyi baj és inség közt még az az örömem sem vala, hogy szemeim szép tájt láthassanak. A dombok oldala parázs föld, alja kemény agyag, s így midőn a felső föld őszszel és tavaszszal magába szedi az eső- és hóvizet, a domboldalak a tetőn kezdve le lábaikig s olykor képzelhetetlen távolságra is megindulnak, s grádicsos repedezésekben a völgybe sippadnak. A szem pusztulásban látja a természetet, mely a mi Tokajunk táján a maga épségében és szépségében jelen meg mindenfelé. Az útas itt azt érzi, a mit oly tartományon menvén, érzene, melyet ellenségi kezek pusztítottak el.

Nem sokára azután, hogy Nyirest elhagyánk, kifordulván egy keskeny völgyből, magam előtt látám Nagy-Almást, özvegy gróf Wass Sámuelnének, született gróf Bethlen Rozáliának nagy és régi lakjával. A hely asszonyát, Erdély-

nek egyik nevezetes leányát, nem lelém; most mást jószágában mulata, de híres istállóját, s a fedett pompás lóiskolát megtekintém. A lovak termetökre és nagyságokra is nem egyenlők. Bucephal itt a fődísz. A szög szultán német nagyságú termete s kevés tüze gyanút támaszta bennem, hogy itt az erdélyi nem nagy, de tüzes kancák német ménekkel házasítatnak össze. Nem fogom a grófné embereire a mit nem tudok, de ha ez így találna lenni, megtévedés volna, legalább addig, míg az erdélyiség egészen feledtethetné az idegen természetet, a minek már is megkelle történni, mert a grófné istálóinak gyönyörű hámos lovait ismerem. Paripákat innen nem vala örömem látni, de Almás azokat is nevel.

II. József megtekintvén egyszer a herceg Grassalkovics istálóit, azt az intést adá a herceg embereinek, kik német lovakat akarának nevelni, hogy a seregnél huszár alá is kellenek lovak, s azt a cseh és német föld nem ád. A tanács üdvösséges, s nem csak lovakra nézve.

A kastély szűk völgyben áll s mögötte ismét dombok emelkednek. Egyfelől a kisded vár tornya díszesíti a tájt, az hajdan a templom vitézeié volt, később Bebek vajdáé, s veje Balassa Imreé, s erről a Csákyaké; másfelől a szép emlék, melyet a grófné meghalt szeretett férjének, közel a Kolozsvárra vivó úthoz egy szomszéd hegyecske oldalán emelt. Az valóban szép, s azért is szép, mert nem hasonlít kertjeinknek kisded bábjátékaihoz: nagy diameterű hornyolt oszlop, félbe törpe, s rajta a hamvveder, körülfogva a tartóság symboljával, a kigyóval. Ily izlésű, érzésű gazdagságú asszonyságtól ilyet kelle várni. Gyász-

fűzek veszik körül három oldalát, s ezek felöl azt jövendölöm, s egész bizonyossággal, hogy az emlék két oldala mellett nem sokára ki fognak vagdaltatni, talán az emlék mögött is. Elfednék azt egészen. [Felírásait a piedestál két oldalain gróf Haller Gábor excell., a kincstartó, dolgozá: az első táblán, és az utolsón, az enyéim állanak.]*)

IV. LEVÉL.

Bácsnál vidulni kezde a vidék, s egy szőlővel beültetett dombon túl szélesb völgyet láték nyílni, mint a melyen eddig jövénk. Azt várám, hogy Kolozsvárt a völgy közepén fogom meglátni, s a nagyon elnehezedett útban is két három óra alatt ott lehetek. Azonban előfordulván a szőlőhegyecske mellől, nem sokára azután hogy Bácsot elhagyám, előttem fekvék a Trajan hatodik gyarmatának Clusa nevet viselő városa, melyet az oláh még ma is Klusznak hív; az a város, melyben a nemzet dísze, Mátyás született. Nagyult előttem a hely ez emlék által. Trajánhoz a Róma Caesárjai közt kevés hasonlíta, s hány Mátyáshoz, a mi és a minden mások királyaik közt? a szőllőhegy a Fellegvár dombja volt, s ennek lábai alatt fekszik a semmi nevezetes, semmi rendes épületekkel nem díszeskedő külváros, a kis Szamos bal szélén. Kolozsvár pedig körülkerítve magas falakkal a jobbon. Túl rajta oly közelségben, hogy a városnak egyik része ennek lábát lepte el, ismét egy alkalmas nagyságú hegy kel.

*) Toldy kiadásában 174. l.

Cserei megtaníta, hol keressem a Wesselényi házát, hol barátim várnak, s ezen utasítás után arra nem vala nehéz rá találnom. A gubernátor nem nagy és nem magas falú, s mindkét felől dísztelen házakhoz ragasztott palotáját, hornyolt oszlopú balkonával balra hagyám, a nagy templomot jobbra, s befordulék az úgynevezett közép utcára. Az ácsorgók álmélkodva nézének bennünket, midőn egy sötét zöld lakkú kocsi, s a gubás kocsis debreceni szabású sötét kék ujas laibliban, csillámló gombokkal, hasonló színű nadrágban, széles karimájú kalapban, négy minden színből összeállított lovával, s oly hámokkal, a milyeket itt nem látni, előttök elhajtott. Barátim a ház előtt ülének. Közöttük volt kettő kiket nem ismertem, gróf Gyulay Lajos, és Bölöni Farkas Sándor, Don Carlosnak lelkes fordítója. A ház, mely nekem felejthetetlen örömöket készüle adni, ötödik annak baljára, ki a hídutcáról a közép utcára lefordúl. Ügyünk később barátinak e jegyzés nem lesz haszontalan. Tisztelet érzésivel mennek el azon falak előtt, honnan Erdély és a magyar föld az Erdélyi Muzeum később füzeteteit vevé; — mert az elsőbbeket Döbrentei, egyet értve Pataki Mózes barátjával, a gróf Gyulainé házában kezdé kiereszteni, a plebánia során.

Báró Wesselényi Miklósné, Miklósnak anyja, kiment vala a háztól, s így barátim engem a Gyulay szállására, a ház alsóbb szobáiba vezetének. A báróné Pataki Mózesnek halála után (1815-ben január 25-én) egyetlen fiát, egyetlen gyermekét nem bízhatá jobb kezekre, s maga Wesselényi nem kívánhata, s nem kívána más

barátot, mint az ő kedves Patakija a legszorosbb társát, Döbrenteit. S minthogy ezt Gyulaytól elvonni sem nem lehete, sem Wesselényi nem akarhatá: Gyulay elhagyá a maga házát, s barátjához költöze által.

Másnap legelőbb is kanonok Döme Károly úrhoz menék ki, vezetve Döbrentei által, hogy később az új püspöknél tehessünk tiszteletünket, ki Dömét segéd-kanonokjának hozá be Izsáról, Komárom mellől, hol plebános vala. A püspök a szerint fogada bennünket, mint a ki előtt tudva van, mind ketten mely pályát futunk, s mi örömmel fogadánk kegyének e bizonyságát, mind személyünkre, mind kivált a szolgált ügyre nézve. Erdély Batthyány Ignác és Martonfy József után ismét oly püspököt nyere, ki a tudományokért bizonyosan sokat fog tenni, s a hazára új fényt von.

Kolozsvár nem nagyobb a nem nagy Kassánál, s fekvésére s épületjeire nézve össze nem mérkezhetik Felsőmagyarországnak ezen legékesebb városával. Három legszebb utcái T formán vonúlnak, s tágasok és vidámok; az oldalutcák inkább vagy kevesebbé keskenyek, görbék, rövidek. Mióta az Erdély főkormányszéke (1790.) ide költözék, a város nevezetesen szépül, s nagyobb utcái már ki vannak rakva. Azelőtt nem ritka dolog volt a marhát sárban fetrengve látni utcáin. A közép-utca kapuja előtt, mely a maga vártaházával s nagy táblájú órájával a német országi városok kapuira emlékeztete, tágas piac van hagyva üresen, hogy vásárai benne tartassanak.

A nagy templomot, az említett három utcá-

nak csaknem közepében, Zsigmond királyunk épiteté 1342-ben; János Zsigmond fél királyunk pedig a maga felekezetének, az unitáriusoknak adta. Az épület nagy stílű de nem cifra, s így annál szebb. Festés faragás sem itt nincs a mi érdemlené a látást, sem a piaristákéban. A reformatusokéban nem valék, külsője nem sok jót igér. [A collégium kisded bibliothecája ennek rekeszében tartatik; szűk, sötét, mocskos: s grádicsain nem volna nehéz kezet lábat törni. (Azóta szépen elkészült.]*) A lutheranusokénak most rakák talpfalait a híd- és a magyar-utca szegletében. Az unitariusoké, az azzal együtt álló collegiummal új és csinos. Harsogott az orgona a zsoltár mellé, midőn itt egy délután beléptem. Belől a templomban e felülírás áll: „Az egyetlen egy Isten tiszteletére" s kivül: „In honorem solius Dei MDCCXCVI." Templomnak felírás nem kell; kiki tudja, micsoda és ki tiszteletére épült, s bölcs parancsa volt a bölcsnek, hogy az a gyakor és szükségtelen emlegetés által ne profanáltassék.]**) Úgy tetszik az épitők talán megörvendének a magyar pleonasticus szólásnak, s ki akarhathatná őket örömükben megháborítani? Az nekik nem kevésbe kerül. De ugyan ez áll nekünk más normájú kereszténveknek templomaikon is, s nem kevésbb igazsággal. Sőt egyetlen egyet hive a polytheista görög és a pantheista philosophus is, s az elsőbb sok istent azért tisztele, mert az egy munkáját meleg képzeletének szép tévedesiben többek közt osztotta fel; a másika úgy magya-

*) Toldy kiadásában 176. l.
**) Toldy kiadásában 177. l.

rázgatá magát, hogy hallója egyebet érte, mint a mit amaz monda. De kell-e ott magyarázat, a hol a szív érez, bár a szem nem lát? kell-e ott magyarázat, a hol csak érzeni kell, és a hol érzeni elég?

A gubernium az Erdélyben, a mi nálunk a helytartó-tanács, de nevezetes különbséggel. Erdélynek nem lévén septemviratusa, hova a királyi táblán elitélt perek appelláltathassanak, bizonyos nemű perek ide hozattatnak, egy más neműek a cancellariára. [A gubernium 1820-ban két részre oszlott: politicumra és juridicumra; s e miatt consiliáriusai megszaporíttattak, s a gubernátor mellé egy vicepraeses rendeltetett, borbereki Fabján Dániel excell., egykor consiliárius az erdélyi cancellárián, tovább a Marosvásárhelyen ülő királyi tábla praesese.]*) Tanácsnokjainak titulusa az illustrissimus, és excelsi regii gubernii consiliarius actualis intimus; a secretariusok magnificusok. Mert ez a test megtartá hajdani méltóságát, melyben a fejedelmek alatt, mint Erdélynek országló tanács állott. S nem ezek a tanácsnokok lesznek fő ispánokká, hanem a főispánok kormányszéki tanácsosokká, még pedig úgy, hogy mivel Erdélyken egy személy két hivatalt nem viselhet, a ki consiliariussá emeltetik, lemond viselt főispánságáról, maga a gubernátor sem főispán. A tanácsnok esztendei fizetése 2000, a tizenkét titoknoké 1200, a két utolsóbbé 1000, két concipistáé 800, nyolcé 600 forint.

A kormányszék háza az, melyben egykor a jezsuiták lakának. Azt Mária Therézia con-

*) Toldy kiadásában 177. l.

victussá tevé. Az ülések azonban a gubernátor nagy kora s gyöngelkedő egéssége miatt, ennek házánál tartatnak. Amott az expeditura, exhibitura, exactoratus, a cassa, s a régi és új archivum. Tágas épület, s érte a tanulás fundusának, 3000 forint esztendei házbér fizettetik. A nemes ifjak a seminarium épületébe szoríttattak.

Az országló kormányszék I. Leopold által Gyula-Fejérvárra vala rendelve, VI. Károly meghatározá, hogy állandó helye Kolozsvár legyen. De 1743-ben Szebenbe költözött vala által az oda rendelt országgyűlése miatt, s annak eloszlásakor ott feledteték. A török háború 1788-ban nem mindig folyt óhajtott szerencsével, s az ország levéltárának egy részét tanácsosnak tetszék beljebbre szállítani a szélektől. Erdély is II. Józsefnek köszönheti tehát szerencséjét, hogy kormányszéke a hon első városában foga lakást, mint Magyarország, hogy az ezé Pozsonyból a hon közepére, Budára hozatott által.

Gubernátor gróf Bánffy György, egy kisded termetű, kedves arcú úr, fekete prémetlen mentében jöve ki vendéglátójába, elhintve a szent István és szent Leopold csillagjaival, s a polgári arany-kereszttel, s magyarul szóla velem. Gyengélkedő egészsége s öreg kora tiszteletemet iránta érzékenyé tette. Nem csudálhatni, hogy ez az úr közönségesen szerettetik. Senkit nem nyom, s a kik alatta szolgálnak, fijaiként tekinti. [Úgy beszélék előttem, a kik azt tudhatták, hogy ő és cancellárius Teleki nem szerették egymást, s annál szebb, hogy mindketten szeretvén, a mit szeretniek kelle, magányos indulataikat a köz dolgaiba által nem vitték, s annak mindketten boldogító

géniusai voltak.]*) Sok hivatalos irományit láttam, melyre neve egy kézvonását híven követő bélyeggel van nyomtatva; de a ki nevét ezekre nem írja, saját kezével írá meg hosszú meleg válaszát gróf Gyulay Ferencnéhez, midőn férje, a gróf elhala. Azok a bélyegzett aláírások akkor tétetnek, mikor egészsége gyöngélkedik.

Mióta Erdélybe beléptem, magyartól még nem hallottam egyéb szót mint magyart, de egy magyarországi valaki itt is németül szóla velem, s barátim biztatnak, ezt fogom majd mondani, mikor Erdélyt idehagyom is. Bejártam Erdélyt, s kénytelen vagyok vallást tenni, hogy barátim igazat jövendőltek: kivévén a szász földet, velem a külföld nyelvén senki nem szólott, de igen magyarul a külföld szülöttjei.

S itt a társasági együtt létekben is valami szívesebb, melegebb van, mint hazánknak korcs tájékin. A tizenhárom magyar s öt székely vármegyékből álló országban, mindenek ismerik egymást, nagy részben rokonok, s úgy bánnak egymással mint rokonok, holott némely helyeken a rokont is idegennek szeretik nézni. [Atyám, apám, anyám a nevezet, melylyel gyermek szüléihez szól, s együttlétökben szünetlénül cseng a mélcsás bátyám vagy öcsém uram, s mélcsás néném vagy húgom asszony. Az igen bátor bátyám s öcsém uram, s a hideg uram öcsém s rettegő uram bátyám, így meg vannak nemesítve, vagy elkerültetnek.

Csak vallást kell tennem előtted, hogy Erdélyben két három helytt álmélkodva hallák, hogy

*) Toldy kiadásában 178. l.

én magyarországi magyar oly jól tudok magyarul, mint ők, s ezt egy fiatal tisztviselő nekem komplimentként mondotta. Ha nem láttam volna, hogy sohasem hallotta nevemet, elmondottam volna, hogy azt némely társaim nem vallhatják; de az a gondolat, hogy én is könyvgyártó vagyok, elnémít mindig. Szomszédja az asztalnál megillenté könyökével, s képzeled, mely zavarodásba jutott. Most, minekutána a nagyon elöregedett, elgyendűlt gubernátorról halála után, szabadabban szólhatok, el lehet mondanom, hogy ez is csudálkozva hallá, hogy magyarul öltözött lengyel vendége oly derekasan megtanulá nyelvünket; pedig felvezetőm nevemet —nszky végzet nélkül ejtette. De a püspök, hazánknak tiszteletes primása, midőn nála, itt és Fejérvártt, udvarlásomat tevém, tudta, mely ügyet szolgálok.]*)

Consiliarius Kenderesi a maga látóját a Baranyi Gáborokra emlékezteti. Megpillantása növelte, nem fogyasztotta régi tiszteletemet iránta. Szobájának falait elborították a Magyarország vármegyeinek abroszai, s itt függ az Erdély magyar metricuszainak triasza olajban festve, nem szépen, de híven: Zsombori László oly arccal, a milyet versei képzeltetnek, s Buczy és a meghalt piarista Elekes. Erdélyben Kenderesi vala az, a ki párttogásába vevé a rímetlen verseket, ő az első, ki a mi Virágunk érdemét méltólag érzé, ő az első, ki az Erdély ifjait Virágnak követésére buzdítá. Valami tudományi ismeretek terjesztésére tartozik, mind abban részt veszen, mind azt teljes erővel segéli. [Ő támogatta,

*) Toldy kiadásában 179—180. l.

segélgette, ő hozta tekintetbe a jobb főket; ő hintegette fáradhatlanul a jó magvát, mely később fog, de bizonyosan fog virágra fakadni. És a mi egyike az ő legszebb érdemeinek, híven szerette felekezetét, s távol vala azoknak hamis játékoktól vagy tévedésöktől, kik, nem akarván igazságtalanoknak tetszeni mások iránt, magok iránt lesznek azok: de felekezetének szeretetét a jó szeretetének gyönyörködve volt kész mindenkor alája hajtani, s a ruha színét az emberen soha nem tekintette. Meghalt az Erdélynek felejthetetlen férfiú 1824. április. 26-án. Született 1758. november 17-én. Képét Nagy Sámuel metszette, mint a gróf Teleki Józsefét, és a Telemach fordítójáét is, s mind ezek, a festő által, nincsenek roszul eltalálva, A mely képe a „Tudomány. Gyűjtemények" egyik kötete előtt áll, úgy Kenderesi, mint te vagy én.]*) Által adám neki prof. Vályi Nagy Ferenc úrnak üdvözlését, s jelentém, hogy ez a mi közös barátunk az Iliasz XIX énekeivel már elkészült, s nem sok hónapok múlva az egész hőskölteményt bírni fogjuk; de elmondám, hogy az Ilasznak egy más fordítása is készül, hogy annak első énekét Vályi Nagygyal én közlöttem, és hogy a szeretetreméltó ember annak minden szerencsésebb helyeit által vette s óhajtja, hogy Kölcsey az övét megelőzze. E munkára a consiliarius és a már kihalt kormányszéki titoknok, Kanyó László által Döbrentei kéreté meg a mi barátunkat, ez látá, hogy a munka meg fogja ölni, de nem volt ereje a kívánságot megtagadni, attól, a kit annyira

*) Toldy kiadásában 185. l.

szerete. Sokan kárhoztatják a nemes buzdítókat, mert Homer a mint hiszik, még most hamar van, s ez csak fél értelemben való. Homer most még nálunk nem kap olvasót, de még is kap, s ez a nehány többeket csinál, s az mindig szorencse, s az újabb fordító megkönnyítve fogja találni munkáját a Vályi Nagy dolgozásai által. A consiliarius Hunyadnak főbírája vala, s dietai követje, s annak mutatá magát, a kit onnan ide által kelle hozni. [Oly fényt vona magára lelke, tanulása, ékesen-szólása, munkássága, szent érzései által, hogy a kormányszéknél előbb titoknak, majd tanácsosnak nevezteték. Azóta ő is kihalt. Egyenessége, mely nem mindig jár sajátságok nélkül, olykor, a mint vádoltatik, az élességig ment, s a lelkes férfi magát új meg új összeütődésekben látta mindennap. De a szertelen érdem itt is meghaladá a kedvetlenségeket, s Kenderesi közönséges tekintetben álla, és még azoknál is, kiknek ellene méltó panaszok volt. A jót, kivált a mi fényt hoza nemzetünkre, segélé teljes ereje szerint. Innen az, hogy őt Kovachich annyira tisztelte; hogy Fessler levelezett vele Sareptából, s történeteink megírásában tőle kért majd segélyt, majd világosítást; hogy Benkő, s Erdélynek egyéb tudósai, őtet barátjoknak, védőjöknek, boldogítójoknak tekintették; de épen ez által olykor el is hiteték vele, hogy a jót elég szeretni. Poetai ihlet és poetai izlés neki nem jutott nagy mértékben, mint mélység nem, hogy a a Kant tanításait bírálhassa; mindamellett ebben és abban tiszteltetni akará itéleteit, s meg nem foghatá, hogy másnak lehessen igaza.]*) Hagyd

*) Toldy kiadásában 184—185. l.

azt vetnem a mondottakhoz, hogy házánál egy pár gyermek növelkedik, fia és leánya, kiknek lángoló orcáikat látván, a beteg is egészségre éled.

Gróf Teleki Józsefet, a koronaőr József fiát végre nekem is örömem vala meglátni. Nagyatyjának László nak testvére, a cancellarius, sőt maga az anyja is, s ez épen cincinnátusi kevélykedéssel oly képét festék előttem, hogy mostani útamnak egyik legbecsesb szerencséjét meglátásában keresém. A reform. collégiumból jöve, melynek inspector-curátora, s kezénél fogva hozá vele nyájaskodó fiát. Komolyabb ifjú férfit nem ismerek, mit mutat tehát e komolyság mellett gyermekének enyelgése az utcán? Eddig bírája volt a királyi táblának Maros-Vásárhelyt, s báró Jósika János hunyadi főispán, s Katona Zsigmond kővárvidéki fúkapitány urakkal kevés hetek előtt nevezteték ki kormányszéki tanácsosnak, s Erdély nem ellenkezik szerencsésebb választásra. [Kilenc hónap mulva azután halála hírét hallám. Élete utolsó napjait az 1817-iki példátlan éhségben a szűkölködők táplálása által tevé ragyogóvá; nehány ezret áldoza e célnak, s példája társaságba fűze másokat, kik aztán a Rumford levele által érdemlék meg a polgári koronát.]*) Elmondván a mit Erdélyben mindenfelé hallottam, szavam nem annyira a három nagy férfit magasztalja, mint a szent hazafiságú kormányszéket.

A gróf birtokosa azon háznak, s én itt valék nála, melyben Bocskay István fejedelem született. Egy régi kő a maga hosszú izetlen fel-

*) Toldy kiadásában 181. l.

irásával hirdeti annak a történetét, a ki itt a ház kapuján belép, mert hogy a márvány el ne máljék, a kő ide van a falba becsinálva.

Közel ehhez állott, s Heltai szerint szembe az óvári utcába menővel, így tehát a hol most az ispotályt leljük, az, hol horogszegi Szilágyi Geréb Erzsébet Hunyadi János vajdának és magyarországi gubernátornak 1440-ben március 27-én Mátyás fiat szült, s hazánknak egy nagy királyt, a világnak egy kora felett nagy embert.

Kevés lépésnyire innen a nagy templom körül, ablakival a templom és közép utca felé, melyben II. József szállásola 1772-ben s a mostani gubernátoré a hídutcán, melyben 1817-ben most uralkodó fejedelmünk s virtusai miatt is tisztelt hitvese Karolina Augusta, bajor királyi hercegné töltének nehány napokat, a maradék szent érzésekkel fogja mindenikét tekinteni, s áldani a jók, a nagyok emlékét.

A reform. collegiumban most tartatának az examenek, az alsóbb osztályok egyik tanítója felhozá seregét, megálla zöld ágakkal felcifrázott polcozatján, köszönté a felgyült sokaságot, s előadá miből fognak kikérdeztetni tanítványai. Az említett tárgyaknak egyike volt a görög nyelv. Minthogy némely házaknál be valék jelentve, s e miatt sokáig nem mulathaték, óhajtám bár minél előbb ez vétetnék elő. A tanító egyéb tárgyaknál talán tovább is mulata mint kelle, s minthogy a magyarázott íróban előfordul a Kynoscephalae, titkon megkérém Szilágyi Ferenc urat fejtené fel a szót. Hogy hátulja fejet teszen, azt a felszóllított társainak messzire elhallatszott sugdosásaik után megtudá mondani, de hogy az

eleje ebet jelent, hogy a kynos első esete kyon, és hogy a deák canis, a második esetből ered, azt az elnémult sugdosók helyett prof. úr vala kénytelen elmondani. Jele hogy az ifjak tanulják e nyelvet, mert parancsoltatik, de hogy nem értik, miért, kelljen nekik tanulni, a mi nélkül atyáik ellehettek.

Özvegy báró Dániel Istvánné, előbb báró Bornemisza Pálné, született gróf Mikes Anna excnál két barátom vezete fel. Nyolcvan esztendős, s tiz év óta szemei egészen elvannak sötétülve, nagy lélekkel tűri a csapást, s vigasztalását a vallás tanításiból veszi, melyhez azon okokon túl, melyek másokra is illenek, annál erősebben ragaszkodik, mivel az, melynek most tagja, más mint a melyben neveltetetett, s elsőbb özvegységeig volt. Templomba nem járhatván, házánál tart predikátort. Behunyván szemet arra, a mi reám nem tartozik, s egyedül azt nézvén, hogy itt szenvedőt, nyugalomban szenvedőt fogok látni, magam is az emberiség legszentebb érzésivel léptem elébe. Vezetőim neki vérei mintléte iránt tevének kérdést, s ő a bibliának egy helyével adá feleletét, mely érezteté, hogy a szent hely nem eltanult monda volt, hanem saját érzésének szerencsés festése. A szenvedő közelebb érzi magát az istenség kezében, s ezen érzés vigasztaló, emelő. — Ez az asszonyság nem ért németül, s Molnár Borbálát házánál tartja, hogy számára fordítson holmit, a mi aztán asszonyának felolvastassék. S így ezen általam mindeddig nem ismert földimet is (mert ez a poetriánk ujhelyi) megláthatám vala, kit korunk asszonyírói közt, mindig megkülönböztetéssel fog ne-

vezni literaturánk; őtet természet, szenvedés és az Édes Gergely vezérlései tevék versenyővé.

Gróf Kornis Ignácné, született gróf Teleki Annához Buczy vezete fel. Ez az asszonyság leánya az egykori kincstartó Teleki Károlynak, kinek nevét Erdély soha sem fogja meleg tisztelet nélkül említeni, mind polgári érdemei, mind hűsége, mind tudományos műveltetése miatt: az ő örömei a római classicusok voltak, s úgy nevelé leányát, hogy örököse legyen lelkének, s meg lett a mit óhajta. Serviliának az volt kevélysége, hogy ő Cátónak huga, Brutusnak anyja. A grófné, atyja s Pál testvérére nézve a szót már elmondhatja, a másikat Mihály fia által elfogja.

Buczy és egyéb barátim nem mondának sokat ezen lelkes és lelkével csillogni nem akaró asszonyság felől; más nap elhagyá Kolozsvárt. Annál több okom vala tehát örvendeni szerencsémnek, hogy láthatám. Aztán az én lelkem ritkán van felmelegülés nélkül, midőn Telekieket látok, a cancellarius s Domokos fia, s a koronaőr József, s ennek hitvese, s két fiai, leánya báró Prónay Sándorné, s Klára testvére, generális gróf Wartenslebenné miatt, kinek 1807-ben meghalt László testvéröcsém, oberster a Davidovits nevet viselő gyalog magyar seregnél azon szerencséjét köszönheté, hogy házánál kezdvén katonai pályáját, oly rendhez szokott, oly tiszta erkölcsiségű èmbert, oly nagy katonát tehete példányává. S a Teleki-ház vagy tudósokat vagy tudomány kedvellőket ád a hazának, s eddig is nagy számban.

Azalatt míg itt mulaték, Döbrenteinél

összegyülekezének, a kik az ő Muzeumában részt vettek, s így örömem vala látni literaturánknak két férfiát, kinek egyike a pályát régen elhagyá, a másik pedig oda most lép fel. Báró Naláczi József (meghalt 1822-ben április.) és kormányszéki titoknak Inczédi László urakat. [Amaz együtt szolgála a testőrző seregnél Bárótzyval, Barcsaival, Bessenyeivel, Czirjék Mihálylyal, az Abelárd és Heloíz cifra leveleinek cifra-beszédű és hosszu-beszédű fordítójával; ez Göttingát látta és Párist, s azon nevezetes időszakban, midőn az első consul májusban 1804. császárnak kikiáltatott. Az öreg Naláczi még eléggé erősnek érzé megát, az ifjú Wesselényi kezéből, ki most veszen leckéket a szabdalkozásban, kivenni a rapiert, s végig tartá vele gyakorlását. De a ki a vadbajuszú öreget meglátja, vastag gyászában, és e miatt durva prémjével, ki hihetné, hogy ez egyike vala nemzetünk szép ifjainak a Therézia palotájában, és hogy Euphémiát ez szólaltatá meg magyarul. A lelkes öreg előttem nem szikráztatá tüzét: de egykét szava fenn fog maradni emlékemben, míg az tőlem egészen el nem távozik. Jó fej, jó lélek.]*) Inczédi most készit egy szomorújátékot, Kemény Simon cím alatt. Ez a Kemény látván szent Imrénél (Gyula-Fejérvár mellett 1441-ben), hogy a török Hunyadinak elfogását vevé célul, sok kérelme után reá veszi a vajdát, engedné, hogy öltözetébe kelhessen, magát a honért és ő érette feláldozhassa, s így dicső halállal vesz, és hasznossal, mert az ellen-

*) Toldy kiadásában 182—183. l.

ség közűl huszezer marad a csatapiacon, s a mieink teljesen győznek. Hunyadi teljesen kivan mentve az alacsonyságtól. A mit a darabból olvastam, jól van dolgozva, motiválva, de nem tudom, a mese ad-e elég anyagot, a miből egy nagyhangzású szomorújáték szövődhessék.

Ezen szép gyűlekezetben látám kanonok és kolozsvári plebános és most kormányszéki tanácsos Szabó János urat, a mindenek által nagyon szeretett piarista vicerector Korost, itt a luth. ecclézsia predikátorát, Liedemann Mártont, kevés hónapok előtt még lőcsei rectort; itt a megnevezett prof. Szilágyi Ferencet, kinek kedves külsője a szerint nyer szívet, a hogyan mély tudományai s lelke miatt közönségesen szerettetik; a lyceum s reform. és unitar. collegiumok professorait, s az utolsóbbnál histor. prof. Molnos Dávidot Thucydidesnek fordítóját, és a még gyermek Kelemen Lajost, kit a Döbrentei példája nyert meg literaturánknak, mint a jelen nem volt ifjabb Szilágyi Ferencet, Rákosi Sándort, Szigethi Mózest, Füzesit és még ötöt.

[Erdélynek szabad dicsekedni, hogy literaturánk gyümölcsei annak felvirradásában itt termének, és nem nálunk: nekünk, hogy a jobb izlést s nyelvünk igazi csinosodását nem ők adák, hanem mi, ha tudniillik a számból Báróczyt és Baróti-Szabót, ezt a rómaiak, azt a franciák követésében, kiveszem. Némely házak férfi és leány gyermekei fordítgatának, nevelőiknek s szüléiknek felvigyázások alatt, s olykor ezeknek segédjökkel is, s atyáikat nem tartóztatá fonák szégyenlés, a gyermeki próbát sajtó alá eresz-

teni. Belisart ketten fordíták; itt adá Cidet Teleki Ádám; itt kesergé atyjának s kedves testvérének halálát Teleki József, egy felejthetetlen elegiában, mely legalább folyó szép beszéde, könnyen ömlő versei, s philosophiai s politikai leckéi által érdemlé, hogy közönséges tapssal fogadtaték; s Teleki sok ideig első, sőt egy verselőnknek tartatott, s az idegen íz gyűlölőinél a Cid fordítóját is elhomályosította; Gyöngyösi János itt írta rímes disticheit, míg nálunk a szép nemében alig találtaték egy-két író, kit a nemzet ismerni akara. S az erdélyiek, hívek a szokáshoz, úgy hitték, még mindig van valamely hiánya nevelésöknek, ha gyermekeiket a külföldre ki nem küldik, a mit mi igen kis számban cselekvénk. Az erdélyiek így, ha nem tanultak is, láttak, hallottak, könyveket hoztak haza, olykor rezeket, metszett köveket; fitogtatásul talán magokra nézve, de másoknak nagy hasznokra.]*)

Kolozsvárnak vagyon mestere a szabdalkozásban, muzsikában, francia nyelvben; a rajzolásban kettő van: prof. Neuhauser Gottfried, a normális iskola mellett, [testvére Ferencnek, a szebeni professornak, kit 1805. Zsibón találtam, a szálát festve, s a szobákat, s ezeknek egyikét vászonra olajjal]**) és professor Nagy Sámuel, a ref. collegiumban. [A portrékban régóta bővelkedő Erdélynek arcfestője most nincs, s azt neki Bergmann ád, és Avenáriusz, vagy ha valamely utazó ide érkezik, s Erdélynek ezen egy-

*) Toldy kiadásában 183–184. l.
**) Toldy kiadásában 186. l.

kori szerelmét nem kellene felejteni; ez az első lépés a mesterség gyarapításában.]*) Ez született Enyeden 1783. febr. 7-én, s Bécsben kilenc évig tanulta a mesterség több ágait, [az nem művészségre vezet, hanem művészi polyhistorságra, minél nincs veszedelmesebb; nem, mivel maga akará úgy, hanem mivel tőle az kivántatott.]**) Antiochusa s Sztratonicéje, melyet Füger után tuschban mosdalt, jutalmat nyere. [Mivé nem válhatott vala a lelkes ügyes férfiú, ha egy ágnak adhatta volna magát! Most a kalligraphiában ád leckéket; s midőn Bécsből megérkezték, kénytelen vala falakat márványozni, hogy élhessen.]***) Iskolájában nehány gipsz-öntevényeken kívül semmit nem láthatni, és így ott semmi sincs, a min a tanuló gyakorolhatná látását. Egy-két ifjú kalligraphiai mustrákat készíte az examenre. Abban Bedő, Gyulai, Farczádi, Farkas togátusok oly előmenetelt tevének, hogy ha egy ág mellett maradnak s a művészi polyhistorság veszedelmes útjára nem csapnak által, hazánk nem egyedül a Juncker és Karacs nevével fog kevélykedhetni. Amaz pozsonyi, ez püspök-ladányi születésü.

Schmelzer szobrokat ügyesen farag, s még ügyesebben fogna, ha tőle nemcsak szobrok, hanem szép szobrok is kivántatnának. Szimon még jobban gyűrűköveket, réztáblák és antikok után, és mivel a sok gyermekű atyának az nem ád elég élelmet, pecsétnyomókat. Egy épen nem

*) Toldy kiadásában 186. l.

**) Toldy kiadásában 186. l.

***) Toldy kiadásában 186. l.

nagy carniolján, melyet Petersburgból vett hagyás után készíte, egy nyargaló vitézt látni francia körülírással, mely azt hirdeti, hogy német birtokosa, lelkét istenének, életét urának, szívét kedvesének tartja, mint igazi lovanc.

Ló, lóvanc, az igen apró s igen olvasható betűk nem lehetnek szebbek. Bohó perigraphiája nélkül irígyleném a követ orosz-német-francia birtokosának.

Typographiája a helynek kettő van, de azokról 1816-ban nem volt jó szólani. Mely betűk! mely papiros! mely izetlenség minden tekintetben, és mely rettenetes incorrectió, de ime el van törölve e szenny is [s egy magyarországi irónk nem mondhatja többé, a mit egy Erdélyben nyomatott munka megpillantására monda, hogy ez a föld nagyon szereti az „antiquitást.“ Az 1823-ki tiszti-kalendáriom már szép metszésű betűkkel van kiadva, s a chirurgus és protocollum többé nem chyrurgus és nem prothocollum itt;]*) az Anacharzis utazásai a legkényesb izlést is kielégíthetik, ha tudniillik az orthographiára néhol behunyjuk szemeinket. Annak fordítója s kiadója polgári koronát érdemel. Bár a könyv minden háznál találtatnék.

Könyveket Filtsch galanterie-árusnál találni. Rendes látni, mint állanak itt együtt a fichükkel, bijoukkal, piros és fehér kenőcsökkel, porcellánnal, a kötetlen és kötött bibliopolai portékák. De Filtsch lehetne annyi tekintettel a magyar nyelvű város iránt, hogy árulna magyar

*) Toldy kiadásában 187. l.

könyveket is, melyet a vevő a németül nem értő Guttmannál talál.

Színjátszói Kolozsvárnak nyárban nincsenek, s a játékszín még el nem készül egészen (már el van) sok munkában került meghaladni a gátlásokat. Annak történeteit a toldalékban.

V. LEVÉL.

[Gyönyörüségeim, Kolozsvártt, úgy tolták, űzték egymást, mint a mágiai lámpás festései; idő kell rá, mig azokat magamban elrendelhetem, tisztára hozhatom. Ez a hét nap valóban életem legszebb napjai közé tartozik, s vádlom sorsomat, hogy a jó földet hamarább nem láttam.

Ha mi közénk jönne egy vendég, mit tennénk mi vele? Hideg nyájassággal fogadtatnék; a ház ura eszébe juttatná magának táncmestere leckéit, s mit Madame Etiquette első nevelőjétől tanult; ebédünkre, kávénkra, ozsonnánkra, s kártyázni, kocsizni hívnánk meg s inkább kívánnánk láttatni vele magunkat, mint őtet mulattatni. Engem itt sem a Herr Tanzmeister, sem a Madame Etiquette tanitványai nem kínzának el; a helyett itt az a szerencse ére, hogy nagyok, kicsinyek, felvidult arccal jöttek felém, midőn nálok magamat fölvezettetém, vagy, a mit még örömestebb teszek, a hol a rend nem tiltja, magam nevezem meg magamat; s egy indulatos megölelés, egy meleg kézszorítás, ellenére a táncmesteri leckéknek, azt mondotta nekem, hogy régen ismerjük egymást, hogy keblünkben egy láng ég. Így fo-

gada Kenderesi, már leveleink által rég óta barátom; így a tiszteletes öreg Fricsi Fekete Ferenc, egykor bírája a királyi táblának; így egy nagy tekintetű ember, ki az én Daykámmal együtt neveltetett a pesti seminariumban, s az én Daykámat szerette; így egy tiszta fejű, tiszta lelkű más férfi, barátja Siposnak, a bölcsnek; így egy más tudós, kit szeretetre méltó szerénysége úgy ajánl, mint mély és széles ismeretei; így egy nagy tekintetü asszonyság, ki előtt kevélykedve omlanék térdre, hogy elmondjam neki, mint imádom lelkéért s atyja nagy fényeért, ha azt tiszteletem engedné.

Wesselényi, Velencéből jövén 1814-ben, felém kerüle az ő Patakiával, kit ekkor láttam legelőbb, s feleségem, elnézvén a két nem tanítót és tanítványt, hanem egymásra oly igen méltó barátot, őket Carlosnak és Pózának nevezte el, s a kettő elhülve s örömmel elhülve fogadá el az igen szerencsés elnevezést.

Alig menének el tőlünk, midőn veszszük a hírt, hogy Pataki elhala, s könyek siratták a szeretetre méltó ifjú férfit. — Tisztemnek ismerém most régóta ágyban sínlő, s igen érzékenyen megbántott atyját megtisztelni látogatásommal, s a szenvedés által még tiszteletesebb öreg ágya körül eltöltött órám religiói tett vala; nem a szenvedőnek adtam vigasztalást, hanem szívemnek táplálatot. Örvendve jegyzem meg a még akkor ifjú Wesselényiről, hogy ő a testet Kolozsvárról Zsibóra küldé ki, s megnyerte nagylelkű anyjától, hogy nevelő barátja atyja mellé temettessék; örvendve, kevélykedve jegyzem meg, hogy a koporsót Erdélynek első emberei vitték a

szekérhez, és hogy azt sok fényes szekerek kisérték a határig. Mit teve egy nemeslelkű a megszomorított ház egyik tagjával, azt elmondanom nem szabad. Az ily jelenések ismét életet adnak a misantropiára hajlani akaró szívnek.]*)

Döbrentei négy ökröt fogata szekerembe, s felvonata a Teleki tetőn, mely Kolozsvárnak külvárosa mellett emelkedik. Mi négyen: ő és Gyulay, s én és a lyányom, hat szép szürkén hagyánk oda a várost. A kapaszkodó nagy, s útja száraz útban is alkalmatlan. A hegy oldala fel vagyon vagdalva a szekerek nyomai által, mint a mi alföldi nedves lapályinkon, hol az út nem ritkán harminc s még több ölet foglal el.

Telek oly közel a fővároshoz, a sippadó hegy tetején fekszik, s annyira szegény, a milyenek a Blagyásza alatt fekvő falukat képzelhetem, melyeknek lakosai csikónyi nagyságú lovacskákon hordják széljel Biharban, Szabolcsban, Szathmárban faedényeiket, olyformán megterhelve ezekkel, mint a tót mikor hátára szedi szitáit, mert a zordon helyeken ez minden keresetök. A falut oláhság lakja, s az, egyedül az okozza szegénységöket. A mely nép nem ismer boldogságot a maga pálinkáján kívül, s képzelete sincs a lélek szűkségei felől az századok múltával sem fog előbb menni. Tegyük sorsát szerencsésebbé, adjunk nekik iskolákat, adjunk nekik oly papokat, mint újabb orosz papjaink, kik most lépnek ki a nagyszombati nevelőházból, s a dolog itt is menni fog. Míg az nem lesz, a teleki oláh, ha termesztésit a heti vásárokon nagy áron adja is el, az

*) Toldy kiadásában 189—191. l.

első pálinkaárusnál hagyja a mit beveve, kivált midőn elkeseriti a bőjt.

Míg túl Teleken egy Kolozsvárról elhozott írást olvasgaték, lyányom figyelmessé teve, hogy útunk mellett szokatlan formájú kövek teremnek, henger és gömbölyű alakra simítva a természettől. A gyermek emlékeztetése nekem valóban igen kedves vala. Ezekből szelik itt, a mint Döbrenteitől hallám, az oszlopokat és egyéb faragványokat, s a nagyalmási emlék is innen rakatott. Jobb és balkézfelé gazdag erdőségek vonulnak el, s szép szakokat csinálnak. Tovább sok kaszálókat s máléföldeket találtam s nagy fogadókat állásokkal; de Tordáig, mely Kolozsvárhoz két posta, nem semmi falu.k.

Torda a maga sok templomaival s messzire sokat igérő házaival, kiesen fekszik egy szőllődomb lábánál. Ezt a rómaiak Salinaenak nevezték sóbányái miatt, melyek a lapos tető ormán vannak. A helynek nagy piaca van, mind az itt kétfelé szakadó országút, mind a sóbánya s az abrudbányai rengetegek miatt, melyek oly kietlenek, hogy oda szekérútat sem találhatni.

Még fenn vala a nap, s Döbrentei Alsó-Szent-Mihályfalvig akara elvinni Gedő József úrhoz nyelvünk emelkedésének egyik buzgó s értelmes barátjához, de nem állhata ellent kérésemnek, hogy predikátor Gyöngyösi János úrhoz, leoninistáink antistesekhez, ha csak kevés pillantatig is térnénk be, mert bár útam ismét erre leszen, tarthaték tőle, hogy akkor már az éltes embert nem lelem. Úgy tetszék déli álmából verte fel miattunk hitvese, mert későcskén is jött elő, s egészen fel nem derülhete. [Az embert látván

magam előtt, alig hihetém, hogy mindnyájunktól útált verseit, de melyeken a könnyű ömlést nagy igazságtalanság nélkül nem lehet nem irigyleni, nem csudálni, ez terjesztette legyen el.]*) Egy szépképű öreg, a legtisztább bőrrel, lángoló orcákkal, s egészen fehér hajjal. Bergmann jól eltalálá képét, de a tudóst akará adni nem az embert, s így a kép oly fanyar, mint az ember nagy mértékben szeretetre méltó.

Egy hozzám írt levele szerint még iskoláiban el kezdé írni rímes hexametereit s pentametereit. Most rímetleneket is ír, de vitatja, hogy ugrást semmi dologban nem jó tenni, és hogy a maga korabeli olvasókat csalva akará vezetni a római és görög szépségekhez. [E gyanús állítását még szent példákkal is támogatá, meg nem sejtvén, hogy a szent példák, a régi és az újabb időkben, az ellenkezőt is tanítják. Valljuk meg, füleit akkor még csiklandották a rímes distichonok; valljuk meg, hogy akkor még tetszék magának, és nem ok nélkül, hogy a technika nehézségeit úgy győzé meg, a mint azóta sem más senki; s kell-e neki azért pirulni, hogy izlése, akkor még, hamis csillámokon kapott, s oly tapsokon, milyeken a ki ügyét és magát becsüli, soha nem kap, sőt fut. De nem olyan-e az, a mivel ő kevélykedhethetik, hogy látván másoknál e jobbat, ámbár még mindig találkoznak, kik csudálják dolgozásait, s tőle ilyeket kívángatnak]**) elég erővel bírt általérni a jobbra, s rímeket többé distichonaihoz nem fűze; s ezt nyolcvanadik évé-

*) Fm. Minerva 1831. III. 562. l.
**) Toldy kiadásában 193. l.

hez közelítvén.]*) Rajnis, Baróti, Révai ugrást tevének, s jól tevék, hogy tevének. Kell-e pirulnunk, hogy megtévedénk valaha? s nem tanácsosabb-e vallást tenni, hogy megtévedénk? Ezt azonban a szíves öreg megkimélése miatt elhallgatánk. [Oly érzésekkel jövék el a tiszteletet érdemlő embertől, mintha leoninusokat soha nem írt volna. Sokat szenvede dicsősége mellett, mert megleckézte szegényt a szelid Ráday is, mint gróf Teleki József, és mi sokan; s ki tudja, nem ez az ostrom vezette-e szép magaelszánására.]**) Született Krasznán 1741. november 4-én; meghalt Tordán 1818. márc. 14-én. [Leánya nem neveltetett poetriának, és mégis az leve, de verseivel nem kérkedik; s boszúságára atyjának, újabb poetáink dolgozásait, s még a Daykáét is, és a Poetai Berek darabjait, könyv nélkül tudja. Atyja ezeket nem kedvelé, mert idegen izlésüek.]***)

Elkésénk s megszállánk a fogadóban, általellenben a vármegye házával. Barátim engem unitárius rector prof. abrudbányi Szabó Sámuel úrhoz vezetének el. Nem lelénk. Ha a collegium kisded és képzelhetetlenül rosz épületéről szabad volna következtetni, úgy ezen tudományos intézet felől jót mondani nem igen lehetne; a XIV. század szurdékit látám magam előtt a múzsáknak e nyomorú barakjaikban. A templom új munka, de íz nélkül épült. Az unitáriusoknak, valamint a két más protestáns felekezetnek is tornyaikon, kereszt, kakas, vitorla, vagy csillag helyett mindeddig, s

*) Fm. Minerva 1831. III. 562. l.

**) Fm. Minerva 1831. III. 563. l.

***) Toldy kiadásában 194. l.

a mint látám az egész Erdélyben nincs egyéb jel mint egy teke. Mintha egy nem rövid rúd végére egy almát szúrtak volna fel.

Épen le akaránk nyugodni, midőn prof. Szabó úr visszaadá látogatásunkat. Egy szíves, lelkes, kisded öreg, ki első pillantatával szívet nyer. En e felekezet követőjét most látám legelőbb, s Kolozsvártt egyéb gondjaim valának, minthogy dogmáik iránt tehessek kérdéseket. Éltem tehát az óra kedvezéseivel s kértem, lenne bizodalma hozzám, s beszélje elő teljes szabadsággal, mi választ el bennünket tőlök. Kész vala teljesíteni a kérést, nyugalomban s a kívánt egyenességgel. Az nekem nem látszott azon professio fidei szerint, melyet Erdélyben e század eleje táján magyar nyelven s negyed rétben nyomtattak, s prof. úr eloszlatá kétségimet. Közelebb állunk egymáshoz mint képzeltem volt, s ma már ők sem tanítják a mit Blandratájok s Dávidjok hirdete. Az antitrinitárius és socinus nevezet előttök nem kedves, s unitáriusoknak kívánnak törvényes nevökkel hivatni, s így hivatnak, nem soha sociniánusnak.

[Tudományukat Blandrata György, Zápolya János királyunknak udvari orvosa hozta be Lengyelországból. Ettől azt Dávid Ferenc, Zápolya János Zsigmondnak református predikátora kedvelte meg; s ez már most unitárius, mint ura is, Kolozsvártt, a hídutca szegletében felálla egy lapos kőre, s a felcsődült sokaságnak nagy tűzzel predikálá a keresztény színbe öltöztetett deismust. A sokaság, meghatva ennek tüze s ritka ékességű beszéde által, körülfogá az új hit tanítóját, s vitte az akkor protestánsok ál-

tal bírt nagy templomba, s papjok Heltai Gáspár nagy örömmel fogadta annak küszöbein, s a néppel együtt maga is a Dávid tanítására tért.]*)

Szabó úr sokat dolgozott magyar nyelven, fordította nevezetesen a Marmontel Inkáit, és a maga idejében nagyon kedvelt édeskés Mezei Ejeket. [melyeknek sem egyike, sem másika nem volt soha kedves olvasásom. Dolgozásai mind kéziratban maradának.] Született Abrudbányán 1756. karácsony első napján, Göttingát 1791-ben látta. Felejthetetlen előtte berlini udvari prepost Spalding, ki a bátortalan látogatót csókjával ereszté el; s felejthetetlen lesz az óra nekem is, mely engem ismeretségébe vezete.

Torda alatt a nem nagy, de sebes Aranyoson zsindeles fedelű szép híd vagyon által vetve. Útunk balra tért, s annyira elázott lapályon keresztül, hogy itt fűzekkel kelle beültetni a rétséget. Két kisded szegény oláh falu a kövér földön, s a Torda szomszédságában, festi a nép lomhaságát. [Nem jó dolog az a sok bőjt, papjaik is szeretnék megkevesítetni.]**)

Az egyik végén sátorokba verekedett cigánytábort látánk. Gyermekeik, legényeik, leányaik futának a két szekér felé, koldultak, s forgatni kezdék kerekeiket félig vagy egészen meztelenül. Az első szekérről pénz repüle feléjök, de látánk is a kézzel adott intést, hogy ne forogjanak. Egy másik csapat mellettem kezdé mutogatni mesterségeit. Én befogtam szemeimet, s semmit nem adtam. Leányomat mulattatá a még eddig sehol

*) Fm. Minerva 1831. III. 565. l.
**) Fm. Minerva 1831. III. 566. l.

nem látott forgás, kedvére hagytam őt, gyenge kora sikeretlenné tette volna intésemet. Inasom úribb vala uránál, pénzt löke ki ő is, s nem tudván nyelvöket, kezével inte, hogy forogjanak. Mint a spártai atya vivé gyermekét, marhává részegedett Helóta szemléltére; úgy éreztetem én most az enyémmel. Mely különbség van köztem s cselédim közt, s mely kínos dolog érző léleknek ezen elaljasodottságában látni az emberiséget, s mely illetlen abban találni örömet, a mi másnak fáj! Tanításomat igazán hathatóssá az inas tevé, mert ez embertelen vala akkor buzdítani őket a karika hányásra, midőn előre látá, hogy ezek elkapva a forgás által, pocsolyába esnek. A gyermek most megfeddé az inast, de mentség gyanánt azt kapá feleletül, hogy cigánynak az afféle nem esik nehezen, gunyájában nem volt kár, s még örül, hogy pénzt kap. Talán enyhítheti a dolgot annak tudása, hogy az ilyen másutt is esik. De valóban, hogy rút máshol is esik, nem ok a rútért meg nem pirulni.

Midőn az egyik falun keresztül menénk, egyike az itt táborozó lazzaroniknak szekeremhez közelítve kinyujtá felém jobbját, s a némaság hangjával koldult. Thersites ehhez képest Achill vala és Nereus, alig képzelhetni undokabb képű, szerencsétlenebb teremtést. Megszántam a némát, a sántát, a pupost, a csonkát, s a mit amazoktól megtagadtam, ez egynek adám. De alig válánk el egymástól, s kocsisom a nyeregben figyelmessé teve, hogy a bicegő teremtés felegyenesedett, s magasakat szökelve sikoltva szalad a tanya felé.

Erdély 1790-ben gondoskodék az emberiségnek e szánást és utálatot érdemlő szaka felől,

s meghatározá, hogy az uraságok nekik állandó lakot és földet is adjanak, ők pedig nekiek úrdolgozzanak. Így sokan megtelepedének, sokan udvarokban neveltetvén kisded koruk óta, udvarcselédeknek használtatnak. — Ha a gőg szerecsent kíván cselédnek, miért ne lehetne félszerecsen cselédünk [annak érzésében, hogy jót teszünk, midőn azt teszszük? A szokatlant keresni kislelkűségre mutat ugyan: de az is mutat valamire, ha a jót azért nem teszszük, mert szokatlan.]*)

Az Aranyos egy nagy dombnak egészen elmosta már felét, látni hogy ez valaha a jobbra maradt tetők lábaikig ért. Nyílni gondolám a völgyet, s teljesedni látám a mivel a gubernátor biztata, hogy itt a Mezőségre jutok, mert most azon síkon valék, a hol Traján végkép megveré Decebalt; [azt ma is Traján rétjének nevezik, az oláh Ritu-Trajanulunak. Úgy reménylém, e mezőség az lesz, a mit mi nevezünk annak: erdőtlen gazdag nagy térség]**) de örömem kevés ideig tarta. [Erdély nem tudja mi a lapály]***) Gerendnél [mely Kemény-birtok, és a melyet Kemény Jánosában Gyöngyösi István is emleget]****) által kelle mennünk a vizen, s az út Kecénél meredek tetők közé csavarodott.

Alig érénk itt a hegyekbe, midőn egy csoport oláh asszony leereszkedék a tetőkről messzire elszéledve egymástól. Epret szedtek volt, mely minden eledelök az idei példátlan éhségben. Az első szekérről kiáltás esék rájok, jőnének elő, s

*) Fm. Minerva 1831. III. 567. l.
**) Toldy kiadásában 197. l.
***) Toldy kiadásában 197. l.
****) Toldy kiadásában 197. l.

a had megszalada, úgy hitték, el akarják szedni tőlök, a mit gyűjtöttek. Egyike neki bátorodék s elő jött, s látván a többi, hogy epre elvétetett, de érette meg is fizettek, és hogy ez görbedezve köszöngeti a pénzt, ők is tolák reánk a magokét. Egyedül az vala kérésök, hogy fazakaikat vissza kaphassák, azoktól pénzért sem akarának megválni.

E rettenetes magasságú hegyeket azért hívják Mezőségnek, mert rajtok igen kövér fű terem, s itt úgy nem lehet látni egy kökényt, egy galagonyát, mint a nyiregyházi pusztákon. S a fű fel nem legelve állott, nem értettem, mint használtatik ez, s az első kocsi cselédjei fejték meg a titkot. Szekereken hozatnak fel a szánok a völgyből, mihelyt a széna fel van gyűjtve, a szánt megrakják s egyet taszítanak rajta, hogy szaladjon a völgyig, ott kazalba rakatik a széna.

Végre három és négy óra között, minekutána két teljes óránál régebben jövénk, magunk előtt látánk Ludast, körülfogva egy kisded tengerrel, s a gubernátor nénjének, generális gróf Bánffy Györgynének házánál megszállánk.

A tágas mezei lak a maga sok oldalépületeivel, töltő házával, csűrével, s oly hosszúságú góréival (kukurica-kas) a mi felől a felföld lakosinak képzelete sincs, mutatja a birtok nagyságát, noha a falut nem maga bírja a grófné. Erdélyben kevés hely van, mely csak egy urat ismerne, a testvérek többére egyaránt osztoznak [hívebbek a természethez, mint a hol egyedül a egidősb fiú nevezheti magát atyja gyermekének.

Erdélyben majorátus és seniorátus egy sincs.]*) De az ily fényű udvarház mellett az igen szegény falu! Ennek az lehet oka, hogy a lakosok oláhok. Az erdélyi robotázás felől nincs tiszta ismeretem; de ez a nagy szegénység nem a bánás következése. A bogártelki lakos is robotáz, és még is háza teli van mindenféle bútorral, a munkás gazdasszonynak nagy rakásban állanak pokrócai, magának és leányainak s nénjének kézi munkájok; s a magyar gazda csűrje körül négy nagy szépségű borjú füvelgetett.

A tiszt a folyosón terítete asztalt, kérésemre megnyitá a szobákat, s nagy okom vala örvendeni, hogy e kedvezésre megszólítottam; a falak el vannak töltve portrékkal, roszul festettekkel ugyan, de ezek históriai tekintetben többet érnek, mint az idealizálók dolgozásai: igazabban adják, a kiket ismerni óhajtunk. Ilyen vala mindjárt a meghalt gróf Kemény Farkas, rendek előlülője, ki fia volt a hajdani gubernátornak, Lászlónak, és a kinek viszont egyetlen gyermeke Anna, a hely mostani asszonya. Itt függe a fejedelem Kemény Jánosé is, oly irtózatos mázolatban, hogy lehetetlen vala értenem, mint tűrheték azt maradékai, kik ezen ősükkel kevélykednek. De a sok nem jó között egy cardinális fejét találtam itt a legcsillogóbb, legpajkosabb ecsettel festve. Az arc sovány, a haj lenszínű, s nem-magyart mutatnak a vonások. Senki sem tudja ki feje. En római munka másának nézem. [Az erdélyi házaktól azt lehetne s kellene várni, hogy őseiknek képeiket nagy művészekkel festetik le, s rézbe vagy kőbe

*) Toldy kiadásában 198. l.

metszetik, mert jöhet idő, hogy különben ezek a festések is mind elvesznek. Aztán őseink hálás tisztelete religiosus érzés.]*)

VI. LEVÉL.

E táj lakosai nem emlékeznek ily özönre, s a Maros kiömlése miatt kénytelenek valánk harmadnapig mulatni Bogáton; hasonlít ez ahhoz, melyet 1813-ban nálunk a Hernád és a Tárca tevének, hol a tárcai kastély és templom egy éjjel (augusztus 26-án) el vala seperve, s a sebes Hernád egy kazal szénát negyven oda kapaszkodott szerencsétlennel mértföldekre vitt, s Szebennek lakosai (Eperjes és Bártfa között) negyed napig laktak házaiknak sindelezeteik alatt, vízben állván a felső szobák is. [Hihetetlen dolgok azoknál, kik soraimat később fogják olvasni; de mi megtörténni látánk.]**)

Gróf Gyulai Lajos, ki Bogáton vendéglőnk leve, mert az elmult májusban özvegy és gyermek nélkül elhalt nagybátyja, István itt házat hagya, huszonnégy embert rendele, a hidast hajtani, és vonni. S minthogy útunk a Maros partján víz alatt álló réten mene, bivalyokat fogata mind a két szekérbe. Menesünk a fekete elefántokon így amadiszi menés volt.

Míg itt mulatánk, ki-kijárék a ház alatt elfolyó Maros szélére, s leülék a fedett lócán a kis kapu mellett, hogy Kutyfalvára tekinthessek, mely

*) Fm. Minerva 1831. III. 568. l.
**) Fm. Minerva 1831. III. 569. l.

az előttem elterült tenger szélén Bogát felé igen kedves festői tablót ada. A hely téren fekszik, de megette dombok és hegyek emelkednek, s a lakóház szépen mutatja magát a hosszan elnyúlt sűrűség végében, melyből messzire szökellenek ki az olasz nyárfák, s annál szebben, mivel nem nagy számban s nem untató monoton sorokban. Szendergő lelkem szerete oda repülgetni, s kedves kis világot teremte ott magának. Midőn végre elindulánk, alig vártam, hogy közelébb érhessek a helyhez s megismerkedhessem fekvésével. De elenyésze az altatás játéka, s a megszeretett hely közönséges dísztelen sáros faluvá vála előttem. Így veszté el becsét előttünk sok csudált dolog az erkölcsi világban, mondám, s a csalódás itt még gyötrőbb!

Nem sokára azután meglátánk Radnótot, előbb a maga játékosan alkotott épületeivel, majd azontúl a négyszögű kastélyt, Bethlen Gábor fejedelem alkotását. Ez puszta, de még épen áll tiszteletes alakjában: az újabb összeomlott, egy részének fedele nincs, s az oldalfalak ki vannak dőlve. A régibb kastélyban egynél többször tartatának dieták. A hely nevezetes, s azért is mivel Báthori István 1575-ben itt veré meg a Socinust követő Békési Gáspárt, kinek ingerkedései a tolerans Báthorit oly intoleranssá tevék a Békési felekezete iránt.

Tíz óra vala, midőn meglátánk Ugrát, de a hely üres volt. Gróf Haller Gábor kevés órával előbb indula Szeben felé, hogy ott a szász nemzet comesét hivatalába beiktassa. Egy szelid arcú franciscanus, a ház káplánja, fogada el bennünket, s látatá velünk a kertet, az istálót, s végre a gróf könyveit; a franciául olvasók innen

szedik, a mire szükségök van, s mindenfelé Erdélyben.

Az ebédnél Döbrentei vevé a poharat, s libatiot teve a Telemach fordítója árnyékának, mert Ugra annak birtoka volt, s a hely mostani ura annak fia.

Hanyatlék a nap, midőn Vásárhelyt egy hegynek nyugotra fekvő oldalán megpillantánk. A kies, de sáros táj el van hintve helységekkel, s valamiben hasonlít a Kassáéhoz. Cancellarius Teleki Sámuelnek háza, hol könyvei tartatnak, s közel ehhez a gróf Kendeffyé, s a reform. collegium, s távolabb a várbeli nagy templom, messzire kitündöklének a szőlős hegy oldalból, mind parton fekvésök mind nagyságuk miatt.

A cancellarius épülete homlokkal délnek fekszik, s a két sor ablakú épületnek keleti szárnyát foglalá el a bibliotheca. Azt egy felől az udvar, más felől kertecske veszi körül.

A custos lakától rövid folyosó viszen az előszoba ajtajához, mely felett e sorok olvastatnak :

MUSIS PATRIIS
GRATISQUE POSTERIS
D. D.
SAMUEL S. R. I. COMES TELEKI.

A bibliotheca hajóját galleria veszi körül, hova a hajó ajtaja mellett az udvar felé esik a felmenetel. A könyvek nem állanak a hajóban, az egészen üres, hanem a hajót mind a négy oldala felől körülölelő felső és alsó karban; sárga rézből font drót ajtók zárják el a könyveket, hogy címjeik látathassanak, de a kincs a meglopás veszélyének kitéve ne legyen. [Az almáriomokban,

valamint az előszobában is, és ez ebből nyíló cabinetben nincs többé üres hely, sem a bibliothecába új almáriomok nem hozathatnak, hanem ha az ásványok gyűjteménye más szobákba vitetnék.]*)

Az architectus értelemmel és nagy szerencsével tevé rajzolatját. A hajó oszlopfalai az ablakok irányában ürességet hagytak, s onnan vas rostély könyöklők mögül lehet letekinteni a hajóba, mely így a felső és alsó ablakok által elég világosságot kap. A ki az ajtón belép, s a kar alatt megáll, magával általellenben látja a cancellarius képét, a szent István nagy-kereszteseinek ünnepi öltözetökben; a kép igen hív és szépen van festve. A művész rajt nem hagyá nevét, s így azt annál illőbb elmondanom: Tusch János a cs. k. galleria őrzője Bécsben. Függ egy képe Nagyváradon, Bihar vármegye kisebb palotájában is (Hickel Józseftől), mely után a rezet orosházi Czetter Sámuel, most professora a rézmetszésnek Petersburgban, a cancellarius bibliothecája catalogusának első kötetéhez metszé; hív az is, de a képnek visszás tekintetet ada dolgozója. [A mit Ehrenreich metsze Pesten, elijeszti a szemet.]**) A később időknek nem lesz kedvetlen tudni, hogy ez az úr szálas és húsatlan termetű volt.

Alatta e képnek a két első pilaszter előtt általellenben egymással a cancellariusnak s meghalt hitvesének, iktári gróf Bethlen Zsuzsannának rézbe öntött s ismét mind igen hív, mind igen jól dolgozott büsztjei állanak fekete márvány oszlopocskákon, e jegyzettel: F. Thaller, Tyrolens. fec. Vindobonae 1805.

*) Tudom. Gyűjtemény 1817. VII. 3. l.
**) Fm. Minerva 1831. III. 572. l.

Az ajtó előtt állónak feje felett függ a cancellariusnak, Sándor atyja által, nagyatyja Mihály, törzsök atyja a mostani minden Telekieknek; balja felé függ a cancellariusnak franciaországi utazása alatt festett képe, s azon innen a gróf Festetich Györgyé, ennek sógoráé, a gróf Széchenyi Ferencé, a gubernátor báró Bruckenthal Sámuelé; s a tuloldalon a kert felé a cancellariusnéé, a Hunyadi Mátyásé, a Bethlen Gábor fejedelemé, s a sabaudiai Eugeniusé.

Az első szobában függ Wesselényi Ferenc, a palatinus, szakállal, nyírt hajjal, zöld bársony bőv ujjú dolmányban; egy szép arcú férfi, (mennyivel szebben itt, mint a mely a Pest vármegye palotájában függ. Figyelmet érdemel, hogy a mely képét Wesselényinek Wiedemann festette és rézbe metszette, az e szókkal van megjegyezve: ad vivum pinx. et sculps. s innen látjuk, hogy mely a kassai Minerva egyik kötete előtt áll, épen nem adja a nevezetes férfiat,]*) s egy hasonló nevű kormányszéki tanácsos; gróf Rhédey Zsigmondné, született Wesselényi Kata, gróf Teleki László, a koronaőr atyja, gróf Lázár János, a statuum praesidens, és deák s magyar verselő. A felsőbb karban a koronaőr, gróf Teleki József, de (a mit sajnálni kell) nem a Kreutzinger 1790-ki festése után, mely minden egyéb képeinél szebb és hívebb is [nem lehet érteni, miért nem ezt tették le itt; Kohl ezen aláírással: Non est mortale, quod opto, a Kreutzinger festését metszette.]**) Püspök

*) Fm. Minerva 1831. III. 572. l.
**) Toldy kiadásában 204. l.

Batthyány Ignác [ha az a lack-testszín meg nem csal, Bergmanntól, s nem eléggé híven, és hidegen]*). Nevelni akarám ezen képek számát s ide küldém a kassai prof. Baróti Szabó Dávidnak 1788-ban olajban festett képét, hogy a halhatatlan székely a Székelyföldön fogadja el hálás maradéka tiszteletét. [De meg kell jegyeznem, hogy az a cagliostrói görbült fej, melyet a képnek a festő, Klimes Tamás, ada, sem nem a festő vétke, sem nem a Szabóé, sem nem az enyém, hanem egy más valakié, ki távollétemben, a festőt mesterezé.]**). [Azt Kohl rézre metszette, s a kép igen jól hasonlíta Szabóhoz. Szintúgy jó azon másik képe is, mely az Aeneis fordítása előtt áll, Kininger után, ki oly lelkesen, s oly szépen festett mindent.]***)

[Mi lehetne ez a ház, ha az erdélyiek ide küldenék be nemzetségeiknek nevezetesb tagjai képeiket! De a festés vásznára, hátul, fel kellene jegyeztetniök, s olvasható betűkkel, a személynek nevét, hivatalát, szüleit, lakását, születése s halála napjait, hogy a támadható kétségek eltávoztassanak. E gondot sok tekintetek tanácsolják.]****)

Igaz Sámuel a maga Zsebkönyvét 1821-ben Mátyás királynak képével ékesíté, melyet az ambrási gyűjtemény darabja után metszetett, s ez épen nem egyez az itt függővel. Kérdés tehát, melyik képe igaz. A cancellarius a magáét a strassburgi professor Schöfflin bibliothecájában állottról másoltatá s az tökéletesen egyez azzal,

*) Toldy kiadásában 203. l.
**) Toldy kiadásában 204. l.
***) Fm. Minerva 1831. III. 573. l.
****) Toldy kiadásában 204. l.

melyet maga Hunyadi Mátyás ajándékoza a Bécsi-Német-Ujhely magistratusának. Így ennek igaz volta felől nem lehet kérdés: azt az ambrásit magyar arcnak ismerni nem lehet.

Bibliotheca tekintésére rövid idő félnap; mi pedig itt sokáig nem mulathatánk, mind hogy gróf Gyulainénak anyai rettegésit eloszlathassuk, noha előnkbe küldött huszárját visszaküldénk a jó hírrel, hogy élünk s jövünk, mind hogy a szebeni szász ünnepen megjelenhessünk. Így meg kelle elégednem azon örömmel, hogy a classicusok vagy ritka, vagy királyi pompával készült kiadásait, s a Piranesi Rómáját s a Muzeum Pio-Clementinumot végig forgathatánk. A kik itt tovább mulathatnak gyönyörködni fognak ezeknek itt látásában:

Corn. Tacitus. Codex membran. Ex biblioth. regis Mathiae Corvini.

Catullus, Tibullus, Propertius, ex eadem.

Biblia sacra. Codex ms. seculi XI. in membr. tenuiss.

Seneca philosophus. Fol. maj. Editio princeps Neapoli 1475.

Az Aldus nyomtatásai, sok számú kötetek.

Caliergi etymologicum magnum. Venet. 1499.

Conformitas vita. B. Franc. et Jesu Chr. Fol. 1510.

Fascic. rer. expetend. et fugiend. Fol. 1535.

Pasquillorum T. II. 1544.

Clemangis opera 4° 1613.

Onus Ecclesiae. 4° 1620.

Servetusnak Restitutio christianismi 1553. című munkáját a cancellarius II. Józsefnek a

bécsi udv. bibliotheca számára nyujtotta által, de meg van itt leírva, [a tavaly meghalt udvari agens Vitéz József úr kezével, kit a cancellarius, szép írása miatt, a debreceni tógátusok közül maga mellé vett volt]*) meg van azon újabb kiadásban is, melyet Murr, a cancellarius híre nélkül innen kiiratott s kieresztett.

A cancellariusra őseiről semmi könyvek nem maradának. Maga fogott e kincs gyűjtéséhez 1759-ben, midőn Bazelbe, Párisba, Hollandiába atyja testvérének fiával, a koronaőr Józseffel tanulás végett ment vala ki, [s vásárlásaiban az a kívánság vezeté, hogy oly könyveket szerezhessen a hazának, melyek a magok nemökben vagy legjobbak, vagy ritkaságuk miatt is becsesek, és a melyeket nagy áruk miatt magányos bibliothecákban hiába fognánk keresni. Catalogusainak három kötetei már kijöttek, s nem sokára a negyedik is sajtó alá megyen.]**) A könyvek száma az nap, melyen én itt valék, harminchat ezer kilencvenhat kötetet teve, ide nem számlálván azokat, melyek a cancellarius kezénél állanak, s azoknak naponkint szaporodik száma. Hitvese osztozni akara férjének érdemében, s a magyar könyvek a grófné szerzeményei, az ásványok pedig fioknak, a meghalt Domokosnak köszönik lételöket [s a cancellarius nagyon megszaporította. A numismák még nem érkeztek le Bécsből. Sajnálottam, hogy ennek a hamar kihalt igen nemes lelkű ifjúnak képét itt nem találám. Ő idővel második atyja fogott volna lenni.]***)

*) Tudom. Gyűjtemény 1817. VII. 6. l.
**) Tudom. Gyűjtemény 1817. VII. 6. l.
***) Tudom. Gyűjtemény 1817. VII. 6—7. l.

A kincs fidei commissumként megyen által a cancellarius egyetlen fiára, Ferencre, egy itt a piacon álló roppant és ékes ház jövedelmeivel, honnan a bibliothecarius fizethessék, s a könyvek szaporíthathassanak.

Bibliothecarius Szabó András úr, [tavaly még professora báró Wesselényi Miklósnak a philosophiában]*) nem eléglé meg azon kedvezésit, hogy velünk itt korán reggel óta tizenegyig mulata, hanem elvezete a reform. collegium bibliothecájába is. Mily kicsinynek tetszék ez most ama másik után! De ha ennek láthatását nagy nyereségnek most már nem tekintheténk is, a prof. Tompa János úr ismeretségét annak kelle tekintenünk. Jó fej, s nem csak tudós, hanem szeretetreméltó is egyszersmind.

[Bibliothecarius úr ebédre híva bennünket, hogy minden pillantásunkat haszonra fordíthassuk, s a tanulni szerető s tanulni tudó az ily elkészült szerény, de el nem zárt férfitól sokat tanulhat, kivált midőn a tanító és a tanuló egy úton járnak, s így a bizodalom köztök minden lépten szorosban szövődik. Ebédünk socraticus volt. Midőn elakaránk jönni,]**) Szabó úr kérésemre kénytelen vala ismét megnyitni a bibliothecát, hogy a cancellarius képét még egyszer láthassam, hogy még egyszer illethessem büsztjét. Eltelve azon tisztelettel, melyet a halhatatlan férfi minden magyartól, tőlem pedig harmincegy esztendő óta tapasztaltatott kegyeiért kívánhat, azzal vevém vég búcsumat képétől, a mit Róma metszete a 493-beli consul Scipio kövére: Honc oinom plurimei con-

*) Tudom. Gyűjtem. 1817. VII. 7. l.
**) Tudom. Gyűjtem. 1817. VII. 7. l.

sentiont dvonorum optimom fuisse virom. [Maga Horácnak e szavait vetteté Orosházi által metszett képe alá: Secundis temporibus, dubiisque, rectus; s pecsétjére Seneca után: Recte factorum merces est fecisse; s ki ismerte a valóban tiszta s nagy embert, a ki utána nem esküszi, hogy igazán esküdött? Ilyennek ismeré Therézia, József, Leopold, Ferenc; Albert saxteschcni, lengyel királyi herceg, egykori helytartónk, Mária-Thereziának veje; Károly főherceg; Dahlberg németországi primás; Hohenwarth bécsi érsek; Erdély és Bihar, egész nemzetünk.]*) [Felpillanték a Bethlen Gábor és Wesselényi Ferenc képére is, s eljövék, szerencsésnek nevezvén az órát, mely elmosá rólam azt a szennyt, hogy nemzetemnek e kincsét mind eddig nem láttam.]**)

[A cancellarius egyszersmind főispánja Biharnak, s a Józsefi uralkodás alatt kir. commissáriuságot visele, s tagja a göttingi, jenai és varsói tudom. társaságoknak.]***)

Midőn Buczy a bécsi seminariumban tanult, egyszer két óráig olvasa a cancellariussal, ki a görög és római literatura kedvelőjét szerette magához szítani, s a cancellarius közbevetésének köszönheté azon szerencséjét, hogy herceg Hohenwarth, az érsek, ezt pappá szentelé, noha a parancsolt esztendőt nem érte vala el. Fejedelmeink mindnyájan, s kivált II. Leopold és a fels. ház tagjai közül a tudományokat s mesterségeket boldogítani szerető Albert, lengyel királyi s szász-

*) Toldy kiadásában 207. l.
**) Tudom. Gyűjtemény 1817. VII. 8. l.
***) Tudom. Gyűjtemény 1817. VII. 8. l.

tescheni herceg, s ennek örököse, a hadi borostyánnal koszorúzott Károly főherceg sok kegyekkel voltak iránta. Midőn a cancellarius hitvesének s fiának halála által fekvő beteggé leve, a bécsi herceg-érsek, s a később németországi primás Dahlberg s superintendens Hilchenbach egész órákig ültek barátjoknak ágya körül. Nekem utolsó nála létem alatt nem felolvasta, hanem elmondotta azon levelét, melyet a nagy Heynénak írt, és a melyet tőle válaszul veve, s nem ismerném a dolgok becsét, ha nem kevélykedném annak elbeszélésével, hogy 1786-ban Szabolcs vármegyei főnotariussá akara kinevezni, s Vay József mellé, ki annak viceispánja volt; de ezen irigylést érdemlő szerencsémet azon irigylést még inkább érdemlő szerencsémnek kelle feláldoznom, hogy a tudományok pályáján, későbbi ipam, gróf Török Lajos, és ez által referendarius, később fiumei gubernátor Pászthory Sándor, s a nagy iskolai minister báró Swieten alatt szolgálhassak.

[Nem akartam senkit látni, míg a bibliotheca megkintetésével készen nem valék, nehogy elfogjanak, vagy velem jőjenek, s örömimet megháborítsák. Most Arankát mentem látni, kit már 1794-ben a hegyalyai szüreten láttam. Tudtam, hogy most is azt fogja tenni, a mit mindig: térítgetni a nyelvrontás eretnekségéből; s elkészülve mentem hozzá. Alig ölelénk meg egymást, s hozzá foga térítésemhez, és én észre nem vehetőleg a nemzet históriájára csaltam által; mikor ott öldökle paradoxaival, a jelenkor történeteire vontam, s mikor ott untata el, a Kant philosophiájára, melyet szörnyen gyűlölt; s mikor ott is eluntata,

az asszonyokat adám neki thémául. Annyi mezőt találván nyitva, melyen kedvenc ideáján nyargalhasson, nem vette észre, hogy míg magának teljes örömöket ad, engem nagyon elgyötör. Tovább élt a sok nemes tetteket tett férfiú, mint neki kell vala, s az is baj.

Zeyk, assessora a kir. táblának, s Vay Józsefnek, az egyetlenegynek veje, el akara vinni elöllülőjéhez, gróf Kemény Sámuelhez, s pirulva vallom, hogy nem tudtam, ebben kit fognék láthatni. Már meghagytuk vala embereinknek, hogy fogassanak, s Zeyk által magunkat megmarasztatni nem engedénk. Gróf Gyulainé gondokban volt egyetlen fia iránt a nagy áradásokban, s elébe küldé udvari lovasát. Ha tudtam volna, mely ember ez a Kemény, ha tudtam volna, hogy hitvese iktári gróf Bethlen Kata egészen méltó istenekhez hasonlító férjéhez, engem ugyan tőle semmi erő el nem tépett volna. Mert látást, minden látást érdemlő dolgok közt, leginkább érdemel a — jó és nagy ember, s Kemény Sámuel ilyen volt.]*)

VII. LEVÉL.

[E levelem, tisztelt, szeretett barátom, egy vétkes, de neked kedves digressiót teszen. De ha az az írója a régiségnek, a kit én minden prosaicusok közt leginkább csudálok, örök vétkes, de szép kitérései által mentségemre nem kelne is, s arra nem tanítana, hogy a szép vétek jobb mint

*) Fm. Minerva 1831. III. 575—576. l.

a nem szép nem-vétek; merném azt, mert tudom, hogy valaki ezt olvasni fogja, ezt kiáltja: bár leveleim sok ily vétkekkel kevélykedhetnének! Hallj végig csendesen tehát, s emlékezzél egy barátod nágyságára, kit hamvaiban tisztelsz.]*)

Koronka mellett mene útunk egy alkalmatlan tetőn, s én oberster báró Szentkereszti Sámuel úrhoz vágytam éjszakára, megújítani egykori ismeretségemet, s ennek zempléni viceispán consil. Szemere István úrnak köszöntését által adni; mert 1780 körül Zemplénben quartélyozott, s a mint Szent-Benedek mellett elmenénk, egy kék talarisú pap, bajuszszal, szakál nélkül, hermelinszínű kabaláján, hasonló színű kabalán cselédje is a pap mögött, mégálla a gróf Gyulai szekerénél. Az öltözet Magyarországon sem mindenütt szokatlan, de a mi orosz vagy oláh papjaink a bajuszszal szakált is hordanak, s ime a pap most sarkantyút ada lovának s felém nyargala. Az szent-gericei unitarius predikátor Kozma Gergely úr vala, a Gályarabok és más darabok fordítója. Ha halaszthatatlan útam nem volna, úgymond, megfordulnék, de mennem kell.

Még velünk vala kedvelt társunk, midőn gróf Tholdalagi Zsigmond úrnak egy cselédje futott felénk, s kért, háljunk ott, mert az áradás nagy árkokat hánya, s veszedelmessé tette az általmenetelt. Meginteni az idegent a rajta történhető baj iránt, s mást egy északára befogadni, nem a leghősibb cselekedet ugyan, de jaj annak, ki az effélét meleg köszönettel nem veszi, s engedénk a hívásnak.

Kozma úr vissza fordula útjából s vendége

*) Toldy kiadásában 208. l.

lőn a grófnak velünk együtt. [Megillete jósága, s úgy felejtém kék talarisát, s bajuszát szakála nélkül, mint hitét, melyre semmi gondom. Szeretem a meleg vért, a meleg érzést; több az mindennél.]*) A hold teljes karimájában kele fel, s a számos társaság a tágas kertben oszlott csoportokra, a ház gyermekei s az enyém a clavier-mester és a házi tanító violinje s háránt-sípja mellett táncnak eredének.

Gróf Tholdalagi Zsigmondné Vay leány Kraszniáról, minthogy a septemvir fia Ábrahám, Kazinczy Sophiet tartja házasságban, az atyám testvérjének, Péternek leányát, a grófné ezen rokonaink felől teve kérdéseket, azok felől, a kiket lelkem szeret, s én nem tudok sem hidegen, sem röviden szólani, s a két Vay felől ki tudna úgy? s beszédem közönséges figyelemmel hallgattatott. Próbát teszek, azt nyerhetne-e az a kevés lap, melyet a septemvirnek, Józsefnek testvér öcsese, generális báró Vay Miklos felől töltök el, olvasóim előtt is. Az episodion merész, de érdemli, hogy merjem. En úgy hiszem, sokan ezt fogják rá mondani: Bár az Erdélyi leveleket több ily episodionok deformálnák!

Az 1803-ban tartott bihari restauratióra Váradon, generális báró Vay Miklós is megjelene [s engem Dienes testvér öcsémnek házánál lele. A generális úgy akará, hogy míg Váradon mulat, tőle el ne maradjak, s én, a ki soha beszélgetésből többet mint tőle nem tanultam, igen is kész valék teljesíteni kívánságát.]**) Egy estve együtt

*) Toldy kiadásában 209. l.

**) Egy szót emlékének: szül. 1761. február 12-én. Biharnak 1784 óta előbb vice-, majd főnotáriusa, 1803 óta

menénk cs. k. kamarás Tisza László úrhoz, hogy engemet gróf Teleki Lajos rendek elől-ülőjének bemutathasson. Ennek fia gróf József, és én, titkon össze beszélénk, hogy a vacsoránál a generálissal párisi és londoni útja felől tétessünk szót; de én a grófra hagyám, találna valamit, a mi a generálist erre észrevehetlenül csalja, mert félek, végre megsejti, hogy ezt én minden vele létemkor tétetem. A gróf kése, én pedig tarték, ne hogy valaki egyebet tegyen beszéd tárgyává, s így azt kérdém magától az ifjú gróftól, hogy Angliát mely esztendőben látta.

Angliát? mondá az elragadtatás hangján a generális, s a gróf titkos jelentéssel köszöné nekem a szerencsésen választott fortélyt, [s oly hallgatók közt, mint a tudományokat szerető kancellárius és gróf Teleki Lajos, nagy boszuságára másoknak, az egész vacsorán végig, Anglia s Franciaország felől folyt a beszéd; s én, a ki mindig raktam o fát a talán hamvadzani kezdő tűzre, nem gondolék vele, hogy a beszéleni is, enni is szerető generális éhen fog felkelni.]*)

Midőn én s Sophie testvéremnek férje, a koronaőr József ének József e Londonban Herschelnél és Ramsdennél, a híres instrumentumcsinálónál megjelenénk, mondá, megértvén mind ez, mind az, hogy magyarok vagyunk, az vala első kérdésök, ha ismerünk-e egy báró Vayt, s minekutána

1811-ig második viceispánja leve, s megsujtatván a guta által, lemonda szolgálatjáról, s consiliárius nevezettel tiszteltetett meg. Meghalt Váradon, 1824. április 30-án nő nélkül. 1808-ban követ vala a pozsonyi dietán, s megyéjében tapsolt szóló, mint egykor ott élt nagyatyánk Bossányi Ferenc. — Toldy kiadásában 210. l.

*) Toldy kiadásában 211. l.

hallák, hogy vele rokonságban is állunk, nincs az a neme a szívességnek, melyet iránt tunk tenni készek nem valának. Így fogadtatánk Banksnál így Landsdownál, kinek jószágában s társaságában a generális, hogy a mezei gazdaság munkáját lássa, heteket töltött. Vay nem az által kötelezé Ramsdent, hogy tőle sokat vásárla, hanem az által inkább, hogy problemákat ada fel neki némely új eszközök feltalálására, s a nagy hírű művészt algebrai calculusai által az eszközök csinálása alatt segélgette is. Így történt, s csak így történhetett, hogy Vay oly portékákat hoza hazánkba, melyeket a Ramsden honja sem bír. Midőn Vay 1792-ben Londonból jöve, Hamburgnak vette útját, az Angliában nagyon tisztelt Klopstok miatt, s onnan Göttingába, az akkor ott tanuló két királyfi Vayt, és a Vay kedvéért az egész professori kart ebédre hívá meg. Ezek előtt már tudva volt, hogy a magyar utazó az ő Ramsdenektől kincseket hoz, s tudva minekelőtte Vay Angliát elhagyá. A két királyfi látni óhajtá a szereket. A Londonból hozott üveges hintó tehát megálla a ház előtt, mert ennek magazinja ilyekkel vala eltöltve. Egy újabb ebédnél az a kérdés tétetett, ha ezek közűl nem engedne-e által bizonyos darabot a göttingiaknak, s a feleletet könnyű kitalálni. Hazánk a gyűjteményt csonkaság nélkül bírja, s a göttingi professorok 1793-ban innen kéretének fel némely eszközöket kölcsön.

[Vay tudta, hogy nincs neme a tudományoknak, mely tekintetet és tanulást nem érdemlene; de azt is tudta, hogy jót csak attól várhatni, a ki el nem szórja erejét, s körültekint ugyan az egész nagy mezőn, de egynek fekszik. A mi által

használni akara, a mathesis volt, és a gazdaság tudományai. A szépmesterségekre nem terjedének ki gondjai; sőt midőn azt vitatgatá, hogy fonák dolog festéseken s faragásokon gondoskodni, míg jól épült házaink nincsenek, kénytelenek valánk emlékeztetni, hogy az úgynevezett solidus tudományoknak a poesis és társai készítenek útat. Ő tehát Londonban a gazdaságot, Párisban a chemiát tanulta, s azokkal társalkodék leginkább, a kik e kettőben voltak nagyok. Erszénye kész vala minden áldozatot tenni, s ezzel olykor tiltott lakatokat vert le; mert a tudományok kincseihez az egész emberiségnek van jussa, s az nem feltalálójáé. Landsdownál heteket tölte falusi jószágában, hogy lássa is, a mit a mesterektől hallott. Banksnek szoros barátságát nyerte meg.]*)

Vay akkor, az elsőbb párisi és londoni útjában nem csak a fonó-maschin modeljét, hanem sok órát, pisztolyt, puskát s házi és gazdasági eszközöket, mezei és kerti magokat hoza, s ezeknek nagy részét mahagoni gerendákból összeszegezett ferslagokban (a ferslágtól nem fizetnek vámot, a mahagoni gerendáktól kellett volna). [S ezek Fiuméná rakatának ki a hajóból. A hétszáz forint árú magok kicsiráztanak a tengeri hosszú út alatt, vagy míg Fiuméből Pestre tétetének által; azok most bádog szelencékben hozatának meg, s tengelyen. Kevés haszna lett az ekéknek is.]**) Jelen valék Zsolcán (Borsod várm.) midőn a béres a kereketlen angliai ekével szánta, s zúgolódva szánta. A magyar ekékbe hat ökör vala fogva, az angolba kettő. Vay széljel veré az ekét s is-

*) Toldy kiadásában 213. l.
**) Toldy kiadásában 214. l.

mét összeraká, s ekkor a béres panasza megszünt ; az ökörnek könnyebb, mondá ez, de nekem nehezebb, s minthogy a béresek nem az ökröt szeretik kimelni, hanem magokat, mind ezek végre is haszontalan próbák levének.

Vay [Patakon tanult, egy időben velem. Elszökött az iskolából, mert praeceptora Cellariussal kínzotta. Visszahozák. A mathesis miatt el nem szökött.]*) Patakot 1776-ban hagyá el, s a leingrubeni katona académiába lépe Bécsben. Esztendővel azután látogatására levék. Egyik tanítója, kivel a grádicson akadék össze, elbeszélé nekem, mely álmélkodásra ragadá Vay a tanító kart, midőn kezeik alá jutván exament ada. Ezt viszont én beszélém el Vaynak, kit a kertben találtam. Gyanítám, hogy valamennyire meg valának elégedve velem, s kérdésökre, hogy ezt kitől és hol tanultam, azt felelém, mondá, hogy Bernoullinak tanítványától, s Patakon. Ez Szilágyi Márton prof. vala, kitől talán Bernoulli kérde ilyet. Ekkor a felelet ez lehete: Debrecenben, s atyámtól, a superintendenstől.

Himlö által kisded korában elgyengült szemét Belgrád alatt a sok éjszakázás és erőltetett munka még inkább elgyengítették. A bécsi orvosok nem merék biztatni. Így 1790-ben Párisba utazott, s II. Leopoldnak frankfurti koronázására jelent meg. Beteg jobb szemét végre is kénytelen vala kivétetni.

Elsőben Párist 1786-ban látta a téli és tavaszi hónapokban. Elkisérte ő is XVI. Lajost Cherbourgba, megtekinteni az ott épített révet.

*) Toldy kiadásában 214. l.

Innen a langvedoki csatorna meglátása miatt déli Franciaországba vevé útját. Londont látta ekkor is, s Bécsbe 1788-ban juniusban ért vissza. [1792-ben dietai követje vala Borsodnak, s 1795-ben a szabolcsi felkelőket vezérlé, mint obersterek; tudva van, serge mely előmenetelt teve a hadi gyakorlások megtanulásában, s kevés hetek alatt. 1805-ben generálissá neveztetett. Az ország gyűlése rábízá a Tisza folyamatjának jobb intézetét.]*)

Az asszonyi szerénység kevésbé tűri a kitételt, mint a mi nemünké, s a hasonlíthatatlan felől szólani tiszteletem tilt. Atyjának testvére fővadászmester (mint nálunk az ily foglalatosságokról elnevezett ország bárói) a bádeni nagyhercegségben, s báró Adelsheim Joanna az orosz császárné, s a svéd és bajor királynékkal együtt neveltetett. Két gyermekeiket, Lajost és Miklóst, maga ez a nagylelkű asszony és a Heidelbergben, s Pestalozzinál elkészült zempléni születésű Szabó János úr nevelik most, s a két gyermek méltó szüleihez s nevelőjéhez.

A septemvirnek idősb fia József hét esztendőt tölte Angliában, s Párisban egy gyilkos inhideg a haza nagy reményét eloltotta. Banks Londonban a fiatal embert barátságára méltóztatta, Campe pedig Hamburgban elhirdeté a világnak, hogy az az ifjú emberek ideálja, kit ő írásiban feste, Vay József.

[Generális Vay nincs többé. 1824. május 11-én Pesten halt el. Született 1756. szept. 6-án, Ábrahám atyától és cegei gróf Vass anyától. Nemesb

*) Toldy kiadásában 215. l.

gondolkozású, nemesb érzésű halandó kevés volt, kevés lesz.

Ezen hosszú episódionom után, de a melyet olvasóim nem igen fogtak elúnni, ha az, a mit beszélék, „Erdélyi Leveleim“ közé nem tartozik is, kisértetbe jövök egy más magyart ismertetni meg velök, ki fényt nem kerese, de fényt terjeszte.

Pallásthy Márton, házi tanítványa a piarista Koppi Károlynak, hervadozó ifjúságában letette szolgálatját a cancellária mellett, de Bécsben lakott, mind mivel ott orvosait válogathatá, mind barátjaiért, kiknek számokban a nagy Széchenyit és a nagy Pászthoryt is látta. A nyári hónapokban olykor tudós utazásokat teve. Swieten, az ifjabb, tudományok ministere II. Józsefallatt, ismerte fejét s lelkét, s felhatalmazá, hogy Németországban a nevezetesb embereket igyekezzék az austriai monarchiának megszerezni. Pallásthy Jénában E..t,*) Göttingában Hissmannt, az erdélyi születésűt, erre megnyerte. Hissmann meghalt, minekelőtte útnak indulhatott; E...pedig megváltoztatá szándékát azért, a mit beszélni fogok.

E... késett jelentést tenni a weimari hercegnél, kinek szolgálatjában állott, s a szándék hírbe ment. A herceg megtevé a rendelést, hogy Jénában várják ebédre, s meghivatá a professorokat. E... meg vala zavarodva. Az ebéd vége felé a herceg kérdést teve, ha való-e a hír, hogy Bécsbe szándékozik. Ez vallást teve, s jelenté, hogy épen esedezni akar már eleresztetéséért. A herceg tudni akará, mely fizetés mellett? Elmondá az alkudott

*) Eichhorn G. János, a híres tudós.

pénzt, és a mellett a consiliárius titulust. Professor úr, mondá a herceg, az én erszényem nem mérkőzhetik össze a császáréval; de tudja az úr, hogy valamint az én gyermekeim volnának, ha meghalnék, az úréi, úgy ha az úr meghalna, az úr gyermekei volnának az enyéim; a consiliáriusi titulust én is megadom az úrnak, s megjavítom fizetését; kérem az urat, maradjon veszteg! E... sírva szólala meg, s igéretet teve, hogy őtet a hercegnek ezen kegyessége után semmi tekintetek nem vonhatják máshova. A következtetéseket megtenni olvasóimra hagyom.] *).

VIII. LEVÉL.

Jól történt, hogy meghálánk szent Benedeken: másnap veszedelmes árkokon kelle keresztül vergődnünk. Rettenetes pusztulás érte a tájt, s ez annál irtóztatóbb, mivel Erdélynek tavaly sem vala aratása, tengerije a sok esőben meg nem érhetett, s így a mit lakosai eltakarítottak is, megromlott. Cancellarius gróf Bethlen Miklós felől beszélik, hogy ő általában meg akará tiltani a kukurica termesztését, mely azért veszedelmes, mert a köznép nagy része, az oláhság egészen ehhez ragaszkodik, s így midőn az esztendő kukuricának nem kedvez, semmi termése nincs. Neveli a bajt az, hogy a kukuricának kövér föld kell, az oláh pe-

*) Toldy kiadásában 216.—218. l. Az egész közbeszúrást egyébiránt „Pályám emlékezetébe“ is felvette Kazinczy. L. Abafi kiadása 221—27. és 272—73. l.

dig azt minden sovány oldalba ülteti, hol kukorica kevésbé teremhet, mint a gabonák más neme. Ezzel veti be kertjét is. A szász látja ezt, s faluról falura hordja az oláhok közé káposztáját, hagymáját, gyümölcsét, s ezekkel az oláh népet termesztésének egy részétől megfosztja. Bár most egy új Bethlen a krompély termesztését kivánná törvénynyé tétetni, a hol a kisoványodott föld gabonát nem terem. De a mit törvény nem parancsol, rá szoktatja Erdélyt, úgy hiszem, az ez idén bekövetkező inség.

Útunk a Florindájáról s deák verseiről, s nem egy nemű hamiskodásairól híres gróf Lázár János egykori lakja, Gyalakuta mellett, s Maros Szent-Györgyön keresztül méne, mely tele van udvarházakkal, s itt azt tanulám, hogy a szőllőkertet mint lehet megbélyegzeni; mert azt nem kell talán. Annak ura vagy urának tisztjei a hegy oldal közepében kivagdaltaták a tőkéket, hogy az újak neve két első betűje vonásaiban ültethessenek. [A monogramm messzire kitünik a domb oldalából, s az utas tudja, kit irigyelhet.

Temető-kápolna van itt is az egyik hegymagasságú domb tetőjén. Tetszik a gondolat; ott nem könnyen fognak háborgattatni a szent ereklyék, s a marodék kevélykedve tekint fel az egész nemzet által tisztelt ősére, s annak lelke, mint egy intő tuteláris génius, emlékezteti unokáit, hogy viszont ő is kevélykedni óhajt bennök. Szerencse a nemzetre, mikor az intés értetik; mert az szereti tisztelni a jókat.]*)

Ebédre a lóci fogadócska tornyos folyosóján

*) Toldy kiadásában 219. l.

szállánk meg. Gazdasszonyunk sürge forga, kalaposan, melyet a székely asszonyok kis karimával hordanak mint a Tyrol és Schweic asszonyai; ennek beszéde még éneklőbb vala, mint az erdélyieké, pedig ez, köznépnél és uraságoknál annyira csapdossa füleimet, hogy csudálkozásomat alig tudom elrejteni; kótázni lehetne utánok a szót. [Ily éneklő beszéd folyt a Bárótczy ajkairól is, s ő honjának fél-recitativjét Bécsben, annyi magyarországi magyar között, el nem tudá felejteni.]**) Midőn Döbrentei be-ére Erdélybe, deszkát vivő szekereseket láta meg, s ezek kérdésére így felelének: doszkát viszünk Megyesre. Az első és utolsó e a szóban oly palócosan ejtetik, mint a melyet a túladunai ajak ked szóban hallatt.

Belé ereszkedvén itt a nyelvet illető jegyzésekbe, engedd elődbe tennem némely tapasztalásimat.

Mart, meredek oldalú tető. A part, dombos hely.

Erősen meleg van; erősen hiszem, annyi mint nálunk nagyon. Ezt hallani a legnemesebb társaságokban is, s Heltai él vele mint görögül.

Legény be nagy dolog! mondá a kalapos asszony egy más kalapos asszonynak. Mivel közel hozzájok nem álla semmi legény, felakadék a szón. Legény itt suspirii vox, mint lánykáinknál, és a theatrumon az egek! Van bizonyos szava az olasznak, mely ehhez hasonlít, de az alacsony és lány nem mondja.

---

*) Toldy kiadásában 220. l.

Anyám édes, annyi mintha az adjectivum a maga substantivuma előtt állana, ismeretlen Erdélyben, de nem ismeretlen az arc: arcon csapni, nem arcán, suffixum nélkül. [A túladunai arca cselekvé, hogy e között és az orca között meghomályosodék a különbség, s a gondatlan a kettőt cserélgeti.]*)

Nagy garral, gőggel.

Megnyivvasztani, fojtogatva megölni.

Pászmás eső: csapatonként jövő.

Kimenült, kimarjult; kificamodott.

Reg és reggel, mint éj és éjjel szokott szó a székelyek közt.

Esk, az az esküvés; hasonlóan.

Pozsár, annyi mint ponty és mint potyka.

[Séta; egy éltes, és egyedül magyarul tudó grófné szájából, ki bizonyosan nem tudta, hogy vanak szógyártók. Gyökere a sétálás szónak, s annak jelentésében.

Cibikélni; csöszögni, nehezen menni, lökődve.

Nékelészteti magát; piperézi.

Zábé; kapufélfa.

Langymatag; félmeleg, langy.

Vizegenyes; vizenyős.

Kisdég; kisded.

Szederjes; sötétkék, franciakék.

Katárga; góré, kukorica-kas.

Borostyán; orgona-, vagy szelence-fa; Hollunder; botaniai neve syrinx. S a fehér virágú Erdélyben közönséges.

Folnagy; villicus: oláhul folnozs. Igy

*) Toldy kiadásában 221. l.

neveztetnek a magyar nyelvű szász falukban a falusi bírák; szászul Hann, falu nagyja.]*)

Hidas (die Fährte), túladunán Komp.

Elment lesz eddig (Hunyad várm.), eddig el fogott menni, Így: megérkezett lesz.

Mi jó-barátokul elférünk egy szobában: de hát cselédink hol találnak helyt? az az, mi kik jó-barátok vagyunk. Mi erdélyiekül, az az, mi mind, kik erdélyiek vagyunk.

A volna kétszeri előfordulását a maros-székiek hyperellipsissel igen szerencsésen kerülik ki: Ha én itt ne legyek (ha az nem történt volna, hogy én itt legyek), te elestél volna.

A nemes születésű, de nem fényes sorsú asszony e földön ifjasszony, ha hatvan esztendős is. A mi több, mint hogy csak ifjasszonynak titulláztassék, tekintetes asszony. S midőn a székely, vagy hitvese, azt akarja tudatni a kérdővel, hogy férje vagy nője nincs a háznál, így szól: A nemes ember, a nemes asszony, nincs itthon. — Nevetséges, kérdésen kívül: de hát midőn ezt mondjuk: az én grófom, az én grófném, meine Frau, mein Herr, nem nevetséges-e? Így a német; mert a magyar a maga orientalismusa szerint, oldalbordáját asszonyának vallani, pirul, még ha az is. — Verba valent usu, s a titulus — titulus, nem egyéb.

Gaudent praenomine molles auriculae! Engedd dévajkodva rekesztenem be a hideg levelet. — II. József egyik magyarországi utazása alatt a Tiszának egyik szélén egy csoport udvarlókat láta összegyűlve maga körül. A bajuszos, rövidhajú

*) Toldy kiadásában 221. l.

magyarok közt volt egy bajusztalan, felpomádézott felpuderezett, igen-igen alázatos uraság is, térdig érő mentében. A császár tudni akará neveiket, s ezt szólítá meg. Hofrath... mondá alázatos főhajtással. Und was machen Sie hier? kérdé a császár. Azt hitte, tndniillik, a titulust hallván, hogy a Hofrath valamely dicasterium mellett szolgál, s köz dologban forog itt. Ez megzavartan mondá, hogy az ő lakása itt van. U—úgy? mondá a lelkes fejedelem, hosszúra elnyújtván a monosyllab hangot, s a többihez fordult el tőle.

IX. LEVÉL.

[Elértem óhajtásim fő céljához, édes barátom, s e levelemet Oláh-Andrásfalváról veszed, gróf Gyulai Ferecnétől. Napjaim itt azokhoz hasonlítanak, melyeket egy májusi november hoz az augusztus forrasztó hősége s a szeptember perzselő derei után, hogy Psyche ismét feléled aludni kezdett őszi-tavasz altából, s bujálkodva röpkedi körül az őszi-tavasz ibolyáit. Hanyatló korom, melyben pótolékot reménylettem találni életemnek kétezer háromszáz nyolcvanhét napi csorbájáért, nem érez egyéb kedvetlenséget, mint hogy az epistolographphal én is elmondhatom:

Mon coeur est étonné de voir sans désirs*)! de itt panaszomnak vége. Ittam a Léthe vizét; felejtve vannak szenvedéseim, de úgy, hogy örö-

*) Elrémül e fa szív, hogy már nincs semmi vágya!

meim felejtve nincsenek, sőt ezeket, egy tündéri csodatét által újra felvirítva szemlélem.]*)

Sippadozó hegyoldalokon jövénk a lóci fogadón innen is. Az útat sok helyeken levert gerendák által kelle a csuszamlás ellen védeni.

Végre napszállat felé, a kedvetlen és fáradságos menés után, felérénk egy magas bércre, s meglátánk egy szűk völgyet, melyben Oláh-Andrásfalvának kertje, s gróf Gyulai Ferencnének sok épületei helyt fogtak; maga a falu a hegynek éjszaki oldalát lepte el. A fekvés nyárban román; de mely szomorú lehet télben! Túl a szűk nyiláson, de nagy távolságra a fogarasi magányos rengetegek vonultak el, anyjokhoz hasonlító gyermekei a nagy Tátrának.

Tizenkét éve mult el immár, és még több, hogy a grófnét nem láttam, tizenhat mióta csak harmadnapig láttam s gyermekeit soha nem, az egy Lottin kívül, ki engem, nevekedvén barátságába fogadott. Előttem fekvén a hely, már ott érzém magamat, s beszédessé levék. Lányomat azért, leginkább azért, egyedül azért hozám ez útra, hogy lássa Lottit, hogy Lotti lássa őtet. Vissza térni látám a szép kort, melyben Teréz, melyben gróf Gyulainé, s szerencsétlen tiszteletes testvére, s én magunkat a Török Lajos és Rogendorf Aloyzia gyermekeinek képzelénk, s boldog valék e visszaemlékezésben. Ez a szép időszak tüne fel lelkem előtt, s elmondám a gyermeknek, a mi őtet azoknak látására, a mik következni fognak elkészítheté, hogy az ismeretlenek közt szabadon léphessen fel.

**) Toldy kiadásában 225. l.

A ház három gyermeke gróf Vass György úrral, azóta a ház vejével, azon meredek tetőkre menének ki, melyek a falut délre körülfogják, s későn tértek haza. Döbrentei elejök bement, s elhiteté Lottit, hogy Maros-Vásárhelytt leveleket vevék hazulról, s vissza kelle fordulnom. A grófné elrejtette lányomat, s engem idegen név alatt mutata be Lottinak. De most a gyermek előjöve a szobából, Lotti rám néze, majd a gyermekre, s ki vala találva a titok. E pillantat óta Caroline és Eugénie elválhatatlanok. Ágya mellett hál a gyermek, egymás mellett ülnek asztalnál, s az idegen meg nem sejtené, hogy a gyermek enyém.

A grófnét helytartói tanácsos bizaki Puky László úrnak társaságában lelém, a ház árnyékában. [Az a tüzes, lángoló, szikrázó ember, kinek őtet te is mindig ismerted; az, a ki nem gondolatokban akadt el, de ki soha sem találá elég időt kifercsegtetni gondolatjait; elsülyedve, némán ül körünkben, s a fel-fellobbant tűz, és az is hidegen mutatja, hogy végső elalváshoz közelit. Borzadozok elváltozásán. Egy nap összeakadék vele a kertben; meleg szívvel jött felém a mint megpillanta, s elnémult. Kifogyaztám minden erőmet, hogy lelkét felderíthessem; emlékeztetém gyermekeire, barátinkra, elholt szép feleségére; de mind haszontalan. Ellágyult, s szeretettel, midőn feleségét hoztam elő; lányom írja, mondá, hogy holt híremet hallá, s azt felelém neki, hogy magam írom meg, ha meghalok; s e szóval elhagyott. — Egy meghasadt, egykor kedves szavú harang!]*)

*) Toldy kiadásában 226–227. l.

Tizenhárom küküllő-vármegyei szász falu báró Bruckenthal Sámuel gubernátorsága alatt a székes-szászfaluhoz hasonló szabadságot kerese. A fejedelmek donatiói és a Lepoldinum diploma második pontja ellent állanak óhajtásaiknak. Így a pör utján keresék meg földes uraságikat; s ezek győzének a pörben. A földes urak a határokat articulariter (itt annyi, mint nálunk proportionális pör által) felosztották. A tizenhárom falu most ismét békétlenkedik, nevezetesen törvényes úton felosztott erdők iránt, s panaszaikat urbáriumi panaszokkal vegyítették össze, s consil. Puky beküldetett Budáról, hogy a dolgot, mint kir. biztos, vegye vizsgálatba. [Itt mindent elrettente a név, de a rettenés hamar eltünt: Puky itt is igaz bírónak ismerteték, s annak, ki azon tartalék által, hogy igazságtalannak ismertetik, ha igazságtalan nem lesz, magát megtántorítani nem engedé.]*) Puky meghala Kolozsvártt 1816. szeptember 10-én s a vizsgálat folytatása akkor hunyad-vármegyei főispán, most referendarius Nopcsa Elek úrra bízatott.

Neveli ittléttem örömeit Dr. Gyarmathi úr is, a grammaticus; de a ki többé nem űzi a grammaticai nagy apróságokat, hanem azok helyett, botanicai célból, herbariumot gyűjt. Etymologiai lexiconát, mely miatt harmincöt lexicont futa végig, most fogja kiadni. (Már kijött az Bécsben, 1816.) [Nem ért a dologhoz, a ki ezen apró gondokat haszontalanságnak nézi: de viszont az Adelungok tévednek meg, midőn ők akarnak lenni a mi mestereink, s kedvök-telve lövelik ránk villám-

*) Toldy kiadásában 227. l.

jaikat; mert az aesthetica és a grammatica két egészen különböző táj, s a mi az egyikben vétkes, nem mindig vétkes a másikban.]*)

Minthogy Gyarmathi úr, ezt is szenvedelemmel űzi, s a grammatica kevés ember dolga, s mindnyájan azt tartjuk magunk felöl, hogy legjobban magyarul mi tudunk; rendes látni, hogy a tudós férfiúnak mi sok dolga van azokkal, kik állításait meg nem foghatják, s a szelid lelkű ember serénysége mint ingerli ellenkezőit; mintha az a mit sokan nevetnek, nevetséges volna! és mintha némely dolgokat jobban nem tudhatná, a ki azok körül forog, mint mind azok a kik arról soha nem elmélkedtek! A becses munka válóban figyelmet érdemel, de sajnálni lehet, hogy Gyarmathi úr az eredést és elváltozásokat kevés szókkal s betűkkel jegyzette meg, hogy a sok olvasót nem remélhető munka annál hamarább kapjon kiadót. Hogy a kalászszedők itt találnak dolgot, azon fel nem fog akadni az igazságos bíró; ez a sorsa mind azon igyekezeteknek, melyek elsők a magok nemekben. Imhol egy két szóval mindjárt egy kisded próba:

Pej, franciául couleur de bai;

zsufa-fakó, couleur de soupe; fakó a falbe diminutioja;

tézsla, a Deichselből, melyet a még akkor vastag S-t szerető német dejszelnek s téjszselnek monda;

hörcsök, a tót hrcekből;

hebehurgya, franciául hurluberlu;

---

*) Toldy kiadásában 229. l.

gyér (ritka), guère;
bitó, bitton;
bojtár, görögül bóter;
elme, olaszul alma (lélek);
fekély, lett a német Fleckelből;
tengely, Stängel;
furfang, olaszul forfante;
kapc (meredek domb), tótul kopecz;
kacagány, franciául casaquin;
léha, tótul licha;
pálya-posztó (vastag gyász), boy;
pohos, bauch-os;
tüsténT, olaszul tosto;
csődör, németül Zelter;
sugár (az ostoron), tótul smigár;
cáfolni, bezweifeln.

Váránk ide az udvarhelyi plebánia administrátorát, mostani kanonok és esperes Zsombori József urat is, kit látni nagyon óhajtottam, de ezt plébánosának, Vizi Ferenc úrnak, ki utolsónak marada az erdélyi jezsuiták közt, haldoklása hozzánk átjönni tilalmazá. Ez az úr 1811-ben egy kötet predikaciókat ereszte ki, s ezeket a reform. és unitarius deákok megtanulják, és elmondják, mely mint a Zsombori úr dolgozásinak, mint az Erdély ifjainak, s professorainak becsületekre vál; [de kinek válhatna inkább dicséretére, mint magának a szeretetreméltónak? Így terjed a jó, bár igen halkkal, s éreszteti, hogy gyorsan is terjedhetne, ha a jók magát a jót akarnák, és nem egyebet a jó színe alatt; s ha azt igazán és jól akarnák. Nagy veszteségemnek fogom mindig nézni, hogy a lelkes embert nem láthattam,

meg nem ölelhettem, barátságát meg nem nyerhettem.]*)

A rég óta tartó esőzés néhány nap óta szűnni kezde, s látni akaránk, ha már indulhatunk-e a sár miatt, a grófné Hunyad, Zaránd vármegyei jószágaiba, mi Szeben felé. Döbrentei engem egy könyű szekérkén, s hat pihent lovakon Fehéregyházára vive ki, s mint a bárka galambja meghozánk a zöld ágat.

Sárd mellett derülni kezde a vidék, s szemeim előtt gyönyörű, de keskeny, és rövid sík terjede el, s zsákfenekében úgy látatá a segesvári dombot, mintha Kis-Bún-Fehéregyháza és Segesvár együtt tennének egy várost. Jobbra is balra is szépbércű hegyek vonódtak el, s a kis-búni és fehéregyházi kastélyok, s Búnon a tetejökig felnyesett fenyők a kertben, életet adnak a vidéknek, és díszt. Itt Búnon, nekünk még élt cancellarius Bethlen Miklos, és nevelője apácai Csere János [az a tiszteletes, az az áldott magyar, ki hamarább kezdé tanítani a hon nyelvén a fentebb tudományokat, mint Thomasius a németeknél; ez 1694-ben, Apácai-Csere 1653-ban S hol maradánk mi a németek mögött e részben, mivel gazdag földünk parlagon hagyatott!]**) s hódolánk nekik, midön a hely mellett elmentünk.

Fehéregyháza síkon fekszik a szűkülni látszó rét szélén, melyen keresztül csapong a kártékony Küküllő. A mint a faluba érénk, két oda rendelt gyermek megnyitá előttünk a helység veszőkből font kapucskáját (az oláh azt vranyicának hívja)

*) Toldy kiadásában 228. l.

**) Toldy kiadásában 231. l.

s utánunk be is tette. Egy kiszegzett veres tábla inté az utasokat, hogy míg a faluból kiérnek, ne pipázzanak. Egy másik veres tábla a ház kapu félfáján jelentést teve, hogy Boronás Jakab esküdtember azon háznál lakik. Balra a szép hegyek oldalán művelt földek s a vadas kerítése látszott. Túl a pusztulásnak indult reform. templomon, s annak épen szomszédjában, aggott tölgyek mutogaták gazdag lombú fejeiket; az utas úgy hinné, hogy a vén épület itt kerti ékességül áll. A gloriette, melyet épen akkor végzének a kőművesek, messzire fehérle az út szélen. Két nagy szépségű barna ló, mely most tanul szekeret vonni, a puszta templom, és a gloriette között összetépdelé hámjait; mindenfelől szaladának a cselédek, és a kert legényei, kiszabadítani a két lovat és a kocsist bajukból.

A kastélyt elrejtve tartják a kert, és a lakosok házai. De útunk behajla a templom mellett, s itt majd egy ékes gabonaház tűne fel szemem előtt, majd nagy tengeri kasok, majd a zsindelyes tetejű sövény-kerítés, tovább két üvegház, s végre a négyszögű klastromformájú régi kastély. Az valaha ostrom ellen vala erősítve, s körül van kerítve árkokkal. A hely urát, gróf Haller Jánost nem találtuk most; igen néhány napok mulva.

Józsa praefectus úr (Erdélyben a szó annyi mint nálunk a fiskális) felvezete bennünket, Krietsch úr pedig kezénél fogva hozá kilenc esztendős tanítványát; a másikat a fortepianó mellett lelénk mesterével.

Le! le! mondám Döbrenteinek, kitekintvén az ablakon, s megpillantván a tót a kastély előtt,

s a királyi hattyút rajta, s túl a tó tűkrén tíz vagy tizenkét obeliszkekké nyírt vén fenyőt, s ezek közt általellenben a kastély körlineájával a glorietet, három sor ablakkal, s lapos fedéllel.

Az udvarról grádicsokon menénk egy derék palotához, mely velem nem várata egyebet egy elhagyott üres szobánál. Annál nagyobb vala meglepetésem, midőn megnyilván az ajtó, magamat a Hallerek pantheonában látám. Magas falai a párkányozatig fekete márványként vannak befestve; az oszlopok fejezetei aranyozva, arany a márvány ere is. A plafond az ég boltozatja. Az architrav könyöklőiről Hallerek pillantottak alá tömött sokaságban; ez páncélosan és zászlóval, amaz spanyol öltözetben; az itt lovagpallástban; s itt két pap, bihetőleg Loyolának baretjével. Némelyike arábiai számokkal volt megjegyezve.

Balra indulánk, s az agg tölgyek alatt kerülénk a gloriette felé, gazdag virágszakok között. A gyeptáblákban még virítának a rózsák; a mákok piroslottak; a heliánthus óriási növésében mutogatta sárga heliánth virágait, a delphinium nemei messzire kékellettek. Túl ezeken s az eleven obeliszkeken nyirbált fenyő-spallér vonó el magos falát, s holt szökökúthoz vitt volna le, ha a tó felé nem vevénk vala inkább útunkat, hol a bujaágú gyászfűz a széket alatta egészen elfedi. Víg erőben nőtt, és állott minden a mit láték, s a tisztán tartott út, a tisztán tartott gyepszakok, a szép tó hosszú deszka rostélyaival, a virág táblák, s semmi nem inkább mint a királyi tölgyek, gyönyörrel tölték el szememet, lelkemet. Valóságos tündérlak!

A Hallerház a XI. századig viszi fel magát, a

mint azt már Ugrán látám, hol a ház törzsökfája elfoglalja az egyik falat. Péter, nürnbergi patricius jöve a magyar földre; I. Ferdinánd őtet 1551-ben Castaldóval együtt küldötte Erdélybe, mint seregeinek hadi főbiztosát, s tanácsosává, egyszersmind szebeni consullá nevezte; 1553-ban pedig megajándékozá Fehéregyház és Longodár helységekkel s Balázstelki birtokával. Izabella megerősíté viselt méltóságaiban s nyert birtokában. Meghalt Szebenben 1570. december 12-én. [A háznak a mi időnkben itt József vala fődísze, kir. commissárius a váradi kerületben II. József alatt, minekutána Teleki Sámuel cancelláriussá neveztett; máramarosi főispány, és kir. lovászmester: Erdélyben Gábor, a thesaurárius.]*)

[Az összezavart régi izlés és új izlés, az épületben és kertben, harmoniában áll a régi és új Hallereket mutató házzal, s azt és ezt egy izlésre vonni vétek volna.]**)

Visszatértünkben Andrásfalvára, délután kevés pillanatokra előbb Kis-Búnon (más neve Capa), gróf Bethlen Sándor úrnál jelentünk meg, azután Nagy-Búnon Gergelynél, a Lajos fiánál. Azt még ebédjénél találánk, ezt szabadabb órában. A két ház rakva van gyermekekkel, s gond vagyon nevelésökre. Az el nem fásultak, megpillantván e kisded sokaságot, így kiáltanának fel: Mely gyönyörű ház! a világ emberei így: Rettenetes! s hány példa mutatja, hogy nem rettenetes, ha úgy neveltetnek a mint kell, és ha a

*) Fm. Minerva 1831. III. 580. l.

**) Toldy kiadásában 233. l.

gyermekek egymást szeretik. [Gaudebis minus, et minus dolebis: Gaudebis magis, et magis dolebis. Az boldog, a ki nyugton veszi a mi van, s túl emelkedhetik bajain, mert bajt gazdagnak és szegénynek, nagynak és kicsinynek, egyaránt ada az igazságtalannak szidalmazott bölcs és igaz Epromene, s nem egyformán, de egy mértékben. Az én Theodiceai hitem ezt tanítja, az én életem ezt bizonyítja.]*)

Nem csuda, hogy Dr. Gyarmathi úr Nagy-Búnon élni szeret. A hely szűk és görbe szögben fekszik. A régi építésű kastély mellett kél a sűrű tölgyes, s ennek magas tetőjén, a capai sík felé, egy pavillont állíta a hely egykori asszonya, Wesselényi Anna, kinek nevével gyermekei szép kevélységgel még mindig kevélykednek. Az elzárt táj, s a régi sok épületekkel megrakott udvar egyez szeretetreméltó urának s szeretetreméltó barátjának lelkével. Itt jár ez, füveket szed herbariuma gazdagítására, a falusiak gyermekeik közé vonul a fűbe, enyelg vélök, oktatja őket, s neveti, midőn némely vendég felakad, hogy magát gyermekké teszi ezekkel nevetőit. Nyugodjanak egykor hamvai a kedvelt hely árnyékában!

Kérésemre a gróf levezete istálójába, s kiviteté az ide Zsibóról jött Jupitert és Bucephalt, kik atyjok nevét viselik, és a kiken látni, hogy Zsibóról jöttek. Hat zsemle színnek ára tizenkét ezerre határoztatott, s ez mutatja, mily ára van a lovaknak Erdélyben. Ha találnak-e vevőt, az nem gond. Erdélynek ménesei nem nevelhetnek eleget.

---

*) Toldy kiadásában 234. l.

X. LEVÉL.

[Az útak itt csinálva vannak s jó gondban tartatnak; a faluk oly szépek mint Medgyes körül. A szép vidék látásától elszokott szemnek jól esett balra erdővel elborított nagy hegyeket, jobbra keresztekkel gazdagodni kezdő holdakat látni. Minden mutatja, mily boldog lak ez. De a Tell maradékai, kikhez e népet hasonlítani lehetne, nem szaladnak meg a kocsitól, midőn reájok kiált az utas, s a hely neve iránt tesz kérdést, s bátor szívvel beszélnek a nem vad utassal, mint a magyar szokott bizonyos kort érvén. Mert a magyar legények délcegségből és jó kedvből néha oly feleletet adnak, hogy a kérdő nem tudja, káromkodjon-e vagy nevessen, s végre csak neveti a délceg ifjat. Négy szászt szólítottam meg, s felelet nélkül hagya mint a négy, a predikátor pedig elvoná magát ablaka mellől, midőn szekereinket a ház előtt elhajtani látá. — Mely medvefaj.]*)

Segesvár szabad királyi város túl Fehéregyházán félórányira fekszik. Ez a legelső szász hely, melyet láték. A város első házai közt a nagy utcán, gróf Vass és Gyulay, kik az én szekeremre ültek, míg Döbrentei és én a Vassén, lányom pedig a Gyulayén, elakadának a pocsolyában; ökröket kelle fogadnunk, hogy a szekér kiszabadítassék. Az én szekerem mene elől négy lóval, de itt elakadtak volna a hat lovasok is. Míg minden cselédink bajoskodának szekeremmel, körül tekinténk a várost, s Döbrentei bennün-

*) Tudományos Gyűjtemény 1818. VIII. 111. l.

ket prof. Binder úrhoz vezete el, hogy ez velünk látassa a templomot, és az iskolát. Oda egy egyenes és meredek százkilencvenhárom lépcsőjű fedett mocskos grádics viszen; a Szent-Miklós temploma, a hegy tetőjén, Luthernek születése esztendejében (1483.) készült; nagy, de benne semmi nem kíván megtekintést. Oltár tábláját Stock András szebeni festő dolgozá 1788. körül. Az Üdvözítőt adja a kertben. Közönséges munka. Az iskola 1792-ben épitetett, új ízléssel. Homlok falát a szokott medencék helyett, két itten készült réz sphaerák ékesítik.

Hétivásár vala, s elindulék az adók és vevők közt, hogy a szász dialekt vad hangzását hallhassam, mely hasonló a metzenzőfökéhez, Kassa mellett, s láthassam öltözetöket, arcaikat. A physiognomiák közt egyet sem láttam, melyet még egyszer volt volna kedvem látni. Hogy a szász belépvén hatvanadik évébe, tartozik szakállt nevelni, tagadák mindenek, a kiket eziránt megkérdettem; egész helységeket lehet bejárni, hol szakáll nem neveltetik. Való azonban, hogy vannak, a kik állukat meg nem kopasztják, s egy ilyen mellettünk is mene el. A fél német, fél török, fél magyar, sem nem német, sem nem török, sem nem magyar, különös érzéseket támaszta bennem. Egy két éltes asszony prémes sipkában, fekete posztó, apró redős, prémetlen pallástban ballaga el mellettünk. Gyönyörű neme az öltözködésnek, s csudálni lehet, hogy a Journal de modes kiadói ismét szokásba nem vették.

Most két togátust láték kapcsos fekete talárisban, melyre fekete pallástot vetettek. A pallást egészen úgy vala szabva, mint a debrecenieké

még 1770. körül is, s oly négyszögű posztó szelet függe le hátuk közepeig, s amattól csak annyiban különbözött, hogy a debrebenieké zöld vala, ez itt fekete. A sarkig érő tunicát széles, lapos posztó, vagy szőr öv csatlá testhez, mint Debrecenben, s a kapcsok fehér ércből valának verve. Haja a két deáknak lenyírt, szinte a bőrig, s magasb háromszögű derelye kalapot, mint a mely e kopaszra nyírt főket fedé, lehetetlen látni, lehetetlen képzelni. A reformatio századára emlékeztető fekete pallást, melyet a két protestans monachus bal karján vete által, hogy a járásban gátlására ne legyen, s az a taláris, s a Napoleon háborúira emlékeztető nyírt fej, s ez a rettenetes kalap; a szerzetes ruha, 's ezek a hetyke lépdelések, oly ellenkezésben állának egymással, hogy az idegen nem tudta volna őket minek vélje. Társaimtól elmaradtam volt, a így egy ott lakostól tudakozám, mik azok, és honnan valók? Úgy hittem, egy reform. collégium követei, s a szász helyen saját paradéjokban vala kedvök látatni magukat. Ennek szavai szerint Erdélyben Luther is uniformázza novitiusait, melyet Magyarországon és a német földön nem teszen s bár itt sem! mert minek az?

A templom és iskola dombján magasra nőtt fák árnyékiban széled el a tanuló ifjúság, midőn leckére felgyűl és onnan leeresztetik, a sok itt nyugvó szászok sírjaikon. A tető valaha erősítve volt. Innen mutatám ki magamnak, merre fekszik Nagy-Szőllős, két óránnyira Segesvártól, hol Kemény János fejedelem 1662. junius 23-án az Apafit védő törökkel megütközött, a tódulásban lováról lefordult, s eltapostatott. A csata mezeje szűk völgy. Még áll a Kemény emléke, de be-

sippadva, félre görbülve, s felülírása olvashatatlan. [Az életben való sok Kenyeyek közt még eddig senki nem találtatott, a ki az ő reá legalább a viselt fejedelmi korona s autographiája által fényt lövellő ősének emlékezetét megtisztelte volna. — Oly dolgokban nem vagyunk hiúk, a mikben hazafiúságból volna szabad azoknak lennünk, s olyanokban vagyunk azok, a mikben azoknak lennünk ezért sem volna szabad!]*)

Gróf Vasstól itt válánk el szeretettel, barátsággal. Kedves társalkodása ezt az ifjú tisztet velem szívesen megkedvelteté, s andrásfalvi szép örömim nyerének, hogy azoknak részese volt.

Kevés órák mulva azután, hogy Segesvárt és egy alkalmatlan hegyet hátunk mögött hagyánk, elterüle előttünk a szép sík, melyen Ebesfalva, más két nevével Erzsébetfalva, vagy Szent-Erzsébet, a maga kéttornyú nagy templomával, s cserép fedeles házaival kevélyen fekszik. [A hely nagy s látni mindenen, hogy örmény lakói pénzesek. A magyar a maga zselléreinek engedé a kereskedést, mely inkább gazdagít mint a termesztés. — Megnyittatánk a templomot, s abban sok aranyozást, márványozást láttunk: de a nagy szépségűeknek hírlelt festések felől igen sok jót mondanom lehetetlen.]**)

As Apafiak kastélya, honnan Kucsuk basa erővel viteté el ezt az embert, hogy fejedelemmé csinálja, s épen a mikor felesége neki fiat szült, úgy hogy a hírt a város végén kapá, — eltünt; s felejtve van hogy állott.

Harmadik Leó, arméniai királynak ifjabb fia

*) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 93—94. l.
**) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 94. l.

Hagágh fellázadott bátyja Oxin ellen, s segédjére szólítá szomszédjait, a törököket és perzsákat. S a segélők elnyomák a magok segéltjeit, magát megölék, birtokát feloszták. A nép elszélede, s több mint három ezer háznép Moldvában és Lengyelországban telepedék meg. Most Moldvát is el kelle hagyniok, mert a török 1672-ben Moldvába csapott; be jöttek Erdélybe, s itt őket Apafi befogadá. Tulajdon bírákat engede ugyan nekik, de hogy azon két hely előljáróitól függenek, hol lakást fogtak volt. Végre I. Leopold Szamos-Ujvárt és Erzsébetfalvát áteresztè nekik, s a két hely opidummá leve. Most szabad királyi város. [A nép gyarapodik, mert kereskedést űz, s érdemli szerencséjét, mert a nemzet nyelvét, öltözetét, szokásit szereti, s magát a Magyarföldön idegennek nem nézi, idegennek nem nézeti.]*)

Erdélybe érkezésük előtt Eutychesnek tanításit követék. De Oxendius Verzierski társok, ki Rómában tizennégy évig mulatott, áthozá a római anyaszentegyház kebelébe, s annak ők most oly buzgó gyermekei, hogy buzgóbb senki nem lehet már. Miséjök örmény nyelven olvastatik, mint az egyesült oroszoknál és oláhoknál orosz és oláh nyelven.

Almakereken, négy órányira Segesvártól, s Ebesfalvától balra Apafi György van eltemetve, s unokája, az utolsó fejedelmecske. Ennek koporsóköve nincs, nagyatyjának oly cifra van, hogy arról az ízetlenség nem győz eléggé magasztalót beszéleni. Mi meg nem néztük.

Medgyes kiesen fekszik, körülfogva emelkedő

*) Toldy kiadásában 238. l.

dombokkal és hegyekkel. Nem nagy, nem pompás, de magas kerítése, s régi alakú kapui, s az itt történtek emlékezete, s két-három kilovagló tiszt; két-három asszonyság, kiket kikocsizni láték, a szabadon sétálgató katonák, az ifjak karján függő szerelmeskék, s itt, meg ott, egy csoport felöltözött gyermekek, sokat váratának velem, midőn a forró napnak esti meleg gőzében, crocus színnel elöntött ég alatt, a városhoz közelíténk. De a szép csalódásom hamar eltűnt, midőn a kapun bemenve, ezt a minden szabad királyi városok miniatürjét végig pillantám. Egy itt lakó, kivel a történet összehoza a piacon, mutatá a templom tornyát, hová Nadányi Gergely és Szilasy János, kik Báthori Gábort megölték, Bethlen Gábor és az ország által kimentve, de a koronaság által halálra keresve, futottak s ezek által lelöketének. Itt vesze Gritti Lajos is. Reggel két keze, délben két lába, estve feje csapatott el. Méltán lakola, de így csak kannibálok büntetnek.

A szászok kőházakban laknak, még falukon is, s cseréppel fedettekben, befordítva hosszában udvaraikra. Gébely falaikat az utcára versecskéikkel cifrázgatják fel, s bibliai intésekkel, mint azt a német nyelvűek máshol is szokták vala régebben; mert a szokás ott is hanyatlik. Ily szép falukat Pozsony, és Bécs közt nem látni.

A szász nép nem ismer földesúri hatalmat; hasonló e részben a mi jász, kún, és hajdu helyeinkhez. Abból áll terhe, hogy adót fizet, katonának viszik, dézsmáz predikátorának, kik közt sokan temérdek gazdagságot gyűjtenek. Úgy mondják, van egy ezek közt, ki évenként negyven-

ezret veszen be; mely, ha talán valamely tőkepénz kamatját is vonná, nem volna lehetetlen, kivált 1811. előtt. [Mely boldog lehet, a kinek ennyi jövedelme van, és a kitől a bevett rend, melyet tisztelni a bölcs is tartozik, nem kívánja, hogy egy főzőjénél, egy csepergetőjénél, egy kocsisánál egyéb cselédjei legyenek, s a más házában bérfizetés nélkül lakik! Csak hogy arra, hogy boldogok legyünk, egyéb is kell, mint negyvenezer jövedelem a predikátori rang mellett.

Egy ily luther, papnak nem tudom, mely helységben, négy gyermekei vannak, s ő ezeknek számokhoz képest négy házat veve meg Szebenben. Ami egyebe marad, azzal egyaránt fognak osztozni gyermekei.]*)

Itt tehát a lelki pásztorság az az élet neme, melyben legbizonyosabb, legkönnyebb az előhaladás. Ha az így meggazdagodott predikátor gondosan nevelé gyermekeit, ezek mindenné lehetnek, domi nobiles, s ebben soha nincsen kár, haszon van, s nem ritkán igen nagy; a hol minden előmehet, ott minden előre törekedik, ha magában erőt érez, s a sok közül szerencsésebben eshetik a választás, csak tisztán essék, nem a személy, hanem a közjó tekintetéből. Csak hogy ez nálunk is így esik, bár nagy különbséggel; a mit tagada ugyan Berzeviczy Gergely barátunk, [mert ő, mikor rá jött a rosz kedv, szerette is, tudta is tagadni vagy állítani, sőt hinni, a mit tagadni s állítani, minden lármás. igazság-szeretete mellett akart és kívánt, és óhajtott: de a mindennapi tapasztalás és a tiszti kalendáriom tele oly nevek-

*) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 95–96. l.

kel, miktől a magyar fül iszonyodik, kiáltva kiáltanak.]*

Mily szép volna ily kőből épült, cseréppel fedett házú falukat láthatni mindenfelé a magyar földön! mert dicsőség az igazságnak, ezek a faluk csak még is szebbek mint a mi bogárfedelű viskóink Árokszállás körül. De ha óhajtanám-e mindenütt ilyennek látni Erdélyt, hogy mindenütt ily kőházakat láthassak? Azt az örömet ugyan nem szeretném ily drága áron megvásárlani. Nem rosz az, hogy nem vagyunk mind egyformák; elég ha hasonlók vagyunk. [És az az úgynevezett philosophus, ki mindent egyformává szeretne tenni, úgy nem tudja a mint tudnia kellene, a hogy erejével nem vete jól számot. Mindenkor elég, ha ott hasonlítunk, a hol az szükséges, és ha egyikünk a másika kára nélkül áll.]**) Debrecen táján sok csinos, földből vert, nád, vagy gyékény fedelű házakat látunk a könnyen felszökellt ákácok vagy eprek árnyékában, s azok nekem kedvesebbek mint a kőházak itt; mert az el nem foglalt utas azokban lelket lát: azt itt lelni, nekem legalább, szerencse nem jutott; ott egy magával nem gondoló, büszke, szabad, szilaj nép lakik, s egy jószívű, nyájas: itt egy mágába zsugorodott, könnyen élést szerető, s csak azt óhajtó. Mi volna a magyar nyelvű nép, ha a régi idők neki, a kimüvelődésre nyugalmat, az újabbak ahhoz erőt adának vala! Ez a könnyen élő nép itt e ponthoz közelebb juthatott volna, s mind az, a mit nekik, tapasztalásom és hallásom után, irigyleni tudok, a cserépfedelű kőház.

*) Toldy kiadásában 241. l.
**) Toldy kiadásában 241. l.

Bokros paripán ülni, mely mindenre meghortyan, a mit mindeddig nem látott, felette bajos portéka, azt mondja Yorick; s idvezségesb intést idegen földre menőnek adni alig lehet, mint a melyet a francia öreg tiszt ada ennek a pro et contrával: annyi mindazáltal mindig való marad, hogy ha elmés és tompa jó és rosz, nyájas és durva, minden nép közt van is: tulajdon arca úgy van minden népnek, mint minden személynek. — Belgrád körül II. József egy kisebb, de tüzes verekedés után lóra ült, s bejárá a csata mezejét. Bizonyos távolságra egy csoport gyalogságot láta meg tüzeik mellett, s összeverve bokáikat. Hozzájok nyargala. Mit csináltok, legények? kérdé, látván, hogy szalonájokat sütik s vígan vannak. Eszünk, iszunk, táncolunk — felele az egyike, s nyujtá a császárnak bádog kulacsát: „Tessék, édes József uram!“ De hát szájatokat mi lelte? kérdé a császár; hiszen feketék vagytok, mind az ördög. — Nem volt sójok a mezőn, s puskaporral hinték be szalonájokat kenyeröket. Vegyük a legényt, ki csikorgó télben maga elébe fordítja fürtös gubáját, s ingben, gatyában hajtja, s jó kedvvel lovait; s mikor a jószivű utas szánva kérdi tőle, ha hideg van-e? hideg biz uram oda ki, úgymond; mintha ő odabenne volna a guba mögött, s vígan ballag tovább, s csak azon boszankodik, hogy bajuszát jégcsappá válva látja. Az ily nép csak még is más mint a mi minden baj mellett óbégat. És aztán az a szives beszédesség, az a meleg ömledezés, az a jámbor pajzánság; az a szeretetreméltó vadság a legényeknél, mint az öregek tiszteletes komolysága! Nem, ez nem vak magunk szeretete! Nem ott állunk, a hol lehetne, kellene; de Naláczi

Józseffel hálát kellene mindennap adnunk sorsunkért; s én úgy képzelem, a fejedelmeknek nem igen van okok azoknak örvendeni, kik nemzetökről alacsonyan gondolkoznak.

S e hazafiúi gondolkozásom s érzésem mellett mit fogok mondani a szászok felől? azt, hogy a mint magyaraimhoz vonzódom, mikor viskójok felé közelítek, úgy érzem magamat visszatolva a szászoktól, mikor az jut eszembe, hogy őket (az az, a falunlakó szászokat, mert a városi szász egyéb) milyeneknek találám mindenütt. Szelindeken a nápész fogadós (franciául niais) a maga Hans Michel képével könnyen bánt velünk; kimondá, hogy neki semmije sincs, s ment. Szekereink táskái nem voltak üresen, s a fogadós ebédje nélkül elleheténk, de a nap olvasztó hevében kiküldénk cselédinket aludttejért. Elindulék magam is, mert ez elég ürügy vala, beszédbe eredni velök, megtekinteni udvaraikat, architecturájokat, butorjaikat. Koldulgatásomhoz egy tehetős gazdánál fogtam; annak gyanítatá legalább a csinos ház, s a cifra ablakrostély. A jászberényi, a hajdú-böszörményi tehetősb lakos, a maga kék pruszlijában, kék posztó nadrágában, fekete bárány-bőr ötujnyi magosságú süvegével, örült volna, hogy idegen embert lát, ha kérésemet nem teljesítette volna is, de bizonyosan megtette volna e kérdést: Hol van lakása nagy jó uramnak? sőt ezzel sem elégedett volna meg; kérdezte volna ezt is: Mi jóban jár kelmed e földön? s nincs-e otthon dolga, hogy ide csak azért fáradt, hogy lássa, mint vagyunk mi itt? s egyik kérdés, egyik felelet biztos beszédet szőtt volna közte, és közöttem. A durcás szász laconicus feleletére méltóztatott; s

ámbár szólásom, öltözetem s beretvált ajakam nem mutatá neki, hogy társa nem vagyok, rám sem néze. Úgy hittem szomorúságban van háza s tovább mentem. Így bána velem a második, a harmadik, a negyedik, az ötödik. Egy más helytt, kívül a mezőn, megszólíték egyet s nem bántó hangon, tudni akarám a helység nevét; nem felelt. Ismét előtaláltam egyet, ezt is megszólítottam; ez sem felelt. Egy helyt szekereink a predikátor háza előtt menének el; elvonta magát az ablakból. A kiknek ezt haza tértem óta beszélém, nem álmélkodának rajta. Így bántak velök is. Ha tíz szász ül együtt, s német lép közéjök, a tíz szász együvé bú, s magát hagyja, a német rokont.

[Nekem úgy tetszik, hogy engem az Ádám ősünk gyermekei egyenetlenségöknek hirdetőjévé nem igen szült a születés, s nem teve igen a gondolkozás, s az az egy-két embertársam, kit az én házhelyem lakosává tett a sors, érzi, hogy alattam lakni s tőlem függeni nem épen kín: mindazáltal nem rettegem kérdeni a bölcsektől, kik nagyon szeretnék, ha minden egyenlő, az az apró, maradna, ha ez így jobb-e a hogy itt látjuk, vagy a hogy a dolog az én hazám boldogabb tájain az oly földesúr alatt van, a ki, ösmervén kötelességeit, nemcsak patronusa, hanem paterfamiliasa is a maga clienseinek? IV. Henrik örült, hogy a francia paraszt legalább vasárnap, tyúkot ölhetett: Biharban sok földés úr találtatik, a kinek embere január első napján kezdve december utolsó napjáig, búzakenyeret eszik, és mindennap húst, s kólyi bort iszik mellé, s az a földesúr örül, hogy magát jól bíró embere van. Báró Orczy József, a nemeslelkű, s báró Palocsay Jó-

zsef, a kit vadnak néztek, mert egy időben félrőfnyire lebegett arca alatt a bajusz, szeliden bántak embereikkel, s mind a kettő halálos ágyukban is azt az intést adák gyermekeiknek, hogy a szegénységet embertársaiknak tekintsék.

Elnézvén itt ezeket a kőházakban s cserépfedél alatt lakó falusiakat, némely kérdések támadtak lelkemben, melyekre szeretném, ha azok, a kik ezt a fajt ismerik, jó lélekkel felelnének: Ez a könnyen élő nép mivel áll előbb mint az a nem könnyen élő másik? Az iskolák itt jobbak-e, mint azon magyar helyeken, a melyeket ezekhez hasonlíthatunk? Ez a nép rettegi-e a babonát? s félt-e minap, hogy el fog sülyedni a világ? átlátja-e a himlőoltás jótétét? Vannak-e kórházai? mert ezek itt lehetnének. A koldusokkal s ügyefogyottakkal mi történik? A mesterségek s kézi művek itt virágzanak-e? Milyen politiája, arról a gróf Vass kocsisa szólhat, a ki Segesvárnak utcáján, hol a városnak is, a szász-széknek (vármegyének) is tisztviselői vannak, elakada. A negyvenezert vonó predikátor hordat-e tudós ujságokat, könyveket? társalkodása által annak szeretetét, a mi által az ember nemesebbé vál, terjeszti-e? szereti-e azt a hazát, mely őtet oly gazdagon fizetteti? A segesvári professorok fizetése hasonlít a Calvinéhoz, ki Genevában 60 forintért, 1 hordó borért, 6 köböl búzáért szolgála; s kel-e segédjére ezen nyomorgó férfiaknak? A segesvári bibliothecácska mért nem oly gazdag már, mint a kolozsvári s vásárhelyi collegiumoké? S a szászföld mért nem dicsekedhetik több typographiával egy felette rosznál? S ezek a bővségben élő urak mért nem dolgoznak úgy mint a saxoniai predi-

kátorok? s úgy adnak-e exament, ha szolgálatjoknak ideje alatt tanultak-e, s haladtak-e az idő szellemében, mint a saxoniaik mindig adnak, még pedig igen szorost, valamikor egy ecclesiából másba kívánnak áttétetni.

Nem nézem én irigy szemekkel a szászoknak sorsokat, s arra, hogy ők is földes uraság alá essenek, semmi gondom. Sem az nem bánt, hogy predikátorjaik gazdagok; a jót egyedül a gazdagok segélhetik; s Pázmány, Bakacs, Oláh, Dóczi, Eszterházy Károly, sőt csak Andrássy Antal rozsnyói püspök is, a ki sem gazdag Andrássy, sem gazdag püspök nem volt, s a nagylelkű Dréta nem tehették volna a mit tettek, ha szegénységgel küzködtek volna. Sőt akarom, hogy a hazának minden tagja részt vegyen a közboldogságban, melyhez mindazáltal, hogy ők ennek fiai, mindazáltal hogy azért ők is tesznek valamit, tagadhatatlan jussok vagyon. S a bölcs igazgatás tudja, hagy katonai sereg nem csak gyalog, nem csak huszár, nem csak dragonos, vasas vagy pattantyús csapatokból áll: úgy haszon abban is vagyon, ha a polgári test különböző részekből szerkesztetett, csak egy pontra irányoztassék, mely nem egyéb, és a melynek nem szabad egyébnek lenni mint a mindenek boldogsága, s csak a nemzeti becsület tüze által élesztessék. Egy ábrándozó, világot és természetet nem ismerő pseudo-philosophushoz illik azon sóvárgani, hogy bár csak mindnyájan egyenlőkké tétethetnénk. Ne egyenlők legyünk, hanem csak mindnyájan lehessünk boldogok, s legyenek közöttünk nagyobbak is kisebbek is, de úgy, hogy az iparkodás és érdem elő mehessen. — E gondolatok támadtak

fel újra lelkemben, midőn e helyeken keresztül menék, s Fehéregyházakat sehol nem találtam, sehol nem oly szép kertet, oly szép lakot, oly szép lelkű lakót. Ez a csak szántó-vető népből álló föld, hol minden cultura a városokba szorult, hasonlónak látszott nekem a homok síkhoz, hol az utas fél napig mehet, a nélkül hogy embert találjon. — Culturát mind a földesúrnak, mind a köznépnek! s jó lesz minden. E nélkül semmi nem jó, semmi nem lehet jó.]*)

Az angol Townson Debrecenre, a francia fordítás szerint, lugubris epithétet ragaszta, s nem ok nélkül. De igen hihető, az angol a lugubris népet csak akkor látá, midőn templomból omla ki. Vigatlanabb teremtést nem igen kepzelhetni mint a debreceni ember ilyenkor. Fellegességök azonban csak addig tart, míg a férfiak a keskeny gallérú kék köpönyeget vagy gubát, az asszonyok a rókaprémes mentét, a lányok zsoltárjokat, s bokrétájokat leteszik. Átesvén a nagy dolgon, ifja, őrege kész mulatni az idegent, ha német is, a ki hozzájok betér, és ha vélök úgy kezdi a szólást, mint én a szelindeki szászokkal; s a bársony főkötős asszonyka, az a pártás pántlikás lány még meg is ides-német-uramozzák azon felül.

XI. LEVÉL.

Nagy-Csűr mellett meglátánk a szép fekvésű Szebent. Éjszakról délre hosszú lapály terült el, s annak alig érezhető emelkedésén álla előttünk

*) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 98—100. l.

a város; túl azon a Kárpát magas bércei meredezének kisded távolságban. Még messziről látni, hogy Szeben századok óta hízik. Igazítva vala az út, s jobbra-balra gazdag gabonaholdak vonódtak el.

A külvároson balra az út mellett egy temérdek hosszaságú alházban árvák, és katonagyermekek neveltetnek. Fundamentomköve 1770. márc. 25-én tétetett le. Túl ezen fut a szűkvizű Szeben, mely a városnak nevet ada.

[Döbrentei, azonnal hogy megszállánk, ment, megtudni, ha gróf Haller Gábor exc. még itt vagyon-e, s kérni a Bruckenthali-ház gondviselőjét, hogy más nap reggel eresztetnénk kincseinek látásához. Megtörténhetvén, hogy a szász ispán beiktatásának pompája miatt, báró Nalácz y István úr is megjelent és még itten mulat, felkeresé hitvesét. A báróné azt felelte, hogy férje, igen is, itten van, s meg fog jelenni vacsorájánál, melyre Döbrentei is marasztatott: de hol legyen szállya, azt a báróné megmondani nem tudta. — Égtem meglátni a geniális, s a pataki volt professor Sipost s némely erdélyi barátim által magasztalt s melegen szeretett embert, de a kit oly sokan mosolyganak, kevélyen szánnak, kárhoztatnak, s nyugtalanul várám a reggelt, mely ismeretségébe eljuttatni fog.]*)

Az estvét járkálásokkal tölténk, s megjelenénk a sétálóban, mely a keleti kerítés mellett vonul el, keskenyen, de hosszan. Honi fák és némely külföldiek is veszik árnyaikba, s két szökőkút ékesíti, de minden víz nélkül. Az utolsó

*) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 101. l.

fák közt elmés rajzolat után épült vacsoráló várja az itt mulatókat, s közel ehhez túl az idevezető úton, magasfalú kazárma emelkedik, s neveli a hely szépséget.

A vacsora mellett a Koronánál tiszteket s itt szolgáló, itt lakó uraságokat találánk, s nagy számban. Barna muzsikusok gyönyörködteték füleinket a mi Lavotánk darabjaival, melyek szívet ragadnak, s a hajdani kor keserves darabjával, mely szívet nem kevésbé ragad, a hol talál, bár nem oly tanult. Nem lelénk egymás mellett helyt, s így kénytelenek valánk némán ülni. Még most is a julius 18-dikára jövendőlt világ vége felől folyt a a beszéd. A fogadós emberei hetekig nem vevének be annyit, mint azon nap estvéjén. Egy valaki bánta, hogy a próféta hazugságban találtatott; a halálon, úgymond, egyszer úgy is által kell esni, s ma-e, holnap-e, vagy tiz, húsz esztendő mulva? az neki egynek látszott. Térdet, és főt hajték a bölcs előtt, mert én a szédítő tetőre még soha sem tudtam emelkedni, midőn egyik társa egy szót ejte, mely az egész asztalt kacagásra fakasztá. A franciaszelésű bölcsnek valóban bölcsnek kelle lenni, mert a szót és kacagást nyugalomban vette, vagy talán maga is pirult bölcseségén. Egy érzelékeny ifjú azt jegyzé meg, hogy jobb kedvvel elhalnunk nem lehet; egyikünk sem siratta volna a másikat. Ennek nem hajték térdet és főt: igen szívet. Egy társunk kész vala vacsorájával, magára vette a mit kelle, s elvégezvén egy olasz dal töredékét, si fractus illabutur orbis, monda, nevén szólítá gyapjas pudliját, s ment, gyapjas pudlijával.

Mellettem egy jó arcú idegen üle, kivel azon

szótalan nyájasságoknál fogva, melyeket ismeretlenek iránt is szabad, és kell mutatnunk, a nélkül, hogy azok tolakodásoknak neveztethetnének, beszédbe juték. Óhajtottam, valamely történet engedje tudnom, ki ő, midőn Döbrentei balra mellé állott, s úgy erede vele beszédbe, hogy köztem és az idegen közt üresen marada a hely. Ez most hirtelen fordula felém, megnevezé magát, s prof. Kézy Mózes úr felől téve kérdéseket, kivel együtt vala Göttingában. Székely Miklós úr volt: hasonlóul physicát tanító professor az unitáriusoknál Kolozsvártt. Társaságában kedvesen mult el estvénk, s másnap örömem vala ismét meglátni, még pedig szebeni reform. predikátor Keresztes István úrral, ki most neveztetett theologiát tanító professornak Enyedre.

Prof. Kézy úrnak izraelitai keresztneve egy jegyzést tétet velem, mely kicsinység, de némely figyelmet érdemel: ez az Erdély erősen szereti a bibliai neveket, s főképen az ótestamentomaiakat. Itt az Ádámok, Mózesek, Ábrahámok, Sámuelek, Dánielek, Simonok, Rebekák és Ráchelek, Jupithok és Eszterek. folyónevek; sőt a mi nálunk példátlan, vannak itt Ábelek is, és Timotheusok. Szereti ez a föld a Farkast is, és a Drusiánát, Polyxénát, s ezeknek diminutivumaik Drusszi és Póli, mint Ábel Ábi, Borbála Biri, Anna Anikó, Mária, Mariskó, s Krisztin Titi.

[Gróf Haller Gábornak ebédjénél egy valaki csudálkozni látszott, hogy én magyarországi ember oly jól beszélek magyarul, s úgy hitte, nekem is, az erdélyieknek is complimentet teszen vele, ha azt nekem szemembe mondja. Láttam

hogy szomszédja megrántá ruháját, s megsugá neki, hogy hiszen én könyvcsináló vagyok. Az ember elveresedett; a Telemach fordítójának fia pedig, ez a fél magyar és fél francia, nyugalma által fedezé el a kedvetlenséget. En legjobbnak láttam, könnyű kedvvel csapni az elakadásba, hogy vele felejtessem a megbánt szót, s azt mondám, hogy Magyarországon azt sokan nem hiszik, legalább mikor írok, s Erdélyben sem az oly orthoduxosok mint Aranka. A grammatikai sovány és pedánt textus víg kicsapásra ada alkalmat; tudakozák, hallottam-e mint játszodtatá meg valaki ezt a sok tekintetben szíves tiszteletet érdemlő embert. Neki gyengéi közzé tartozott, hogy az Erdély szép asszonyainak versecskéket csinálgasson a francia édes semmik nevében, de oly fásan, a hogy azok képzelhetetlen szerencsével. Egy csintalan ifjú egy este bekopogtata ablakán, s félre vonulva némán nyújtá felé kezét és cédulájá. Az öreg átvette azt, s gyertyájához menvén, olvassa:

Aranka pediglen erőlködék vala,
Aranka pediglen poéta nem vala.

Másnap a csintalanság hírével tele volt a város. — De a verselgetőt semmi kacaj nem tudja elnémítani.

A bohó tréfa mellett egy más nemű tettet is kell emlitenem azon tiszteletes test felől, melynek Aranka tagja volt. — Benkő József a Transylvania írója, hirdetés nélkül eskete össze egy párt, s törvénybe idézteték. Védelme abból állott, hogy ő nem büntetést érdemel Erdélytől, hanem hogy hol tartassék annak Prytaneumában. A kir. tábla nem láta logikai összefüggést a védelemben,

s pénzbüntetést vete rá, de — oh a gyönyörű tett! — a pénzt bírái fizették le helyette. Ki adta a tanácsot, nincs tudva: de Aranka bizonyosan javallá.]*)

Midőn másnap a Bruckenthal galeriájába akaránk menni; báró Naláczy István úr megelőzé látogatásunkat, s útban lévén haza felé, velünk jöve, hogy azután nyomban indulhasson. [Döbrentei, ki az egyik cselédet valahova kiküldötte volt s kénytelen vala bevárni vissza jövetelét, a neki tulajdon hévvel és hangossággal üdvezle valakit a folyosón, míg Gyulay és én a szobában fel és alá járánk. Az idegen irántam tudakozódék, s minekelőtt Gyulay felelhete kérdésemre, belépe Döbrenteivel. Az Naláczy volt. — — Közelítése mindenben mint a jól-nevelt franciáé: hidegen nyájas; elöszőr nagyon, de úgy, hogy magát által nem adja egészen, de úgy, hogy sem az idegennek nem nyújt sokat, sem magától sokat el nem vesz; de úgy, hogy figyelmet mutat inkább az idegen iránt mint hozzá vonzódást; s mind ezeket nem elkészülés és eszmélet után látszott tenni, hanem mivel ezek neki fogásában vannak. Nyugalom volt minden cselekedete, minden szava, míg én viszont, a ki őtet annyi leírások és annyi poetai tetteinek hallása után ismertem, s láttam, hogy ez a hidegség merő nyüg, egészen neki eresztém magam annak tetszeni a mi vagyok, s teljes mértékben éreztetni vele, hogy ismeretségébe egyszerre akarom beszöktetni magamat, hogy barátságát első meglátása óta bírni óhajtom. — Felolda azon fáradás alól, hogy nála megjelenjünk, s ámbár még

*) Fm. Minerva 1831. III. 586—87. l.

délig el kelle hagynia a várost, elakara kisérni a galeriába, tudván azok után a miket Sipostól hallott, hogy minden pillantatimat elveszetteknek veendem, a melyek Szebenben onnan elvonhatnának.]*) Kedves vala tőle hallanom még szállásunkon, hogy ő a galeriát a Konstantinápolyból Páris felé visszatérő Choiseul-Gouffier társaságában látta, s elmondá a követ itéletét: On pourroit former un joli petit cabinet de tout cela. A követnek valóban igaza volt, sok jó darab a sok középszerű, sok nem jó közt. [Két nap láttam a galeriát, és úgy láttam azt, hogy a bibliothecában csak fél órát mulaték, az ásványok, pénzek, régiségek cabinetjét pedig épen nem láttam, s így alkalmasan ismerhetem azt. Az újabb Athén emberének Euphemismusát a félbarbár így fogta volna ejteni a fiacredialectjén: „Átkozott! be sok derék darab a még több rettenetesen rosz között!"]**)

Naláczy lelkes, és nagy olvasású ember, s egészen francia; nem lehet csudálni, hogy őtet generális Le-Brune megszereté, s elválásokkor, Temesvártt, azt mondá felőle, hogy hasonlóra a Rajna túlpartjaig nem remél találhatni. Ita vir bonus est, convivaque comis. Sok oktatásokat köszönhetek neki a bibliothecában; mert míg az én két barátom a custossal a belsőbb szobákban nézegete holmit, nekem Naláczy mutogata némely nevezetességeket; mintha ő is ide tartoznék.

Báró Bruckenthal Sámuel, ki Therezia alatt [a nélkül, hogy megtette volna azt a lépést, a mely nélkül előmenni akkor kevés tudott, egy

*) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 103. l.
**) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 104. l.

Bethlenekkel, Bánffiakkal, Telekiekkel, Keményekkel, Hallerekkel gazdag hazában szinte a]*) gubernátorságig emelkedék fel, Józseftől pedig a Szent István nagy keresztjével tiszteltetett meg! Erdélytől, sőt az egész magyar nemzettől, örök halát érdemel e kincsekért, s annál szívesebbet, mert ezt csak honszeretetből gyűjtötte, nem a mesterség értéséből. [Úgy mondják, ő úgy viselte hivatalát, itt számadás nélkül, mint Gr. nálunk. De szíves tiszteletem mellett, melyet szívesebben nálamnál a nagy férfiú iránt kevés magyar-magyar, sőt kevés szász-magyar érezhet, ki kell mondanom, hogy ő a festéshez olyan formán érte, mint Mummius a Korinth kirablásakor.]**) Itéletemet a nagy férfiú izlése felől Tenniernek egy keresztelő Jánoskája igazolja, melyet leginkább csudálgatott. Ma itt egyebet kedvellene. [A gyermek egy szikla előtt áll, hova egy báránya kiséré. Mint ért az a festéshez, a ki ott, a hol Guidót, Corregiót, Rubenst, Van-Dick-ot csudálhatni, Tennier előtt áll meg, s ezt a gyermeket, s talán a bárány gyapját, s a forrás ömlését, csudálgatja? De hogy ő a festéshez keveset érte, azt neki nem veszem vétkül, sőt, látván hogy nem tulajdon örömei miatt vásárlotta össze e kincseket, hanem hogy a Gráphis múzsája által még meg nem kedvelt nép közt ennek szeretetét gyarapítsa, s a nemzetnek új fényt adjon, még inkább áldom hamvait. A nemzetek egymás után jutnak azon szerencsére, hogy az Apollon húgai s az a három leány által, a kiket Cytherea választa társaivá, meglá-

*) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 104. l.
**) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 104. l.

logattassanak. A mi Hidvölgyink idejében a bécsiek sem igen dicsekedhetének azzal, hogy a festéshez és faragáshoz sokat értenek, noha I. Ferenc római császár mindent elkövete, s midőn Schmutzer a maga megjelent Theodoriusából Bécsben el nem tuda adni öt nyomtatványt, Párisból azt a hírt vevé, hogy a beküldött háromszáz nyomtatvány elkölt, s hogy ismét küldjön háromszázat. Ausztria Kaunitznak, s Sonnenfelsnek fogja köszönhetni, hogy a szép érzése s a mesterség szeretete közönségessé lett; s semminek sem inkább mint hogy az igyekezetet az udvar és a nagyok nem csak nem hátrálták, de gyámolították is, Albert, lengyel királyfi pedig, ki nem csak ért, hanem fest is, költ, s becsüli a művészeket.]*)

Vezetőnk Seivert János úr vala, Brukkenthalnak testvére gyermekétől született unokája, s a könyvtáras Róth úr. Ha a történet Szebenben mutatta volna ki lakásomat, én e palotát gyakran látogatnám meg; még gyakrabban lakói mint kincsei miatt. Seivert úr [egy érettlelkű, tudós, és a mi nem ér kevesebbet, tiszta ember;]**) letette az erdélyi kormányszék mellett viselt titoknoki hivatalát, s nőtelenül magának a tudományoknak, s az általa nagyon kedvelt szász nemzetnek, szeretve, becsülve minden jóktól. A palota két udvarra van osztva, s az utcára három sorban nyilnak ablakai. Azt a nagy meghalt József Mihály öccsének hagyá, harminchat ezer tőke pénzzel, az intézet fentartására.

*) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 104—105. l.

**) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 106. l.

A galeria fődiszének itt a magyar szent Hieronym tartatik; Pannoniában születvén, Csáktornya körül, prolepsissel úgy nevezhetjük magyarnak, a hogyan őt a festők cardinállá csinálják. Az anachoréta a maga barlangjában ascétai elmélkedésekbe van merülve. Válla, teste, lábai ruha nélkül hagyattak; ágyékát skarlát lepel fedi. Megette kürtöt látni a felhőben, az érti a szózatot, megfordul s fülel a hívó szózatra. A történet a legérdeklőbb percben van felkapva, s arc, musculatura, leplezés el vannak telve erővel. A mű Guidóénak tartatik, s nem méltatlan e névre. De ime ezen egy ölnyi magasságú kép mellett, mely a mint értém ezerekbe került, egy kisebb függ, kezek nélkül, s ez engem annyira megragada, hogy ha a kettő közül volna szabad választanom, nem azt nézvén, hogy egyikeért s másikáért mit adna nekem vevője, hanem hogy ebben, vagy amabban mint lelendem örömimet. Sebestyént venném, nem Hieronymot. Én itt Sebestyénnek nyujtom az almát.

A képgyűjtemény tizenöt szobát tölt el, s ez kilencvenkét darabból áll; nagy részben az alföldi iskola művei és másolatok: de a ki gyűjteni kezd, azt veszi a mit kaphat, s Bruckenthalnak idejében az olasz iskola munkáit Bécsben találni még nehezebb volt mint most; s van becse a másolatoknak is, ha jó kézből jőnek, mint a jó fordításoknak. Rend kellene más, s gazdagabb rámák. Idővel az is még lesz. Vezetőim egy Albano és egy Madonna elébe állítának; ez nekem portraitnak tetszik inkább. [Hol ezen a Máriai-fennség? hol ezen az a bájoló, a melyet a Máriafőkön szabad és kell keresnünk? A szem tüzes s

csaknem csintalan; az orr épen nem szép; s ez elég ok, hogy a főt ideálisinak ne tekintsem. Portrait, a mint mondják, a Mengs Máriája is, az isteni gyermekkel a bécsi Belvedèrben: de azt lehet nem portrénak tekinteni, s felejtjük, hogy ennek a Máriának a festő hitvese ült, s a gyermek az ő gyermeke: ezt itt nem lehet.]*) Egyébiránt a galleria Corregio, Titian, Rubens, Van-Dick, Rembrand, Van-Huysum s más mesterek neveikkel dicsekedhetik, s oly másolatokkal, melyeket Meytens ajánla a megvételre. A látogatók leginkább a Hondekoeter tyúkjai s a Van-Huysum virágai előtt szoktak állongani, s inkább csudálják a természetes prózát, mint a Rubens hatalommal eltölt teremtéseit, és a Corregio bájos poesisét. De az máshol is így volt és nem kevés ideig.

Legnagyobb örömeimet Sebestyén és Hieronym után, régi ismeretségem tárgyainál leltem fel, s boldog pillantatokat éltem Jupiter és Jó mellett, mint serdülő éveimben már a bécsi galleriában, hol a Corregio originálja még akkor a Heinz másolatja mellett állott. A darab, a mint tudva van, a mesterség legszebb művei közé tartozik, s oly bájos, hogy azt a nem szerencsés kezek sem foszthatják meg minden érdemétől. Gondolat, rajzolás, festéklés, mely csudát tevének itt! s mint ragadtatik meg szem és szív! A gyönyörű testű callipygos leány háttal ül a néző felé, s egyedül hivé magát. Azonba Jupiter vastag ködbe rejtezve közelít hozzá, s a leány akkor, s csak akkor sejti meg az istent, midön a csók már

*) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 107. l.

ajkára nyomul. A leány feje skurzóban; s még skurzóban is mily szép!

E bájos művet a szigorú morál egy igen keskeny szoba sötét szögébe dugatá fel, mint a Titian fekvőjét ugyan ennek ajtaja felibe, hogy a néző helyet sem foghat látásokra. A gond szolgál-e a morálnak, nem tudom, a mesterségnek árt, s a mesterség templomában ez az első, nem amaz. A castrált classicusok jutának eszembe, és a ki magát nadrág-festetőnek csufoltatá, minthogy a képek meztelenségeire leplett vonatott.

Egy másnemű tartalék az idősb Rákóczy Ferenc képét is Kupeczkinknek munkáját, rosz helyre tételé, nem átellenben az ablakkal, hanem az sötétebb falra. A kép már azzal is, hogy magyar művész munkája, érdemlé vala a jobb helyt; de azt bel érdemére nézve is kívánhatá. A hősnek nem született fejedelem, páncélba öltözött, vállán nyuszt kacagány van elvetve, nem a sok által keveset mondó hercegi bibor; jobbja megmarkolá a török nyelű kardot, s azt hüvelyéből félig már kirántotta. Haja a két homlokszög közt beretválva van; lehúzott szemöldöke elfedi vad tekintését, ajkai keble dühét elharapják. A bölcs festő így mondá a török nyellel a mit a történetek beszéllenek. [A festő gondolatja magas, s a legnagyobb dicséretet érdemli a dolgozás is. És ha az Erdély nagyjai itt forognának, megtanulhatnák mint kelljen festetniök magokat vagy őseiket. Életökből ki kellene keresniök a legemlékezetesebb történetet, s bíznák azt Fügerre, Kreutzingerre, Kraftra, hogy a képet ezek fessék, nem a hogy ők kívánják, hanem a hogy ezeknek tet-

szik.]*) A kép megjelent rézmetszésben is Westermayer által, s vonásos munkában, mert ide e neme illett a metszésnek. [A réz ismeretlen marada nálunk, s bár intésem után az ne maradna tovább! Három forintot egy nyomtatványért a legszegényebb magyar is örömmel hagyhatna Artariánál a Kohlmarkt nevű utcáu. És ha még hármat volna kedve ott hagyni egy oly magyar képéért, kit Füger feste, megvehetné a Born Ignácét is, melyet Kininger hánytott (geschabt). Born azon úgy adatik elő, mint egy lámpája mellett elmélő bölcs, író-asztaláról legördül a volumen — talán arra célozván, hogy tudós deákséggal írt; homlokát átfogta jobbjával; válláról pallást foly le; az aljban (Grund) az Isis multimammia (mindent ápoló természet) szobra mellett egy bölcs cirkalommal dolgozik.

Midőn a kicsavarodásomból vissza akarok térni az elhagyott nyomba, egy másik kicsavarodásba érzem elkapatatni magamat. — Egyikében a galleria hátulsó szobáinak egy történet engem vezetőimmel s társaimmal nagy ismerőnek nézete, holott az csak azt mutatá inkább, hogy ők nem azok. Külön catalogust kapa minden szoba, s a képek száma papiros-szeleteken áll a kép és a ráma közt. D. egy vásznan tollas állatokat láta meg, s csudálá a festő ügyességét s elfáradhatatlan gondjait a tollakon. Tudni akará a művész nevét. Róth úr megbotlott a catalogusban, s itt oly nevet olvasa fel, mely ide épen nem illett. Elfelejtve magamat, megszólalék, hogy az nem lehet az, az olasz iskola nagyja nem adta magát

*) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 108–109. l.

kakas és tyúk festésére; én a darabot Hondekoeterének nézem. R. úr megsejté tévedését, s a másik catalogus itt valóban Hondekoetert nevezé. Barátim álmélkodását nevelte az, hogy midőn egy más érthetetlen darabot néztek, s D. ismét tudni akarta a művész nevét, én azt Breugelnek mondottam. — Mint az nem mondathatik még humanistának, a ki, hallván, hogy egy óda Virgilnek, s egy elégia Horácnak tulajdonítatik: úgy az van még távol attól, hogy az értő nevét érdemelje, a ki a pokolfestő Breugel nevét és a híres tyúkfestőét hallotta s egy két darabjaikat látta, hogy ecsetjökre ráismerhet.]*)

Egy szobát új portrék s erdélyi festők munkái töltenek el. Ezektől irtózva szöknék vissza a szem, ha a néző nem ama szobákból jönne is. De valamint a könyvgyűjtők előtt nincs rosz munka, legalább szükségtelen: úgy ezeknek is itt nagy becsök van; idővel bizonyítani fogják, a mesterség nálunk miként hága egyik lépcsőről a másikra.

A könyvgyűjtemény tizenhat ezer darabból áll. Az ásványok nyolc almáriomokban tartatnak, s ezek kivált erdélyi aranytermésekben igen gazdagok. A pénzek száma tizennyolc ezer.

Bruckenthalnak tiszteletére most készül egy emlékpénz, Seivert úrnak találmánya szerint. Az előfelen áll a hős, római öltözetben és annak előadásával a mi volt. Alul születésének esztendeje 1721., és halálaé 1803.; a túlfélen Hercules versalien musarum, e körülírással: INVIA VIRTUTI NULLA EST VIA. Az alsó rekeszben a szász címer.

*) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 109—110. l.

A ki ennyit teve a magyar nemzet és annak szász népe dicsőségeért

Dem folgt ein Ruhm, der ewig bleibt.
Klopstock.

Gróf Haller Gábor erdélyi kincstartót, Leopold rendebeli commendatort, cs. k. kamarást és belső titkos tanácsost, a Telemach fordítójának fiát, Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám barátját, azon háznál találánk, mely rá Péterről, a nürnbergi patriciusról marada. Erről folyván a szó, emlékezém a fehéregyházi palota számaira, s neki bátorodám azt a kérést tenni, hogy ha a familiai könyv, melyre a számok mutatnak, talán itt volna, engedné megtekintenem. A gróf értette kérésem okát, s hamis szerénység nélkül, mely utálatosb a legvastagabb dölyfnél, teljesíté azt. A könyv a XIII. századig adja a Hallerek elágazásait, s némelyikének még képét is látni benne. Tiszteletet érdemlő gond, így iratni a könyvbe mindenik Hallerrel a maga nevét, s némelyikének még képét is fenntartani. A gróf negyvenkilencedik esztendeje, hogy szolgál: előbb mint katona, kapitányságig, majd viceispán, továbbad küküllői főispán, aztán kir. tábla előülője, végre tartománybeli főbiztos, s most gróf Bethlen Józsefnek halála óta thesaurarius. Személyében egyesülve van a francia és a magyar, s az életerő benne annyi, hogy gyermekei s barátjai sokáig remélhetik birtokát. — (Meghalt 1822. márc. 28-án, életének 73. esztendejében.)

A szász nemzet nagy örömét találá abban, hogy a comesének beiktatása a grófra bízatott; ők a Hallereket szeretik szászoknak is tekinteni; s örömük igazságos, mert a nemzeti érzés

szent, s a szászokban is szent. Németek ők, mintbogy úgy akarják, és nem magyarok; de oly németek, kik századok óta laknak köztünk, s Erdély dietáin voksuk, és székük van; megszelléresedett német eredetű magyarok. A mit ők mondogatnak, nekünk nem erdélyieknek úgy megfoghatatlan, mintha mi azt vitatnánk, hogy mi ma is baskirek vagyunk, nem magyarok.

Az új szász főtiszt, kormányszéki tanácsos és Leopold rendebeli lovag Tartler János úrhoz Seivert úr vezete fel, s nála töltött óránk a legszebbek számába tartozik, melyeket Erdélyben éltem. Kapuja előtt négy fiatal fenyő vala beütve, a Szeben városa második tisztjének lakása előtt három; a beiktatás napjának pompája miatt a mint mondák.

A szebeni játékszín elmés rajzolat szerint épült, mint opticai, mind acusticai tekintetekben; de azt itt elérni nem vala nehéz, mert a nép nem nagyszámú. Rosz darabot adának benne, de a játszók úgy játszodtak a mint kelle: a roszat roszul. Lányom miatt, ki a német előadást nem érté mindenütt s magyarázatimra szorult, kénytelen valék végig ott mulatni, de egy szerencsés történet felejteté velem a bajt. Egyikében az alsó lózsiknak két ifjú leány ült, minden idősb felvigyázó nélkül, s jobb karom karfájokat érte. Mennyi felsohajtozás, mennyi taps a parányi kacsókkal, minden nem épen szerencsétlen scéna, minden füszerszámos phrásis, s csillogó elmésség mellett! Most kezdének feljárni a Thalia s Melpomene templomába. De jó volna megsugatni szüléiknek, hogy óvják őket a német Fapresto dolgozásainak olvasásától. Az a Kotzebue örökre elfogja ron-

tani ízlésöket, s annál bizonyosabban el, mert benne sok érdem van és sok genie.

[A két szebeni szász leány egy történetre emlékeztet, melyet nadrága miatt, és hogy egy előttem még nevéről is ismeretlen bohócskát megcsapolhassak, el kell mendanom. — Egy Szebenben szolgáló mágnás egy gyönyörű szász leánynyal táncola a szász ispán ünnepén. Egy idegen mágnás kérdést teve ennél, mely comtesse lehet az, a kit leteve kezéről, mert ő nem ismeri, s maga is szeretne táncolni vele. A felelet az volt, hogy az egy szebeni polgár kisasszonya, s oly jól nevelt a mily szép. Gondolod-e mit teve a gubó? nem vitte táncra. — A nagy Friedrich egy legénykét, a ki vallást csufola, s botránkoztató tettet teve, arra kárhoztatta, hogy míg azt, a minek szentnek kell lenni csúfolni merné, tanulja meg a kátét a hely plebánosánál. Ha nekem volna szabad megbüntetni ezt a magyar legénykét, a ki a szép s jól nevelt szász leánynyal, a szász ünnepen, nem táncolt, mert az nem magyar comtesse, én zárva tartanám a méltóságos úrfit, valamíg Rollint végig nem olvasná, hogy felelni tudjon e kérdésemre: Mit peralála Canulejus? s mely következései voltak annak Rómára, hogy az egyik testvérleány ajtaját megkopogtatták, a másikáét nem? Egész Európa utálattal nézi, hogy a hibernus csak akkor tartatik anglusnak, mikor terhet kell viselnie, s javulva nézi, hogy az alsatiai lakos franciának tartatik, s magát franciának tartja.]*)

Szebennek oláh temploma is van, s itt lakik püspökjök. A reformátusok templomát, a házak

*) Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 111—112. l.

sorában, csak felülírásánál fogva ismerheti templomnak az idegen, az szép, mert egyszerű, rövid:

Deo
Creatori Redemtori Sanctificatori
Sacrum
Josepho II. Principe aug.
adnuente
Coetus fidelium Helv. Confess.
MDCCLXXXVI.

XII. LEVÉL.

[Kiláradtam örömeimben, kedves barátom, és ha volna tündér, ki meghallgassa könyörgésemet, repülnék azon kis domb felé, hol nekem az élet minden örömei virítanak; s kiéldelvén magamat hitvesem és gyermekeim ölelésökben, Szt.-Mihályra repülnék által, hogy a legtiszteletesb nő és anya és asszony és barátné lábainál, ültetései árnyékában mondhassam el neked, mennyi tisztelőd és barátod van e földön is, s mint óhajtják, hogy kedved jőjön Erdélyt megtekinteni, hogy szemlélhessék a kit szeretnek. De ezek benned csak a lelkes és tanult embert, s a bájos, csudált beszélőt ismerik; s mi mind ez ahhoz képest, a mit tebenned mi szeretünk, mi csudálunk, kiknek az a szerencse juta, hogy közelebbről ismerhessenek? Az a te tisztaságod, mely a mocsoknak csak árnyékát sem tűri magán: azok a nemes érzések, melyek által mindeneknek szerelmévé lettél; az a nagyságod az indulatokban, mely azt teszi, hogy legkedveltebb barátid is félénk tisztelettel közelítenek feléd, s javalásodtól függesztik fel önbecsö-

ket; azt a tántoríthatatlan férfit, és azt a Grátiák és Ámor papját, kiben ez a két ellenkező oly szerencsésen egyesüle belsőjében és külsőjében, mint a művész önti, a Bacchus szobrában, a férfiúi s asszonyi szépségeket, együvé. Ezt nekik én beszélem, s tetteid emlegetésével.

Minden léptem távolabbra viszen honomtól, s mily nagy már is az út, melyet tevék! De még hátra Vajda-Hunyad, hátra Fehérvár, és a helyek, hol a nemzet szentjei éltek, jártak, s halhatatlan tetteket tettek. Azokat látnom kell, illetnem kell sírköveiket, s azon érzést adni magamnak, hogy nagyobb lettem ereklyéjök illetése által. Még egyszer annyi időt kiván útam mint a mennyit már töltöttem, s akkor megyek s repülni fogok karjaidba.]*)

Közel a Kenyérvize nem folyamjához, hanem széles patakjához, egy csárdában szállánk meg ebédre, s Döbrentei figyelmessé tőn, hogy a postaház körül, mely mellett útunk elmegyen, még most is látszanak azon kápolna kövei, melyet Báthori István a csata emlékére épitete. Tudniillik midőn sergét itt vezeté az ütközet piacára, lova megbotlott, s az Báthorinak vagy sergének roszat látszott jövendölni. Meg nem történvén a mitől tarta, felépíteté a templomot, s rendelést teve, hogy a nap visszafordulóin az elhulltakért miseáldozatok mondassanak.

A csata 1479. novemb. 13-án mene véghez. Ali bég a hegyek és a Maros közt fekvő tért ülte el, s Báthori, az erdélyi vajda, Gyula-Fehérvár felől jöve, Kinizsi Pál temesi bán

*) Toldy kiadásában 255—256. l.

Branyicska felől. A törökök, Bonfin szerint harmincezeret vesztének, mások szerint még egyszer annyit; a magyarok nyolcezeret, azonfelül, hogy a Maros kétezer szászt, és oláht nyele el. Mint mene véghez a hős áldomás az ellenségi testek halmain, tudva van; még emlegetjük, hogy a derék Kinizsi fogai közé fogá a leszelt kövér törököt, s táncolt vele. Vad tett, de csaknem négyszáz esztendős, s a szent öröm a szenteket is táncra ragadozhatja.

Elővevém szekerem zsebéből a Benkő Erdélyét, s a történetet újra megolvasám.

Alsó-Fehérnek főnotáriusa, Baczka-Madarasi Kis József úr rábeszélé püspök Batthyányit, hogy az összeomlott kápolnát építesse fel, s a két hős emlékezetét egy oszloppal tisztelné meg; de az el-elhalogatott szándék nem ére teljesedést. Még inkább csudálhatni, hogy püspök Mártonffy hagyhatá a nélkül, ki ezt egy latin epigrammal is ékesítheté vala, s sajnálni kell, hogy a tanács Hunyadi főispán gróf Bethlen Lászlónak nem vala adva, ki szerete jó tettek által ragyogni. Döbrentei egy osziáni éneket költe a tett emlékéül. De ha a tettnek ének kell, a helynek kő kell, és nem kicsiny.

[Az én lelkemben egy ének támada, a mint elmenék. Nem illik a tettre, de ide teszem mégis, mert itt támada, s a ki leveleimet itt olvassa, osztozni fog érzésimben. Azon időbe tevém által magamat, midőn Erdély a török járma alól kiszabadult.

Szabadon lihegsz, szeretett haza,
Szabadon lihegsz megint, karunk
Béklóidat összetöré!

Itt vesztenek ők, itt hulltanak el;
Lobogó tüzeit seregökre
Az isteni boszú lövellé.

Nem ejte el minket erő;
Bizakodás teve rabjaivá
Minket a pogánynak.
Esküdt, s mi jók hivénk szavát;
S ő a hivőket, bizakodókat,
Cselébe vonà, megbuktatá.

Hegyeink aranyát, ugarinknak
Gazdag termésit irigylé,
És a mit táplál a mező.
Paripáink neki nyihogtak,
Gyapját neki nyirta meg a nyáj,
S a mit nem vett el, ellopá.

Magyarra vivé ki a magyart,
S vicsorga dühében, hogy a két
Testvérhad egymást érte ölé.
Éh gyermekeinket maszlagon
Hizlalta pribégjeivé, hogy ők
Verdessék, a mi még nem ing.

S mi nyögénk a vad dölyf kéjeit,
S viselénk, de mérges fájdalomban,
Az alázó súlyos igát.
Hunyadink nagy lelke nem hagyott el;
Hunyadink nagy lelkét nem hagyánk el,
S lepattogának láncaink.

Itt vesztenek ők, itt hulltanak el,
Lobogó tüzeit seregökre
Az isteni boszú lövellé.
Szabadon lihegsz, szeretett hazánk!
Szabadon, szeretett, szabadon megint!
S mi törénk le, mi! láncaidat.]*)

*) Toldy kiadásában 258—259. l.

Útunk Szeben óta végig Hunyad vármegyén völgyen mene, melynél sem szebb tájt nem láték Erdélyben, sem áldottabbat. A portékák Pestről Dévára, Szászvárosra, Szebenbe, Brassóba és Fehérvárra ezen jőnek be, mint Váradról Kolozsvárra, s az útra gond van mind a szászok közt, mind a vármegyékben. A Maros (Marusius) Fehérvár mellől csap belé, s a bábolnai, rápolti, celnai, Hegyaljának nevezett, s híres borokat termő hegyek alatt fut el. Ezen viszik ki Magyarország felé a sót, tutajokon. Itt van a hajdani fejedelmek mulatója Szászsebes (Sabaesum, Mühlenbach), de most megfosztva minden maradványaitól hajdani dicsőségének, itt Szászváros, ez és az szab. kir. városocskák, faluk a kisded Medgyeshez képest; itt tovább Déva a maga egykor híres várával. A néhol egy, néhol két órányi szélességű völgyet erdős hegyek s vad rengetegek veszik körül; s a Retyezát teteje (az oláh szó elcsapott tetőt jelent) délre Vajda-Hunyad felé kék oldalain mutogatá a téli havat.

Tordoson, Bábolna és Szászváros között, Patakon physicát tanított professor, most itt predikátoroskodó Sipos Pál barátunkhoz térénk be. A hely a szász földhöz tartozik, de lakosai oláhnyelvűek s a szász helyeken gyakorlott szokás szerint a predikátornok dézsmáznak, ki itt a reformátusok felekezetének tagja, de a luth. capitulum alatt áll. E felekezetnek az egész Erdélyben nincs gazdagabb predikátorsága, sem kevesebb terhű, mert az ecclésiát hét háznép teszi, kik magyarnyelvű templomi szolgálatjaik által tartóztatnak a nyelv felejtésétől. Sipos ezek közt él, ezek közt szolgál. De minthogy ezeknek nincs szükségök sokra,

s a mire szükségök van, a szászvárosi togatusoktól is megkapják, ezekkel tartat predikátiókat, s inkább ezeket oktatja mint a lakosokat.

[Sipos áthivatá magához báró Naláczy Istvánt s némely barátit Szászvárosról, s ezek közt a szászvárosi collégiumnak két tagját, ponori Thewrewk Józsefet és Lészai Dánielt urakat; ez most már orvos-doctor, amaz magyar- és erdélyországi felesküldött ügyész, ki a mostani kornak, s a későbbnek még inkább a maga Magyar-Pantheonjával meg nem becsülhető kincset ada. Ezek ebéd után mindjárt menének, de Naláczy velünk maradt, s így a nap tanulás és kacagások közt mula el. Mert a ki a kifogyhatatlan elmésségű és sok olvasású Naláczyval van, az együtt teszi a kettőt. A fesz és pőf neki nem dolga, s dévajkodásaival nyer, és nem veszt.

Más nap Sipos és én nála mulatánk, s ismét örömre és haszonra. — Naláczy, a mint felkelénk a vacsorától, vetkezni kezde, minden szó nélkül, befordula a fal felé, s elkezdé a harsogást. Mi tehát átmenénk a szomszéd szobába. Sipos ellágyula. Töltsd álmatlanul kedvemért az éjjelt, úgymond; ki tudja, mikor leszünk együtt. Így egész éjjel nem hunyánk be szemeinket. — Naláczy reggel felé átkiálta hozzánk: „Non amo eruditum pr—smum.“ Mi sokáig kacagánk a szót, de ő már ismét hortyogott.

Siposnak három szerelme volt: a metaphysicázás, a mathezis, s a classicusok. Kant vala bálványa, s ennek tanításait a Róma nyelvén dolgozta fel, s levelekben küldözgeté meg nekem, fejezetenként. Engemet gyönyörködtetett a dolog, s még inkább a nyelv. Kértem, hogy a munkát

adja ki, s minthogy ő nem írt olvashatólag, s Erdély még hibásb orthographiával mint mi szoktunk, magam másoltam le azt neki. Sipos a munkát átadá a censornak. Az úgy hitte, hogy az nem az ő, hanem a vallás emberei mezejére tartozik; Kenderesi látni akará, elborzadt tőle, s Sipos közt és a consiliárius közt elkezdődék keserűségek nélkül az ellenkezés. A munka a vallás férfiai itéletök alá mene. Ezek rá azt jegyzék meg, hogy a munka igen jó, de nem jól egyezik a normával, s így megjelenését nem engedhetik: megengednék, ha világi emberek volnának. Sipost inkább bántá a kérés megtagadása, mintha a jég egész esztendei jövedelmét elverte volna.

Midőn azt a fejezetét vevém, melyben a metaphysicai szabadság fordul elő, azt kérdém magamtól, ha azt a sovány dolgot s azt a badar beszédet tudnám-e magyarban úgy adni, hogy olvasható legyen? — Egy prologust elébe, még pedig dévajkodás hangján, s végébe egy epilogust, hogy a sötét tárgy elevenséget kapjon, mondám magamban s egy-két nap alatt a munka készen állott. Sipos tudta, mennyire szeretem őt, tudta mely örömmel vettem ezeket az ő dolgozásait; és még is egészen le vala verve ártatlan játékom által. Azt szenvedte a mit a szerelmes ifjú, midőn lánykájából, bár barátjai, tréfát űznek.]*)

De Sipos nincs többé. Egy veszedelmes inhideg kikapá barátjai közűl. Szül. Enyeden 1759, októb. 16-án; meghalt Szászvároson 1816. szept. 15-én. Még iskoláiban elméssége, szorgalma, jámborsága, s csinos deáksága által figyelmet vona

*) Fm. Minerva 1831. IV. 737—739. l.

magára, s előbb a koronaőr Telekinél nevelte ennek József fiát, majd a cancelláriusét Ferencet. Onnan előbb szászvárosi rector professor leve, 1805. óta pedig 1810-ig pataki. [Midőn hozzánk jött, szelidségét, gyengesége érzésének vevénk; nem hiheténk, hogy Erdélyből, hogy Szászvárosról jó jöhessen; de most a collégium előljárói vele mondhatnának egy halotti-beszédet, s rágalmazói elnémultak. Sipos az új philosophiából beszéle, s a kacaj ismét elkezdődött; de Sipos most egy epigrammát írt 1810-ben. Austriacae strabant acies — —, s a kacaj tiszteletté, csudálássá vált. Sipos játszék vele. E játékban nem vala annyi boszú mint a nyngalomban nemesség? Mert a bántást a bölcs is érzi. — Úgy hala meg mint Newton és Kant, — szerelem nélkül.]*) Mathematicai tudományai felől világosan szólanak göttingi prof. Kästnernek s berlini astronomus Bodenak levelei, melyek közűl egyet-kettőt az én autographiai gyűjteményem bir; a philosophiaiakról pedig két munkája kéziratban, mely a kolozsvári collégium bibliothecájában van letéve.

Erdély érzi mit veszte a szeretetreméltó férfiban, s sokáig nem fogja felejteni.

XIII. LEVÉL.

Dédács, két órányira Dévától, gyönyörű napokra vára bennünket, a gróf Gyulayné házánál, ki a nyarat ez áldott és nagy szépségekkel

---

*) Fm. Minerva 1831. IV. 739—740. l.

bíró tájon szokta tölteni. A hideg Sztrigy (Sargetia) a délfelé fekvő havasokból siet a völgybe, s a grófné kertje alatt omlik együvé, az itt sebesen elfutó Marossal, az erdélyi vizek fejedelmével. Deltájokat, hova a Sztrigyen egy könnyű hidacska viszen által, kétszáz lépésnyire a legszebb gyepszönyeg, keleti szélesebb végét pedig egy sötét boglyás szil-erdő foglalta el, végig szeldelve játékosan tekergő útakkal. Túl a szilason egy rendesen költ hegy, az úgy nevezett Arany-i, ád új díszt a vidéknek; mint egy roszul sült kenyér; s messziről magára vonja azoknak szemeiket, kik Fehérvár vagy Szeben felől jövén, a keskeny kies áldott völgyet, a két sor rengeteg között, s magok előtt a komoly dévai tetőt, eltelhetetlen örömben, majd csak festői szemekkel, majd a hazafiúság szent érzései, s örvendő bú s bánatos örvendések közt nézellik. [E két sor meredek kelésű rengetegeknek a Retyezát adja meg fődíszét, mely délre, Vajda-Hunyad megett, kél ki alantabb társai közűl, s horizoni vonásban elcsapott tetején s kékelő oldalain mutogatja a téli hó maradványait; mint a völgynek a dévai vár egy kerekded hegy tetején, hol Dávid Ferenc 1565-ben tömlöcbe vettetett, és holtáig fogva ült; Barcsai Ákos pedig a Bánffy Erzsébet karjai közt rettege elveszteni a fejedelmi pallástot, míg a szép nőért Bethlen Miklós (Hist. des revolut. de Hongrie. T. VI.) titkon epedezék.]*) Hol együtt sétálunk a ház asszonyával s gyermekeivel a gyepszönyegen és a fekete színű vén szilas sűrű homályában; hol csolnakba ülünk, s felmegyünk a Sztrigyen,

*) Fm. Minerva 1831. III. 595. l,

melynek homályban álló partjaira a lehanyatló nap és a víz habjai játékosan lövellik fel képeinket; hol Döbrentei és én viradtakor megfordünk a Marosban, s új életet veszünk az örömmel, s egészséget és erőt. Kijövök a szobából, s a grófnét fehér öltözetében, szalmakalapjával, magányosan látom ülni a Maros szélen, kedvelt fája alatt, míg három barátnéi s a gyermekem a pázsiton játszodoznak. Akkor sebesen futok le a kert ormáról, hogy körökben láthassam magamat, s újra éljem életemnek eltűnt szép örömeit.

A postaút nehány száz lépésnyire megyen el a falu felett, s így alig van nap, melyen vendégeink nem volnának, s nem ritkán számosak. Ezekre ha e szép társaságban szükségem nincsen is, örvendek, hogy Erdélynek nevezetesb fiaival s leányival ismerkedhetem. Számukban örömmel nevezem Zeyk Miklós és Bája István urakat, kik közűl az elsőbb Göttingát kétszer látta, s éltét egészen a szép homályba rejti el; az utóbb Hunyadnak egyik érdemes tagja, igen kedves mulattató, s ügyesen és tanultan rajzol, fest, és miniaturban portrékat úgy dolgozik, hogy ha a sors és születés arra kárhoztatta volna, ezzel Bécsben is kenyerét kereshetné.

Olykor kisétálunk az aratókhoz, kik kétszázan gyűltek fel a grófné zarándi jószágiból, a vad hegyek közűl, s a reggel óta nap szállatig soha meg nem szűnő csompolya (duda) mellett űzik izzasztó, de víg munkájokat. [Az reggel óta késő estig soha el nem némul, mint midőn a sereg leteszi sarlóját, s ha egyikét elhagyja lehellete, másik veszi által.

Constantis pariter, pariter data fila trahentis
Fallitur ancillae decipiturque labor.

Sőt zeng muzsikájok a munka elmultával is.]*) Az udvarban tápláltatnak valamig az aratás tart, s táncolva töltik az éj egyik felét. Nekik az aratás ideje igazi farsanguk. Különben szegényül tengenek, mint a mi Krajnyánk lakosai.

A föld itt buján terem, s a rozsnak némely szálait hét lábnyinál hosszabbnak találtam. De az oláh még itt is szegény, mert kevéshez szokván, restté vált. Házaik kapuja mellett egy hosszú rúdra csóvát szúrnak, valamely babonából, melyet szégyenlenék tudni. A mi hajdan a zempléni oroszok közt is szokásban volt, hogy Krasznibród ésBerezna tájékín leányvásárok tartassanak, az itt Topánfalván gyakoroltatik, vagy gyakoroltatott; mert némelyek erősen állítják, hogy a szokás ma is fennáll, mások még erősebben tagadják. Melyik félnek van igaza, nem tudom. A férjhezmehető lánynyal atyja, anyja, megjelenének a vásárban, a lány sátort ütött, portékácskáit kirakta, s mennyasszonyi ékességében megállott a sátor előtt, s várta szerencséjét. A nősző végig járá a sorokat, s a mint neki lány vagy sátor vagy mind a kettő leginkább tetszettenek meg, tenyerébe csapa a hajadonnak, a nélkül hogy kérdené, ha viszont ő tetszik-e, s a pap össze esketé őket azon nyomban, s a legény más nap reggel haza vitte menyecskéjét.

[Borzadsz? Nem ok nélkül, itt meg van alacsonyítva az emberiség; s minek rútul tenni, a mit szépen lehet? De nézzük körül magunkat,

*) Toldy kiadásában 261. l.

nem épen ezt teszik-e gyakran a főbb kasztok is? A leány ezeknél, mint az oláhoknál Topánfalván, csak dolog, és nem személy; s kérdd, ha Topánfalván több rosz házasság köttetik-e vaktában, mint máshol calculus szerint? Boldogságunkat, így vagy amúgy, mindig az teszi, ha tiszteinkhez hívek maradunk, és ha a mit sors vagy választás mienkké teve, kedveljük. Laetus sorte tua vives et sapienter et beate.]*)

XIV. LEVÉL.

[Ne kivánd hogy mondjam el, mint válék meg azoktól a kiket lelkem szeret; mert ime nem vagyok többé nálok, s levelem hozzád nem Erdélyből indul. Minél nagyobb az öröm, melylyel élénk, annál nagyobb a keserű, mely azt követni bizonyosan fogja; úgy akará Nemesis, a hajthatatlan, engesztelhetlen. De legyen a szenvedés, milyennek a komoly visszafizető azt akarja, tűröm békével, sőt sorsomnak, gyötrelmimnek örvendve, mert a multak emléke ezeket megédesítheti; csak poharam csordultig teljék meg s ezt mondhassam, mint itt: „Eltem!"]**)

Gróf Gyulayné nem Dédácsról, hanem Maros-Némethiből, akara kiereszteni a Bánátba; elkisére tehát oda, minden gyermekeivel. A hely praedicatuma a Gyulay háznak, s azt ennek csak fiai bírják; a horvátországi bán, gróf Gyulay Ignác s Albert testvére, és a mi Lajos

*) Toldy kiadásában 262—263. l.
**) Toldy kiadásában 264. l.

sunk. [A Lajos részét ennek atyjától Ferenctől, kit a ház, mint ifjabb testvért, illetett volna, bátyja István az osztálykor testvéri szeretettel vette által, de ez nem szerencsés házasságából nem hagya maradékot, s a történet jóvá tevé, a mit a két testvér szép atyafisággal vétkesen teve.]*) Ennek udvara előtt egy keskeny, de hosszú nyelv fut el a kapu és a Maros közt, eltöltve az új kertészség játékival, és a közel Tiriscum (mai nevével Veceli vár) oltárköveivel, isteneivel és hőseivel, s elmállott felírásival. A sót vivő tutajok, és a melyek Szegedről most üresen térnek vissza, emberek és nem lovak által vonva, itt mennek el a gerlice-tartó alatt, s azt, a ki magányt keres itt, az a vad kopasz hegy túl a Maroson, kedves búslakodásba szenderíti.

Gróf Gyulay Józsefet, atyját Istvánnak, és a Lajos atyjának Ferencnek, gyermekei, midőn 1790-ben több nagyjaival Erdélynek Bécsbe mene fel, üdvözleni II. Leopoldot, megkérék, hogy őket és maradékait ajándékozná meg képével, s a szeretett atya Weickardnak ült. A kép egész nagyságában, egész növésben adja a megholtat, s azzal a hűséggel, mely tulajdona volt Weickardnak, ki az ideálisáló ultrák közé nem tartozott. A Meszesen innen, kivévén a cancellarius Telekiét, jobban dolgozott portrét nem láttam.

Rakva van portrékkal ez a ház is, mint Erdélynek majdnem minden házai, s Wagner, a pastellfestő, itt nem keveset dolgoza, s híven, de sietve s nem nemesített ízlésben [ahogy a magát

*) Toldy kiadásában 264. l.

és mesterségét becsülő művésznek mindig kellene, hanem a mint szeme látott s a viselt costümben, még pedig az ünnepiben.]*) Ellenben a bánné, szül. báró Edelsheim asszonyság, nem tudják kitől, oly jól gondolva van adva, hogy arról szememet ritkán vonhatám le. Mása egy jó originálnak. A kép a szeretetre legméltóbb egyszerüség characterét viseli, s az asszonyi szív méltóságáét.

Tetézte kegyeit irántam a grófné azzal, hogy velem Déván keresztül jövén, Bája úrnak rajzolatjait s miniatürben dolgozott portréit látatá. Azok valóban nem alatta voltak reményimnek, hanem felette, s óhajtanám, hogy a szeretetreméltó emcert Erdélynek sok szeretetreméltó fiai és leányai ostromlanák.

Erdélyt Magyarországtól sivatag erdős hegyek választják el, hová még a csinált és igen jó karban tartott úton is fáradsággal lehet feljutni. De a ki Kosovánál széljel tekint, déli nyugotfelé mértföldekre elnyult síkot lát elterülni szemei előtt, s így emlékeztetés nélkül érti, hogy a hová lép, Erdély többé nem lehet.

Karacsnak Lipszky után négy táblában dolgozott abrosza s vármegyéinknek atlasza valahol megszállok, kiterül előttem, s ezektől kérdem, merre kelljen vennem útamat Szpata felé. De már közel lévén oda, inkább hiszek a szóval adott tudósításoknak, mert a geometriának az a tanítása, hogy a legegyenesebb út a legrövidebb, hamis lecke a kocsisok philosophiájában. Beérvén tehát Facset mezővárosba, az itt lakos Krassó vármegyei főszolgabíró kvártélyházához vezettetvén magam,

*) Toldy kiadásában 265. l.

mind hogy az útak iránt tehessek kérdést, mind hogy már itt vehessek hírt az enyeimék felől. A tiszt Bulcs felé igazíta. Elébe terjesztém, hogy abroszaim szerint úgy nagyot fognék kerülni, hogy úgy egy nagy hegyet kétszer kell megkerülnöm, s ha egyenesen megyek, kisebbeknek látszó hegyeket fogok érni. A szolgabíró kipillanta ablakán, s meglátta nagy párnazsákú szekeremet, s most még inkább buzdíta, hogy Bulcsnak menjek, mert addig kivagdalt útak visznek, erre szekerem teteje sokszor megakadna. Vakon alája vetem magamat akaratjának.

Bulcson ma kótyavetyelék a csapszékeket, s a kisded hely tömve vala idegenekkel. A fogadócska egyetlen vendégszobája el vala foglalva, de lovaimnak volt állások az istálóban. Így szekeremet embereimre bízván, lányommal kisétálék a mezőre, végig az ünneplő helyen.

Visszajövén sétálásomból, egy utazó, ki azalatt érkezék s úgy nem kapa szállást mint én, szónak erede velem, s kére, engedném társaságomban tölteni estvéjét. A nap még fenn vala, s hévvel sütött. Általellent a fogadóval megpillantánk egy lócát a sövény mellett, egy nagy eper árnyékában, s jónak látánk ott fogni ülést.

Alig valánk így egy negyedik, midőn egy úrforma valami frakkban, pantalonban, hosszú szárú pipajából füstölvén végig az utcát, felénk jött, s elmerültnek látszott. Véletlenül pillanta meg bennünket s meghökkene. De csak hamar magához térve elakadásából nekünk vevé útját, megbiggyenté a kerek módi kalapot, s irigylésre méltó természetességgel mellénk üle, a nélkül hogy szük-

ségesnek itélte volna e szabadságra engedelmünket kikérni.

Ki legyen, nem mondá, mi pedig nem igen vágytunk tudni. De ő minket feleletre vona, még pedig oly formán, mintha a Polizey Bulcson az ő dolga volna. Én az elsőséget társamnak engedém; az pedig érzetlenné tette az impertinentiát, s a dohány-, bor- és pálinka illattól derekasan párázó uraságnak elmondá, kinek hívják. — „Ördögöt! s az úr igazán a meghalt Gy...?“ kérdé a német ember. Lányom ijedten simult hozzám, s a pipázóra mereszté szemeit. Uram, felele az idegen, én nem csak meg nem haltam, de fogadom az úrnak becsületemre s hitemre, meghalni nem is felette nagyon óhajtok. A pipázó uraság nem érette szavát. Hogyan? hiszen azt mondá, hogy az urat Gy...nek hívják? — Igen is, uram, én Gy... vagyok, uraságod szolgálatjára: de az élő Gy..., nem a ki azok szerint, a miket hallani szerencsém vagyon, földi pályáját megfutotta. Mind ez az ember fejébe nem tuda férni, s inkább tetszék azt hinnie, hogy a kivel szól, a meghalt Gy..., minthogy a nevét egynél többen viselhetik.

Megértvén társam honnan jő, és hová megyen, s mely dologban, mivel és miért, engem vona kérdőre. Megnevezém neki magamat jó kedvvel. Nem elég; azt is akará tudni, mi vagyok. Feleletem az vala, hogg semmi nem vagyok. Semmi! hogyan lehetne valaki semmi? titkot kerese fogadásomban. Én makacsan megmaradék szavam mellett, s minden igyekezeteit semmivé tevém. Fejemen a Zrínyi veres sipkáját látta, lábamon fűzött csizmácskát lábikrám felső részeig s gyanú környékezé meg az ő lelkét, hogy míg

lehete, királyomat karommal és kardommal szolgálám, mint ő. Bizonyossá tőn, hogy gyanújánál semmi sem lehet képtelenebb, széles e világon. De ez a kucsma s generálisi színből? de ez a külföld fűzött csizmácskája? — Uram, mondám dévaj kedvvel, uraságod bizonyosan olvasta Musariont; feje billentése azt mondá, hogy igen, — s egy értelemben lesz Musarionnal és Wielanddal: Mich dünkt, ein weiser Mann trägt sich wie andere Leute. Látja uraságod, én Musarionnal és uraságoddal egy hiten és egy valláson vagyok, s ok nélkül nem örömest térek félre a járt útról, tudniillik a hol az eltérést hatalmasabb okok nem javasolják. De a rheumám a kucsmát javasolja még a nyári, de nem szeletlen napokban is, s jobb portékát nem képzelhet az úr mint a lábbelinek ez a neme. Igaz, hogy fel- és lefűzni időbe kerül; ellenben a cseléd nem rángatja lábamat, mikor sárban jártam, vagy az eső elvert. — Haszontalan volt igyekezetem a res vistiariai magyarázatoknál fogva kisiklani kezeiből; tudni akará, ki vagyok tehát, és mi vagyok. Csak mondjam ki, úgy-e kamara tiszt vagyok? vármegye tisztje?

Dermedeze mérgében . . . Az eleven ördögre, kiáltá, ha semmi sem vagy is, csak kell lenned valamidnek, s úgy még inkább kell, mert semmiből a semmi sem áll. Talán ugyan nemes ember vagy, oder goar a Grondherr? — Tudnod kell, édes barátom, hogy ezen a földön a nemes ember s kivált a ki nem maga leve azzá, sok; a Grundherr pedig mindennél több, és ez ugyan nem méltán.

Megszálla a gonosz lélek, venném nehézkén, hogy rajtam egyikét és másikát egyszerű rámné-

zéssel ki nem láta, s hogy kínjainak véget vessek, kimondám neki, hogy szolgálatjára, mind az egyik vagyok, mind a másik, a milyen vagyok. — „Ugy-e!“ kiálta megszeppenve, s hirtelen kapván a félrevágott módi kalapocskához. Bitte um Vergebung, tóminé spectabilis! Fertelmesen megbotlottam, tóminé spectabilis; még egyszer bocsánatot, tóminé spectabilis.

Most tudni akará, miként jövék, merre jövék, mikor indulok és merre veszem útamat; hol lesz nyugtom, s megkinála csekély szállásával. Szekerem neki nagynak is, terheltnek is látszott; bizonyossá teve, hogy görbe, s járatlan útakon fogok menni, s forspontot akara parancsolni erőnek erejével. Jóvoltát köszönettel fogadtam, de nem vala élni kedvem vele; inkább akarom kifárasztani lovaimat, mint hogy az idegen kocsisok felforgassanak. Hogy kalauzt parancsoljon, arra kértem és nagy örömmel parancsola.

Szívességét irántam azzal tetézé, hogy rheumám ellen igen hathatós szert tanácslott, mert az üdvességes mesterség embereinek egyike volt; s most ment, a mint mondá, hogy a fogadóban egy meszelykét hörpenthessen.

A questionneur után, ki mind kettőnknél felejthetetlenné tevé magát, elmene társam is. Azon gondolkozám, hogy az oláh lakost, kinek epre alatt ülénk, mely pantomimi jelek által kérleljem meg, hogy venne fel fedele alá, midőn egy sánta, felgyürközött, süvegetlen, rongyos, mezitlábú csizmadiácska, égő képpel és izzadtan közelíte a csapszék felé, s meghallván, hogy magyarul szólunk, a dohány, bor- és pálinka szagtól illatozó ember helyén kinálás nélkül letelepedett, s jó

szívűen tudni akará, hol lakom. Tokajt említém neki, a szerint kevélykedvén a névvel, mint a francia szokott, midőn a föld asszonyát, a Dea Lutetiát idegenek közt említi. Volt benne, s jó kenyérrel élt, jó borral, jó hússal és kecsegével. Jóvoltamért, hogy elmondám a mit tudni vágyott, és nem vágyott, felugrék és futott, s szállást kére a sokáctól — így nevezik azt, s nem csufolólag, a ki nem hitére, hanem csak nyelvére oláh, — s a sokác kész vala befogadni, s a sánta felgyürközött, rongyos, süvegetlen, mezitlábas, égő képű, égő torkú csizmadiácska ment, s szekeremet vonta is, tolta is, leoldotta, behordotta párnazsákomat, parancsimtól függe egészen, akkor estve s más nap reggel.

A sokác boldogabb éltet él mint mi jobb világ lakói képzelhetjük. Háza ki vala deszkázva, ablakkarikái ólomba voltak foglalva, felszeldelve hat szögekre; fala rovott fából, s kigyalulva mint a gályák oldalai. Ajtajáról sinegen egy papiros galamb fityege asztala felett, hogy a mint az megnyilt vagy bezáródott, a galamb feljebb száljon vagy alább. Gazdag szegénységet mutata a háznál minden. Edényei közt még kávé findsa is állott, és tintatartó, de mind ez, mind az csak az idegenek számára. A fogason feleségének zöld selyem bundája, fehér nyúllal prémezve, s báránynyal bélelve; s szorosan a mellett anyjának vagy napának olnyűtt rókaprémes mentéje, melyben mint menyasszony álla félszázad előtt az esketö pap elébe, mint midőn a Wakefield Horáca mellett egy nürnbergi kiadásút látunk a szép kiadásokon kapó, de Minelliusra szorult ifjú könyvei között.

S ez idén ez a tehetős gazda is rettegi az éhenhalást. A két utolsó nehéz esztendőben eladogatá marháját, s nincs egyebe két ökrénél, s ugyan annyi tehene.

Szpatáig csinálatlan, járatlan úton, nehéz kapaszkodókon jövék. Ezt és a szomszéd Lapusnyikot, a sógorom atyja, consiliarius D'Ellevaux, a budai kamara mellett, vette meg, és a kinek atyja mint katona szolgált, egy báró Hunyadi leányt elveve, s franciából magyarrá lett. Vad táj, vadak a lakosok; útja most is rettenetes. Milyen lehet sáros őszszel és tavaszszal!

Az oláh alatt, a hol én lakom, rabláshoz, gyilkolásokhoz szokott népet képzelünk; s ámbár magamat az igen ijedősek közé számlálni nem igen merném: kénytelen vagyok vallomást tenni, elindulásomkor engem is megkörnyékeze a félelem, hogy útamban érhetne szerencsétlenség. E félelemben megerősíte a mit már mondottam, hogy az oláh kocsit látván, ugrik szekeréről, s félre veri ökreit; mert a szolgai rettegés, és a vadság érintik egymást. Most itt oly bátran járok mint Bécs és Buda közt. Jók és nem jók mindenhol vannak, s nagy szerencséjére az emberiségnek, a magyar, a tót, az oláh végre is ember, [és — ha a szót nem vennéd keresettnek — kimondanám, hogy Epaminondást és Pindárt Théba szülé, s hány gonoszt, hány undokat Athén.]*). A kikkel Dédácson az 1785-ki történetekről beszélék, annyi példáját hozák fel a hűségnek, melyet az iszonyú időben sok oláh bizonyíta ura iránt, hogy többet senkitől mástól várni nem lehet. Bá-

*) Fm. Minerva 1831. III. 601 l.

jának szüleit egyik oláh embere tudósítá mi fogna történni másnap, s ál útakon vezeté ki a bizonyos veszélyből, és midőn a zaj elmult, elásva tartott pénzöket, ezüstüket, kezükre juttatá, s csorbulás nélkül.

Az oláh vad, mert teljes elhagyatásban nevekedik, s nem lát idegen példát. Vallásos ismeretei abban állanak, hogy a kihirdetett ünnepet munkátlanságban kell eltölteni, s bőjtöt megszegni nagy vétek, [pedig ő kétszáz és harmincnyolc napot böjtöl esztendőn által.][1]) Ez maga is segéli romlottságát, mert éhen és henyén csapszéket keres, s koplalását pálinka által enyhítgeti, hol a csompolya dongása mellett megszállja az az emlék, hogy ő római maradék. Ilyenkor kedve jő megbizonyítani, hogy ereiben bajnoki vér lötyög, s nem lelvén ellent, kivel megvívhasson, agyba főbe veri társát, vagy általa agyba főbe veretik, és mivel a dicsőség nyoszolyáján nem halhata meg, fél holtan, s egészen részegen, elterül a csapszék előtt. [Szegény, szegény nép! És mégis hány nem hiszi, hogy az van jól, ha nem értjük mit mond az ész!][2])

Félnap utazván Erdélynek némely tájain, három négy akasztót is találánk [— az Erdély juristái azt törvényfának hívják —][3]) de még is csak üresen, és sehol nem másként mint üresen. Meghiszem, hogy ezeknek felállítását fontos okok tanácslák: annyi azonban való, hogy az olyan látása az utazóban szomorú gondolatokat támaszt. Az oktatás nélkül maradott vagy gonosz ember, nem lehet

[1]) Toldy kiadásában 273. l.
[2]) Kozák kézirata 97. l.; az utóbbi mondat törülve.
[3]) Toldy kiadásában 273. l.

fenyíték nélkül, mint a kiskorú gyermekek, kik körül a vesszőt az apostol is hasznos szernek tekinti: de a mely háznál minden szögben vesszőt látunk, és még is rosz gyermekeket, ott legalább nem jól van a dolog. [A mindig suhogtatott vessző a rosz gyermeket még roszabbá teszi.][1])

Látni akarám a hely papját. Sógorom ebédre hívá, de nem jött. [Annak érzése, hogy ő kicsiny — mely nem emberhez illő érzés! — el nem fogadtatá a hívást.][2]) Így magunk menénk el hozzá. Általkötött hosszú ingében, nadrág nélkül, bocskorban, csak az által tetszheték egyébnek mint a minek őtet nézhetém, hogy szakálacskája kezde nőni, s fejét oly kalap födözé, mely a két füle felett vala felkötve. Szilvásában jára minden dolog nélkül. Bibliothékája két ritualéból áll, s oláh nyelven kívül mást nem ért.

Midőn Sípos a maga előljárói által tordosi predikátorságába bevezetteték, megjelent nála a helybeli oláh pap is. Félénken közelíte felé, s mint földes urának megakará csókolni kezét. A lelkes férfi úgy hitte volt, hogy a pap jobbját csak baráti illetés s megszorítás végett kivánja, s alig kapa időt azt elrántani, s a papot mint paptársát megcsókolá. A szegény ember majd lerogya ijedtében.

XV. LEVÉL.

A Szpata tája hegyforma lapos dombokból áll, melyek közt szűk völgyek vonulnak el, s így

[1]) Fm. Minerva 1831. 602. l.
[2]) Toldy kiadásában 274. l.

a mely útat egyenesen fél óra alatt meglehetne tenni, az most két három órát kiván. Holdjai jóagyagúak; a cser vígan nevekedik tágas erdeiben, melyre annál több gondnak kell lenni, mert Szpata is sok szilvásokat nevel; azok oly nagyok mint a nem kis szőlőtáblák a Hegyalján. Szilvással van elborítva a falu is, s az utcák messzire büdöslenek a pálinkának oda minden ház előtt kiöntött olaj ízű moslékától.

Sógorom a maga nagy és sok szilvásain kívül, melyeknek számokat évről-évre szaporítja, mert ez nevezetes cikkelye a bánáti gazdálkodásnak, próbát teve itt a zempléni és ménesi vesszők ültetésével is, s szerencsével. A szilvás azonban neki több hasznot igér mint a szőlő, s így inkább kedveli azt, ezt csak mulatságáért tartja.

Nem ok nélkül híres e földnek búzája is. Lisztjében több az erő mint a mienkben, Szpata azonban, és az egész táj, nagyobb számban termeszt kukoricát, mert az oláh azon kap. Abból eszi sárga kenyerét is, mely míg meg nem keményedik, igen izletes.

Az oláh rest, felesége munkás; igazi szolgálója férjének, s ezt urának, ha valahol, e földön nevezheti. A szoptató anya teknőben vagy kosárban viszi fején csecsemőjét, két kezében ugyan annyi szerszám vagy edény áll, ha pedig üres kézzel mennek, öveikhez van szúrva guzsalyok, s menve is fonják a gyapjat. Ingeik, melleken és karjaikon, melyek igen bővek és taclisok, kék vagy veres pamuttal szélesen vannak kicifrázva. Testökre lány és asszony elől egy, hátul más szönyeget kötnek fel, mely széles csíkok és sok virág által tarkás, és csak térdig ér; attól fogva boká-

jokig egymást érő hosszú rojtok függenek, s a rojtok minden léptökre rázódnak. Ezen oprégyzséket a fehér nép maga szövi, nem veszi. Nyakok tele van rakva üveg klárisokkal; a gazdagabbak egykor sinegre aggatott pénzzel fedék el egész keblöket. En itt sem láték csak egy leányt vagy asszonyt is, melyet szépnek, annál inkább rendesnek nevezhettem volna, s minden elhíresztelt érdemök abban áll, hogy izmosok, erősek; s izmost, erőst máshol is látni.

Egy vén asszony végig jöve az utcán, s egy fiatalabb összetalálkozék vele. Ez amanak mellén félre rántá ingét, s kimarkolván onnan a szilvát, enni kezde előttünk. El kelle fordulnom az undok látástól. A vén asszony tele tömte volt ingét gyümölcsével, s szabad kézzel mene haza felé szilvásából, eltöltve mint a dob.

[Minthogy az oláh nyelvben sok deák szó fordul elő, s Erdélyben hajdan római nép forgott; mi vala természetesebb, mint azon gondolatra tévedni, hogy az oláh, rómaiak maradéka, kivált hogy ez magát Rumunynak nevezi? Consiliarius Tököli Szabbasz egy értekezésben az ellenkezőt mutatá meg: Erweis, dass die Walachen nicht römischer Abkunft sind, und dies nicht aus ihrer italienisch-slavischen Sprache folgt. Halle, 1823. 8. 31 lap. Az oláh úgy nem római maradék, úgymond, noha beszéde összekorcsosult a rómaival, mint a francia spanyol, portugéz nem az, noha az is összekorcsosult vele. De, mint ezek, az oláh is összekorcsosult vele! A nagy gonddal s tudománynyal írt értekezés úgy állítja, hogy a Kara-Vlach (fekete oláh — így neveztetnek ők Törökországban, Slavoniában, Croatiában) nem egyéb mint dáciai s

moesiai szláv, mint a cincár (más nevével Koco-Vlach) görög, noha nyelvét a római járom alatt ez is az is összekeverte az olaszszal.[1]) [A kérdést döntsék el a historicusok. — Hogy az oláh nyelvben sok latin szó vagyon, s hogy sok római katona oláh leányt vett el — turpis maritus conjuge barbara; hogy ugyanaz történt Galliában és a két Hispaniában, és hogy ezek magokat még is rómaiaknak tartatni nem akarják, nem szenved kérdést. De ezek magokat nem nevezék el rómaiaknak, az oláh igen.][2])

[Alaxi János épen most ereszte ki egy oláh grammaticát, melynek végében egy kisded lexicon is találtatik. Utazóink azt magokkal hozzák e földre. Én, lexiconocskám helyett, egy Zsombori László által csinált verset teszek ide, hogy olvasóim a nyelv hangzásához vethessenek; egyedül azt jegyezvén meg, hogy az el van halmozva diphthongusokkal és nehéz accentusokkal.

Zike csinye cseo zicse.
Szorà misze kàgye mie.
Krèpe dràku gyenekàsz,
Jògye szorà nu malàsz.
Akàrki bàr mit mondjon,
Engem illet a hugom.
Pukkanj, ördög, mérgedben,
Húgom én nem eresztem.

Az ördög neve dráco, s sok bajok van vele. Mindig hallani nevét beszédökben.][3])

[Ponori Thewrewk ez oláh népdalt közlé velem magyar orthographiával és magyar fordításával:

---

[1]) Toldy kiadásában 276—77. l.
[2]) Minerva 1831. III. 604. l.
[3]) Toldy kiadásában 277. l.

In csáj vergye gregyinuce
Segy o dálbe kokonyice,
Pe vátre gye kálámir
Szupt umbre gye trándáfir.

Segye mindrá á durmite
Kovor vergye veluite
Otyi jij ká zafiru,
Buzele ka rubinu.

Vojnyik peá kolo trécse
Si gyín gráj á se gréjestye:
Ále dele kokonyice!
Jeszty tu fáte?
Jeszty nyevászte?

„Nics nusz fáte
„Nics nyevászte
„Jó misz flare gye pe mare
„Csiny' me végye gye dor mare"

Gy' áj fláre gye pe mare
N' aj segye gyin csáj kremáre
S' aj jesi pe lumá fáre.

Ama zőld kertben
Ül egy fehér asszonyszemély,
Pázsit pamlagon,
Rózsa árnyéka alatt.

Ül a szép andalogva
Zöld lepellel beburkolva
Zafir szemekkel
Rubin ajakokkal.

Vitéz mégyen el mellette
S ezt adja ki lehellete:
Hallod-e te, asszonyszemély,
Mondjad nékem jó lélekkel:
Leány vagy?
Menyecske vagy?

„Nem vagyok lány,
„Nem vagyok menyecske,
„Hanem virág tengeren túlról
„A ki lát, meghal kivántában."

Ha tengertúli virág volnál,
Nem ülnél mindig rejtekedben,
S kijönnél világosságra.

S itt a dal némely szavainak lexiconi jelentése: — Csáj, amaz. — O, egy — gye, terminatio genitivi; — mindra, szép, femin. gen.; a mascul. mindrü; — kovor, lepel, ernyő; — oty; szem, a többes számban otyi; — buze, ajak; buzele ajakok; — vojnyik, vitéz; vojna tótul hadakozás; — si, és; — gyin; ból, ből; — gráj, lehelet; — a greji, szólani; — kokon, úr, kokóne, úrnő, kokonyice ennek diminutivuma; — szpunye, mondd meg; — mie, nekem; — ku, val, vel; kregyince, a deák credo szótól! — fáte, leány; — nyevaszte, menyecske; — nusz, vagyok; — jó (mint io az olasznál), én; — csinye, a ki; — végye (videt), lát; — dór, kivány; — kemáre, kamara, rejtek; — lumá (lumen), világosság.]*)

A Thalia név, mely felől azt hittem volna, hogy hazánkban nincsen több ki azt viselje, mint az enyém, itt közönség neve a lányoknak mint a Trandafir (rózsa) és Jorgován (orgonavirág, syrinx) férfiaké. S a maritus neve oláhul nem marito, hanem barbaro; noha az oláh szakált nem visel. Cselédim már belé kaptak a nyelvbe. En papirosra írtam a szükségesebb kérdéseket, hogy ha útunkban megtévednék, kérdést tehessek, s a feleletet megérthessem. Ilyek ezek: Kóme szetyáma

*) Fm. Minerva 1831. III. 604—606. l.

szatu haszta? melyet az olasz félig egyszerre megértene: qvomodó se vocát iste pagus. In qvetro sze ducsem? in qvontram (partem) nos ducere oportet. Jeszte maj dapartye? Est adhuc (májleve a jam) de parte longa, az az, procul.

Lugosig Szpatáról fél nap menénk, előbb iszonyú domboknak, tovább Lunka nevü ligetes lapályon, hol kerekeink majd a sárban, majd a magasan levagdalt fiatal fák törzsökei közt gyakran elakadának.

Kostélynál egy kisded órányira Lugoshoz, kiszállánk szekereinkből, megtekinteni a királyi kincsekbe került zsilipet, a languedoki csatorna parányi képét, mely a Béga vizét Becskerek felé viszi. Azt gróf Mercy vonà 1763-ban, s tizennyolc mértföldnyire. Nem volt senki a ki magyarázzon, s arra itt szükségem volt volna. Itt a lányok hajait szokatlan tekercsekbe láttam fonva, s két három elhízott oláh, lábikráig érő ingben, vonta magára szememet. Sem ily hosszú ingű, sem ily meghizlalt oláhot mindeddig nem láttam.

A nap olvasztó hévségű vala, s leszállani készült, midőn Kostélytól Lugosig két sor fűz között Lugosra beértünk. Mely öröm volt oly vidék után, mely az amerikai gyarmatokhoz hasonlíta, ismét oly földet látnom, a milyenhez szemeim szoktak! Azután csakhamar teljes fényében kele fel a hold. Ellopám magam a számos társaság közül szolgabíró D'Ellevaux László úrnál, hogy végig járván a nevezetesebb utcákat, Lugosnak fekvését ismerjem. Egy második Várad, melyhez az által is hasonlít, hogy ezt a Temes úgy vágja ketté, mint azt a Kőrös. De ennek nincs két püspökje, egy igen gazdag káptalanja, aca-

démiája, vára, s oly nagy számban gazdag uraságai.

Feredőket láték meg a Temesben. Visszatérék D'Ellevaux úrhoz, s leányomat is kilopám, hogy mi is megferedhessünk. Míg mi ketten a vízben valánk, cselédink a víz kövecses szélén őrzék ruháinkat, mert ott sokan járkálának. A hold bájfényében mely oly világos vala, mint a nap őszszel, elnyulánk a folyamban, közel a hídhoz, mely felett a hold tündöklött, s hol a víz szikrázását, hol a nyár estveli meleg gőzét, s az abból kikelő tornyokat és magas épületeket, hol a mágusi világítás sötét és tiszta masszáit eltelni nem tudó örömmel nézelém. [Oly gyönyör, melyet egész nagyságában egyedül az érezhet, a ki phantasiája játékit a mesterség műveinek csudálgatása által emelé feljebb mint az, a mi másoknak jutott. A ki talán nem érti, a mit itt mondok, forgassa végig a báró Mednyánszky Aloyz munkáját: Festői utazások a Vág mentében, s lássa annak színes tábláin azt a bájoló gőzt, azt a sok színű léget, s a víznek adott különböző színt, melyet udvari festő Fischer e tábláin öntött el.][1] [Nem pirulok ezt említeni a mesterségbe fel nem avattak előtt, mert a ki Wutky körül tölte valaha egy két órát, s látta, hogy az ő színei mint égnek vásznán, vagy a ki a „Vernet Éjei"-re emlékezik, érteni fog.][2] Egy görög kereskedő tőlünk mintegy ötven lépésnyire, karszéket tétete le a folyamban, s originális némaságban tömjénzé magát hosszú szárú pipájából. Ganymédje olykor kulacsot is nyujtott a füstölgő Jupiternek.

[1] Fm. Minerva 1831. 607—8. l.
[2] Toldy kiadásában 278—279. l.

Másnap hétfőn heti vásár tartaték, s oly nagy, mint némely helyeinken az országosok lenni szoktak. A piacot hajdan arkádos házak vevék körül, mint a lőcseit, hogy a gyaloglók szárazon járhassanak, s még most is állának itt házak ily boltozatokkal. Temérdek volt az adók vevők sokasága, s mindnyájan oláhok. [Oláhnak nemes portékára nincs szüksége, s így itt kevés szép holmit láthaték. Fel s alá őgyelegtem tehát a tolongó sokaságban, s lesegettem arcaikat, öltözködéseiket, bánásaikat, s beszédjök nem értett hangzását. Új neme vala az örömnek ott állanom, a hol mindaz a mit láték, hallék, ismeretlen vala szememnek és fülemnek. Mit nem hallám magasztaltatni az oláh asszonyok s leányok szépségét! De én sem itt, sem Dédácson, sem egész útamban nem láttam egy arcot, egy termetet, melyet gyönyörködve lehessen néznem. Egészséges, húsos test, semmi nem egyéb, s az a bő ujjú ing, durva vászonból, elrejté a talán szép tagokat is, holott a lepelnek, a festőknél, az elfedett részeket magán által kell sugároztatni.]*) Egy tizenhárom esztendős sugár növésű teremtéskének kontyot láttam fején. Mellén selyem lajblicska, testén véknyabb fonalú opregysz volt, s ennek rojtjai ezüst keskeny paszomántba aggatva függtenek. Lábain kordován csizma. Ez levén az első és utolsó oláh dámácska, kit egész útam alatt láttam, egy sáfrányost kértem meg, lenne tolmácsom; általa kérdém mennyi idős, és mióta hordja a kontyot. Édes semmiket is mondaték neki, hogy lássam dámácska-e lelke is. A nép összecsődült, látni vágya mit akar az idegen. A rendes me-

*) Fm. Minerva 1831. III. 608. l.

nyecske, s a nem rendes sokaság különösöknek vélte szavaimat, s lelkét az ifjú menyecskének és a sokaságnak azon egynek találtam.

Egy estve ablakaink előtt két courteand repüle el. Azok a kapitány Sejben úréi valának, az itt fekvő császár huszárok közül. Első kimenésem másnap a kaszárnyába vive, a város túlsó végén. Kapitány úr, mondám a hideglelés által elgyengültnek, a Csehy által szeretett idegen az ő legszeretetettebb barátját magáénak nézi; s megnevezém magamat. Sejben kiszökött ágyából. [Ő és én a mi kedves Csehynket ölelénk meg egymásban; ő vala hosszas beszélgetésünk tárgya.]*)

A nagylelkű ifjú hamarább hala el, minthogy a mire készült, meg tehette, s így őtet a haza ismerhette volna. Elbeszélem tehát benne mit veszténk s tulajdon jegyzései s hiteles hírek után.

Csehy József szül. Olgyán, Pozsony vármegye, 1778. márc. 2-án. Atyja András táblabíró, tabuláris prokátor, directora a Pálffy és Berényi házak ügyeinek; anyja Udvarnoky Rozália volt. Szorgalma által 1789-ben stipendiumot nyere, s 1794. márc. 26-án, a másodévű philosophusok közt Dugonics alatt negyedik, Dominy alatt harmadik, Schedius alatt második, Schönwiesner és Koppi alatt első eminensnek itéltetett.

Atyja prokátornak akará nevelni, de ez kimondá, hogy a törvénykezés tudományában még azt is felejteni akarja a mit tud, s mit felelnél felperesednek, kérdé atyja, ha jószágodat kivánná? Ha tied, vedd! felele ez. Az ő hajlandósága

*) Fm. Minerva 1831. III. 610. l.

a katonaság volt. Atyja úgy hitte, hogy fiát is az arany rojt, s a presentált fegyver csalogatja más pályára, mint a melyet ő maga szerencsével járt, s ellenzé szándékait. A gyermek 1799. november 17-án panaszlá baját egy érdemes huszár tisztnek, ennek kezét beadta, hogy a szolgálatnak minden részét ismerje, s hogy magának köszönhesse minden emelkedését. A következő nyáron tisztté, s esztendővel később generális Walther, továbbad báró Mohr mellett adjutanssá leve s az marada, ha tanulási előmenetét tekintjük, igen nagy szerencséjére, valamíg kapitánynak nem neveztetett.

Én a szeretetreméltó ifjat soha nem láttam, de vele leveleztem. Erdélyi leveleimben felőle szólani, nincs helyen; de a jó felől szólani mindig helyen van. Lássuk tehát egy két levelének töredékét. — „Katonaságom óta irogatott naplóimat szedegetem rendbe, úgymond 1803-ban; egyszersmind La-Caille csúcsos vágásai, s Le Blond fortificatiója foglalnak el. A tactica mathesist kiván. Robertson új tekinteteket nyit szemeim előtt, s érezteti velem, mely különbség van a természet törvényin, és a találmányok képtelenségin épült intézetek között. Mi, kiknek Schwartner esztendeig szaggató süvöltő diplomaticával füleinket tanítónk, csak a polgári architecturát sem tanultuk; mintha több szükség volna holmi obscurus ember pecsétje ismeretére, mint arra, hogy építeni tudjunk. Nálam nulla dies sine linea, hogy a tizenkét lenyühölt iskolák rajtam hagyott tompáját kifenjem. Kinézéseim kedvezők vagy nem kedvezők légyenek, csak előmenetelem ne muljon soha személyes alkalmatos létemen semmit

nem törődöm; negéd és fennhéjazás az, a mi nekem mindeddig legkevesebb gondot és bút szerze.“

Mindazon népek nyelvét, a melyek közt forga, megtanulta tökéletesen s superint. Kishez s Kreszneric shez lengyel ködmönkéjében méne el, s a két tisztelt ember a ködmönben is ráismére a hozzájok méltó ifjú férfira.

Leveleinek mindenike festi a nemes gondolkozású embert, a derék katonát, a hű magyart. „Életemet, ezt írja 1812. szept. 11-én, a szerencse mindeddig megtartotta; én semmi alkalomban nem kiméltem. A hadi jelentésben ugyan talán meg nem neveznek: de ha a strichowi attakot fogod olvasni, Kobryn mellett, auguszt. 13-án, gondolj reám. Itt, az ütközet mezején megszorítá kezemet a generális, s köszönte a mit tevék.“

E csatázás felől hadnagy Ladányi úr ezt írá Major Csereinek: „Századunk parancsot veve Kobrynnál, hogy a nálunknál háromszorta több oroszokkal csapjunk össze. Eleinte vissza nyomatánk; én leghátul látám magamat Csehyvel, kit figyelmessé tevék az iránt a mi történik. (L. még akkor ifjú katona vala.) Semmit se féljen, Ladányi, monda Csehy: csak nézzen bátran szemökbe. Ekkor nekik rugtatván, szemem előtt szaba le két dragonyost, s több mint negyven legényen keresztül csapott, s engem a foglyul vinni akarók kezeiből kiszabadíta. Kardján sok mély vágásokat ejtettek, de magán semmi seb nem volt.“

Elesett a derék Csehy Lithvániában Luboml mellett 1812. szeptember 29-én egy orosz ágyú által, melynek lövése szívét s bal vállát, lova fejével együtt elhordotta. Teste a templom mellé

temettetett. Azon sírban fekszik kapitány Driver is, a Blankenstein huszárjai közül.

Testamentomának egyik cikkelye egész fényében látatja a széplelkű férfit. Költ az 1812. junius 18-án Lublin körül, marsa alatt: „A többit a nemes regement ne sajnálja kedves barátomnak, Constantin Emánuel Gyikának, Zala vármegye, a bellatinci uradalom mostani birtokosának kezéhez szolgáltatni, oly kötelezéssel, hogy ezen érték egy harmadát Kazinczy Ferenc barátomnak küldje által, Zemplény-Újhely mellett Széphalomra; más harmadát pedig Virág Benedek barátomnak Budára, egy harmadát maga Emánuel barátom fordítsa a magyar literatura elősegélésére.“ — A rendelésnek semmi sikere nem volt, de ki kérdheti azt? Csehy érdemli, hogy én ily érzésű, ily kiműveltetésű, ily tettű ifjú férfinak barátságával dicsekedjem, sőt ezzel, a szó legtulajdonabb értelmében, kevélykedjem és kérkedjek. [Legyen az nekem egyetlen ragyogásom, hogy én Csehyt, a soha nem látottat, és több olyakat, mint Csehy, barátimmá tettem.]*)

Ez a diszes huszár seregünk a Ludoviceára Károly főherceg generálissimusunk kezéhez ezerkétszáz forintot külde. Így mennek a dolgok, a hol Csehyek, Sejbenek, Faragók vannak.

Még Sejbennél mulaték, midőn kadét Cserei, Józzef, fia a thesaurariatus consiliariusának, Mihálynak, belépe, s nekem azt az engem emelő hírt hozá, hogy engem atyja eljövetelem óta is emleget, s úgy szeret, a hogy a Csereiek szok-

*) Toldy kiadásában 284. l.

tak. [Azt a consiliarius kegyességén kívül, egyedül azon szerencsémnek kell tulajdonítanom, mondám, hogy nekem sorsul juta, mind azoktól szerettetni, kik Cserei nevet viselnek. S valóban nincs erőm elhallgatni, hogy midőn Szebenben este a consiliariustól elbúcsuztam, de azalatt míg reggel lovainkat már fogák, ismét elmentem hozzá, s a consiliarusnét a grádicson találtam; a tiszteletes asszony csaknem a nyakamba borult, véletlenül pillantván meg itt, s kézen fogva vitt be férjéhez. Az ily scénák emléke megédesítheti azon szenvedéseket, melyek életemet sujtogatják. A gondviselés a szenvedőnek örömeket is ád, s ámbár a csapás fáj, a mi hibánk, ha csak a csapást veszszük számba, nem az örömeket is.]*)

S midőn e soraimmal levelemet bevégezem, óhajtom, hogy ezt sok ifjaink meleg szívvel olvassák. Lökjön szikrát lelkeikbe Csehynek, és Csohánynak emlékezete, kiket a haza geniusa sirat. Mely reményeink lettek oda a két hős ifjúban!

XVI. LEVÉL.

Útam Lugosról Dédácsig másfél nap tartott. Csererdőket értem a lugosi szőlődombon innen, melyek igen szélesen ki valának az út mellett vagdalva, hogy a menők annál bátorságosabban utazhassanak. A hol az háromfelé nyílt, igen csínos, sőt igen cifra útmutató magyar, és oláh felülírásokban magyarázá, melyik ága hová viszen.

*) Fm. Minerva 1831. III. 610. l.

A feszületek keresztjei Kosova táján majd fából vannak állítva, majd kőből, s ezek egy darabból. Nem magasak s nem véknyak, hogy felállításakor meg ne pattanjanak. A fakereszteken egyik cifra, a másikat éri; többére kisded karikák, diametereik által csillagokra osztva. A kőkereszteken sehol sincs a szent kép. Más szent jelek, s festett vagy papirosra durvan nyomtatott képek paraplifedél alatt állanak. Szemem az oláh ízlést itt, az oláhok közt, azon öröm nevével nézé, melylyel kerteinkben a chinai házikókat s török kioszkokat szoktuk tekinteni. Azoknak, kik kertjeiket bábozásokkal cifrálgatják, s az ismert formákba bele úntak, intésem nem lesz kedvetlen.

E csererdők közt egy éltes asszonyember koldulva közelíte szekeremhez. Színe mutatá, mely inség alatt nyög. Nem adtam neki fösvény kézzel, mert láttam, hogy sokra van szüksége; a marok rézpénzt elvette, és mégis kért. Most papiros pénzt adtam neki, és mégis kért. Úgy hittem, szekeremre szeretne ülni; megnyittatám annak ajtaját, de felülni nem akart. Kérésiben többször előfordula a pite szó. Cselédim kenyeret adának neki, mert a pite azt teszi, s az asszony hálálkodva harapott belé és mohón. Mely borzasztó kinézés várja e tájt, midőn e népnek aratás alatt sincs mit ennie. Gomba s éretlen szilva minden élelmök.

Szekerem mellett nehány portékákkal megrakodott dihóc-szekér méne el, hol tizennégy, hol huszonegy lóval. Cselédim ilyet még nem láttak, s álmélva nézék a kereken mozgó bárkát, s a hámba fogott ménest.

Találtunk nehány folt vad lovat is, melyeket

a ló-csiszárok az oláh és moldva földről hajtanak Temesvárra, Debrecenbe, Pestre.

[Illye Bethlen Gábor fejedelemnek ősi birtoka s szülőhelye balra marada egy szép lapályon. Épületeit nem lehete tisztán kivennem, a távoly miatt. De ha azok kevélyek volnának is, a helyt inkább nemesitené annak neve, a ki itt született, mint minden pompája, melyet talán bír. Erdély lelkesb embert fejedelmei közt nem láta trónján,] [1] [s ki nem sajnálja, hogy ajánlása, melyet II. Ferdinándnak tett, el nem fogadtaték? Úgy a magyar föld most a Fekete-tengerig terjedne.] [2]

Branyicska mellett elmenvén, egy kőszikla oldalában meglátánk a táblát, mely a hunyadi rendeket s főispánjokat, gróf Bethlen Lászlót ezen út vonása miatt magasztalja. Méltók magasztaltatni, mert az út e semjékes helyeken járhatatlan volt; de a tett nem deszka táblát érdemel, az eső már lemosta a színeket, s a felírás olvashatatlan. A ragyogni vágyó és ezért nagy tetteket követni kész Bethlen, míg a munka tartott, a dolgozó szegénységnek, a maga gabonájából süttete kenyeret.

E nem csuda tettet, de dicső tettet, illő tudatni a maradékkal [hogy a nem-tudni tudók tudják, s midőn Gergely barátunkkal azt szeretik csodálgatni, a mit máshol látnak, de nem teszik, a mit itthol látnak, mondják ezt kínokban: Et heic dii sunt!] [3]

A rendkívül való embert én 1808-ban Komáromban láttam. A várnak akkor ásott árkait s

[1] Fm. Minerva 1831. III. 687. l.
[2] Kozák kéziratában, kitörülve.
[3] Toldy kiadásában 287. l.

új építéseit nézegetém én is, s egy öreg úr komoly léptekkel lépdele a haza felköltjeinek öltözetében, kardosan, tarsolylyal, csákóban. Az Bethlen László vala. Utána három fiai menének, így öltözve azok is, e a mi a látványt még érdeklőbbé tevé: az egyik sántítva, sőt, ha emlékezetem meg nem csal, mankón. Ezeket proconsularis csoportban követék azon ifjak, kik a gróf költségén menének fel, Pozsonyt és Bécset látni. Az az öreg, ki ily öltözetben vezeti így öltözött fiait, s az a gazdag, ki hiúságból vagy hazafiságból, ennyi ifjat viszen fel, s így nekik alkalmat ád látni és hallani, tiszteletes, bár azon emlékezett lidérci kisértete, hogy ő rokon maradéka az Erdély leglelkesebb fejedelmének Gergelynek, s Ferencnek, Jánosnak, Farkasnak és Miklósnak, olykor kicsalja, s messzire is kicsalja a korláton. Sokunknak nem nehéz hiúknak nem lennünk, azt kellene inkább csudálni, ha némelyikünk merne lenni hiú. Jó dolog a hiúság, ha vagy ész vagy jó tanácslók intézgetik.

[Bethlen egyike vala az Erdély leghatalmasb beszédtartóinak. Kevély lelke pirult rosznak ismertetni.]*)

Végső esztendeit Bethlen betegen, s lelkének gyakor eltávozásaiban töltötte. Ilyenkor szüntelen iratá az Európa uraihoz leveleit, új vallást akara alkotni, s vesztegeté jövedelmeit, örökét. Voltak, kik gyermekeinek azt tanácslák, hogy atyjok jószágát vétessék zár alá, mert félő, nehogy különben birtok nélkül maradjanak. A szeretetreméltó philopátorok készebbek valának romlást

*) Toldy kiadásában 288. l.

szenvedni, mint tiszteletlenül bánni atyjok iránt, s ezt utolsó napjaiban, a mint mondák, ezen egy örömétől is megfosztani.

[Gróf Gyulayné maga akara lenni vezetőm Branyicskára, megtenni tiszteletemet báró Jósika János úrnál, s meglátni az udvart, mely valaha Martinuzzié volt, kinek itt még áll kápolnája, hol miséit mondogatta. Két ízben mentem el a hely mellett; most midőn kimentem a Bánátba, és midőn onnan visszajöttem; de akkor nem mulathaték, s most a kápolnán kívül a nevezetes udvarház és kápolna urát is óhajtám látni.

Branyicska a Maros jobb szélén áll egy szeliden elhúzódott halmon; az út a balon egy vadan költ hegy alatt, mely a folyamból látszik kikelni. Ennek lába el van seperve, s a régi Tiriscum (ma Vecel) nagy bálvány négyszögre faragott kövei ide hordatának, hogy a hegy alatt út maradjon, és azt a Maros áskálásai ellen óvják. A ki a tájfestéshéz ért, képzelheti, mely szép képet adna itt a hegy és az ezzel általellenben álló Branyicska annak, a ki ide Dédács felől jő, és fényes délben. Balra a vakmerően költ, s bokrokkal és fákkal borzas hegy, fekete árnyékban, s lába alatt a négyszögű kövekből épített út a maga korlát gerendáival. A kép közepében az itt elfutó Maros a maga hidasával, mely a menőket az egyik partról a másikig viszi; jobbjára pedig a Jósikák négy kastélya, melyek számában az itt említett áll legelől. Az emeletes nem nagy háznak (nagyobbat a hely nem enged) kőkerítése van a víz felé, s ennek nyugoti szegében kél felette a meszelt kerítésnek a fekete falu kápolna. Csuda formájú fe-

dele bántja a szemet: a szivet szent érzésekkel tölti el.

A kép fenekében látszik a fentebb említett perpendiculáris szikla, Bethlen Lászlónak táblájával, és a szelid lapály, melyen Illye terül el, s mind ez a legvidámabb világításban, míg az a meredek hegy feketén. — Bánom hogy ólom nem vala velem, midőn oda a grófnéval mentem; egy két rándítással papirosra tehetém vala azt.]*)

Branyicskát a Jósika-ház bírja, s a hely három úr lakjával ékeskedik. Egykor az Martinuzzié volt, s még áll a ház, de megújjított színben a hol lakott, midőn az uralkodás gondjai után megpihenteté; még áll a kápolna, melyben misejét mondogatta, s ez régi színében, feketén, s csudás alakjában. Annak mostani ura, báró Jósika János exc., praesese a guberniumnak, érzi, hogy az erekle tiszteletett kiván, s úgy adja által maradékinak, a hogy őseitől vette. A háznak gyönyörű fekvése van. Alig érezhető emelkedése alatt fut el a sebes Maros, melynek túlsó széléből merészen kél egy erdős hegy, úgy hogy annak alját útnak kelle elkaparni, és hogy az le ne szakadozzék, a veceli vár négyszögű köveivel megerősíteni.

Báró Jósikának atyja Antal, kolozsvári főispán, ifjabb esztendeiben jezsuita volt, s arra vala kirendelve, hogy Mártonffy József társával, ki később erdélyi püspökké leve, missionariusnak küldessék Chinába; de eltöröltetvén a szerzet, visszatére a világba, s elvette gróf Teleki Ferencnek testvérét Jozephát s élte örömeit olvasásban találta. Nevezetes számú köny-

*) Fm. Minerva 1831. III. 689—90. l.

veit a Hora társai elégették, elhordották. Fia gróf Teleki Sámuel cancellarius alatt kezdé szolgálatjait, s 1796-ban károly-fehérvári kanonok és bibliothecarius Cseresznyés András úr társaságában indula ki, megjárni Olasz-, Francia- és Németországot, de az előre tolakodó ellenség miatt Turinból és Bolognából kénytelen vala visszafordulni. Hitvese, gróf Csáky János kolozsvári főispánnak és gróf Bethlen Rozáliának gyermeke s arca, s szálas termete azt velem kitaláltaták vala, ha előre nem tudtam volna is gróf Gyulaynétól, ki egy nap ide általhozott.

Ebéd után a kávé a ház mellett nyugotra álló gyertyán-spallérba hozatott le. Véletlenül zúdula meg itt a csompolya, s a legszebb arató leányok és legények ropni kezdék előttünk táncaikat. De én e társaságban akkor is keveset figyelmezhettem volna, e medve tombolásra, ha azt Andrásfalván és Dédácson mindennap nem láttam volna. A barbarusokká vált rómaiaknak e részben nem mosolygának a kegy szűzei. A férfiak karikában vonogatják előbb tovább lábaikat egyike, a másika után, nem mint a délceg magyar legény, ki ezt hol pajkosan meggörbedve, hol keservesen neki egyenesedve s bús örömében egyet sohajtva tenné, s az asszonyok, és lányok egy csoportba verekedve állanak mellettök. S most egyike, most a másika, most a harmadika táncra von egyet közűlök, tombol velök, tűz nélkül valamit mond, olyan formát mintha az vers volna, ölbe fogja táncosnéját, s megforgatja mint a magyarban. Némely férfi két asszonynak balját fogja jobbjába s duetto helyet triót táncol. A tánc, mint a muzsika, s a muzsika mint a táncos és táncosné.

A báró meg fogá sejteni, hogy ez nekem nem sok örömet ád, s előkiáltá kedvelt vicenotáriusát, Mákra Antal urat, hogy a ház idősb leányával táncolná a hátszegit. Ez érdemli, hogy fessem. Táncos, és táncosné két kezeiken fogják egymást; s most ez is, az is, szemben egymással és azon időben jobb lábuk hegyével hármat tippantanak, majd ballábukkal ugyan annyit, s harmadszor is hármat jobb lábukkal, mint előbb. Kezeiket a tánc végeig soha el nem eresztvén hármat szöknek a leány jobbja felé, majd balja felé, s ismét jobbja felé; ekkor elkezdik a hármas tippantást, melyet a fel- és leszökdelések váltogatnak. De végre a legény elő kapja a leányt, s megforgatja' mint a magyarban, s ismét kezdik a tippantást és szökellést. Ebből áll az egész hátszegi.

Míg gyenge korú nénje, Pepie Mákra úrral táncola, s nagy ügyességgel, teljes grátiával, a kisebb Tóni megállott, s magában próbálgatá a tippantást, s valóban ez az ügyetlen tippongatás ére annyit mint a legszebb tánc.

A kápolna aljában, hova a főispánnak s Döbrenteinek pipázásaik miatt menénk le, egy gyönyörű óránk telt el a kert forrása körül, hol a helyt sok itt, Branyicskán, és nem a veceli várban, talált római töredékek ékesítik. A főispán elkészíte azokra a miket Vajda-Hunyadon látni fogok. De csakhamar a két nagy Teleki leve beszédünk tárgya, a cancellarius és a koronaőr. Mely kár, hogy az ily órák szerzeményeit papirosra nem teszszük, s a maradék örömeiről és szükségeiről nem gondoskodunk. Bennünket az effélékben az a tartalék gátol, hogy kisded gondunkat a bölcsek mosolygani fogják. De ha annak tudása,

hogy Phócion kezét ritkán vette ki pallástja alól, és hogy Cicero állát szerette jobbjával általmarkolni, vagy hogy a nagy Friedrik a maga csákánygombú módját a szerint szorítá bal hónja alá, hogy a nád vége felfelé álljon, míg két kezét a csákány gombon egymásra raká, kedves előttünk: mint higyjem én azt, hogy a kik a koronaőr Telekit látni óhajtanák, nem hallják örömest, hogy ez pálcáját a maga frakkszabású mentéjén hátul általvetni szerette, s úgy járt Pestnek utcáin, vékony testét egyik válla felé görbítvén, hogy jobbja a pálcának egyik, balja másik végét tartá, míg oldalán a penicilus forma kardikó fityege? mint azt, hogy dietai s vármegyei gyűléseink mint csendesedének el a legnagyobb zajgásban, midőn te, édes barátom, egy kitanult szép félénkségével székedről felállál, s azzal a bátortalannak tetsző mosolylyal, melyet rézbe metszett képedtől sem tuda elvenni a művész, s alig hallható hangon kezdéd szólásodat, míg a sok „halljuk“ teljes csendet parancsola, s akkor aztán ezüst hangod eltölté a palotát, ellenkezőidet le menydörgötte, s a lilon és rózsa arcú Alcibiad karját követtársad a nagy Vay is csudálva szorította meg. A görög a mi lelkére egy vagy másképen hatott, epigrammáiban mondotta el, hogy az érzés fenn maradjon; de mi pirulunk azt tenni a mit a görög tenni nem pirult.

Hadd álljon még is itt egy rendes történet a koronaőr felől. — Teleki megtérvén akademiai utazásából, La-Caillenak bizonyító levelét, a francia királytól nyert aranypénzt (azt Teleki mostani urunk Budára jöttekor a haza nagyjaival a szekér előtt lovagolván, kalpagja gyémántjai mellé

akasztotta), s a naturálisták ellen francia nyelven írt munkáját (sur la foiblesse des esprits forts. Amsterdam, 1761. 8. 126. lap) Mária Theréziának s felséges férjének bemutatta. Innen az ifjú ember par excellence a tudós Telekinek neveztetett, s Sámuel el vala homályosítva József által, de a mit Sámuel csendes vérrel néze. László, a József atyja csakhamar azután bejelenteté magát a császárnál. Ez tudni akará, ha ő e a tudós Teleki? Nem vagyok, Felséges uram, felele László atyai örömmel; az a fiam. A császár felakada azon, hogy Teleki a német kérdésre deákul felel, s ez azzal menté magát, hogy az ő gyermeki esztendeiben meg nem lehete tudni németül.

[A bárótól a Martinuzzi kápolnája tövében egyéb oktató beszédei közt azt tanulám, hogy Johannes von Müller magyarországi historiát is dolgozott, és azt láttatá mind cancellárius Telekivel, mind Jósikával, de azon tilalommal, hogy le nem íratják. Nagy kisértet megszegni a mit becsület és a bizodalom kötelességgé teszen, még akkor is kötelességgé, midőn az ily tilalom talán csak makacs szesz munkája; de legalább azt szabad óhajtanunk, hogy bár a tilalmat szegte volna meg más. Müller szerette a magyar nemzetet, s munkája becses volna, ha bennünket nem szeretett volna is.]*)

Gyulai fogata. A veceli vár árkainak elpusztult helyei mellett megállék, hogy szent helyre lépjenek lábaim. Valóban szent hely, mert egyike a legjobb fejedelmeknek, s legjobb embereknek,

*) Fm. Minerva 1831. III. 692. l.

a nemes hódoltató, valaha jára itt. Trájánt értem. A mióta a kövek a branyicskai hegy alá, az apróbbak a postaút töltésére elhordattak, itt nem látni egyebet egy egyenes lineájú gödörkénél, s nehány esztendő mulva a kukorica kapálók ezt is láthatatlanná csinálják. Sok időt vesztegeték el, míg egy ép téglára találhaték.

A Maroson Somlyósnál, hidas vive által bennünket, mint Branyicskánál. Oberster Barcsay Ábrahámné, született gróf Bethlen Zsuzsánna, örömmel fogada bennünket mint mind azokat szokta, kik férjét szereték. Előttem lebege a nagy világ emberének képe, ki valaha királyi szobákban járt, s megöregedvén e csendes szögben találá fel amott hiába keresett nyugodalmát. Gyermekei nem maradtak. Meglátám mint lövellé nem mérges, de mégis keserű nyilait, melyek neki annyi ellenséget, s annyi barátot csináltak. Barcsay ebben vétheté, de ő bizonyosan nemeslelkű ember volt. Bántásiban legalább ész szikrázott, és érzés. Versei ezt kiáltják, s ismert és nem ismert tettei még inkább. Sokak azért jók, mert nem tudnak lenni így roszak.

[A sok szokatlanságai közt az vala egyik cselekedete, hogy elő találván egy csoport francia hadi foglyokat, s látván, hogy egyike ezeknek ing nélkül megyen, leveté a magáét, s ennek adá; maga ing nélkül vette magára posztó ruháját. Más vissza fordult volna útjából, s hazulról küldött volna a meztelennek egy két inget. De a szép lélek olykor szeret siket lenni a hideg ész tanácsára, s tetszik magának különösségeiben, minaz áldozatokban.]*)

*) Fm. Minerva 1831. III. 693. l.

XVII. LEVÉL.

[Meg akarám látni Demsust, hol még áll egy templom, mely római műnek tartatik; de meggyőzettem e vélekedés hiú volta felől: az oszlopok nem egyrendűek, s a templom így nem lehet római nép munkája, hanem egy később időé, mely az oszlopokat eminnen amonnan összehordá s újabb épületté alkotá. A helyett tehát, hogy Demsusra menjünk, elvégzénk, hogy ma Vajda-Hunyadra megyünk által, a leglelkesebb magyar egykori birtokát s fényes lakját venni tekintetbe.][1])

Azon gyönyörű völgyen, mely Szebentől Hunyad vármegyén végig Magyarország felé vezet, egy más kisded völgy nyílik közel Dédácshoz, délfelé, s az viszen azon helyre, mely nemzetünk előtt örökre szent marad, mert a leglelkesebb magyarnak ősi örökje, s hihetőleg szülőhelye is vala, Vajda-Hunyadra. Szántva vannak e völgy körül jobbra és balra a lapos tetők; maga a szűk völgy füvet terem, és sok málét. Sebes patak fut el rajta, s a patak szélén két falu áll Barcsa, és Kis-Pestes. Hunyad megett alantabb és szálasb hegyek emelkednek mindenfelé, s a Retyezát messzire látatja hóval fehérlő oldalait.[2])

[Barcsán nehány úri házak állanak, de egyik sem mutatja, hogy ez a nemzet valaha fejedelmet

[1]) Tudományos Gyűjtemény 1817. II. 93—94. l.

[2]) [A Tátra Krivánja, Késmárk felett, csak tizennyolc lábbal nagyobb, a lomnici tető csak háromszázzal. Retyezát oláh szó, s elcsapott tetőt jelent. Olyan ez, mintha horizoni vonásban szelték volna el tetejét.] — Toldy kiadásában 292. l.

ada Erdélynek. Balra, egy dombnak oldalán, látszik a nemzet temető boltja, s az is pusztulást mutat.]*)

Már tizkor Hunyadon valánk. Úgy hivém, itt is egy kevély várhegyet fogok találni, mely mint a dévai, uralkodik egyéb társai felett; s ime az csak akkor tűne szemembe, csudás szögű, csudás fedelű magas falaival, midőn már előttem vala a falu forma mezőváros, melynek nyugoti szögét elfoglalta. Hatalmasabban kele fel lelkemben az a gondolat, hogy a hol most vagyok, hogy a mit most látok, ott Hunyadi is járt, azt Hunyadi is látta, s magáénak látta, s ez nagyobbá, felségesebbé tevé előttem minden tárgyát. A hogyan gyermekes képzeletink közönségesen nagyobbnak festik, a mit egy vagy más okért csudálunk, úgy hogy meglátván azt végre, s a colossi nagyság előttünk közönséges növéssé lohadván itéletünk a való mértékén is alábbra sülyed, s a nagy halandó, kit érdeme csudálásában egeket tartó Atlasznak gondolánk, oly kisdeddé sorvad mint mi vagyunk, földnek egyéb szüleményei: vannak viszont esetek, hol a jelenés túl haladja a nagyító képzeletek festéseit s többet lelénk mint váránk, s én most ezt érzém. Elevenebben tűne fel lelkem előtt a nagyok és szerencsétlenek emlékezete, s az a hajdani nagyság és erő, az a hajdani zaj és fény, midőn itt most halotti csendnél s pusztaságnál egyebet nem láttam, s ifjúságom tisztelt barátnéjával s egyik gyermekével egy szekeren, kisérve más két szekereitől, a nyeregben ülő oláh asszonyok sokaságán keresztül vergődék; mert

*) Tudományos Gyűjtemény. 1817. II. 94. l.

hetivásár vala. [A vár árkán innen oly tágasságú udvar van elkerítve kőfallal, hogy azon némely kisded falú el fogna férhetni, s útunk ezen vive el. A vár hídja előtt kiszállánk szekereinkből.]*)

A vár egyenetlen négyszög a szerint épülve, a hogy azt kelni a vadmárvány félsziget engedé. Éjszaki oldalát, hova a híd viszen, Hunyadi János épité, a gubernátor és vajda; keleti oldalát Hunyadi Mátyás a király; azt, a mi a kápolnán túl van, a gubernátor szögéig, Bethlen Gábor, a fejedelem.

Udvara a Bethlen soránál partosabb mint a Mátyásénál, s nincs kiegyenesítve, s a Bethlen sora jóval hosszabb mint a Mátyásé; ellenben a Bethlené csak szükségre vala építve, a Mátyásé pompára is.

Midőn a vajda épiteni elkezdett, itt már sok épületek állhattak, s a hely a puskapor feltalálása előtt alkalmatos vala erősséggé fordítatni. Meg foga elégedni, hogy a maga sorát bevégezhette, és a kápolnát, mely akkor oly szükséges volt mint egy bástya. A többit a gubernátor falától a kápolnáig, és innét ismét a gubernátor szögéig a szerint rakák, a hogy az idők engedék és tanácslák; még pedig foltozgatva, s nem a szépet tekintve, hanem kimélve a költséget. Ezt mutatja az a sok szög és zug, az a csudás fedél.

A vajda gubernátor alkotmánya egyenes sorban emelkedik a vár árkából. Szűk, alkalmatlan, gyakor ízben megtört grádicsok visznek fel a felsőbb szobákba, melyek tágasak. Ezekből márvány ajtók nyílnak élesszögű küszöbökkel és gót cif-

*) Tudományos Gyűjtemény 1817. II. 95. l.

rázatokkal a négy erkélyhez, melyet ugyan annyi támaszfal tart, és a melyek kilenc ajtócskák által vannak egymáshoz ragasztva, s kedves sétálót csinálnak. Márvány táblákkal vala kirakva a sétáló is s ezeknek itt még helyben vannak némely darabjaik. Szédüle főnk, midőn az erkély ablakaiból a vár árkába lepillantánk, s erkélyeink rettenetes pilasztereit s a hidat tartó oszlopokat elnézénk. Úgy mondják, ezen oszlopok magassága nyolcvanhét láb, és hogy ugyan annyi a falé is a hol az legmagasabb; s így a vár legtetősb foka huszonkilenc öllel volna feljebb mint a Zalasd vize, mely a Bethlen felén ketté vál, s a híd alatt malmot forgat.

A gubernátor sorából a szomszéd sor szobáiba meredek grádics viszen által. Az erkélyek szobái alatt a palota áll, s annak boltozatját négylábnyi diameterű, három ölnyi magasságú, nyolcszögű veres márvány oszlopok tartják, a palolát hosszában osztván két egyenlő részre. A hol a gót szelésű boltozatok bezárják egymást, egy-egy rózsát látni, a haza, s a Hunyadi- s Szilágyiházak címerével. Az ajtóhoz legközelebb álló oszlopon ezt olvasni, hosszas, és szegletes betükkel: Hoc opus fecit fieri magnificus Dominus Joannes de Hunyad, regni Hungariae gubernator, anno dni. 1452., és így négy esztendővel halála előtt. Hol a hős egykor a nép elsőit láta maga körül, most eladó vas van letéve; a palota pitvarában pedig só árultatik.

Az urodalom mostani kamarai administrátora Osdolai Bögözi Antal úr, ki bennünket nagy szivességgel s erdélyi vendégléssel láta, az alsó

palota márvány oszlopait vastag tölgydongákkal abroncsoltatá körül, hogy romlást ne valljanak.

Csaknem általellenben a híddal a templomocska áll. A Hunyadiak hollója, s a Szilágyi Erzsébet vadkecskéje itt is látatja magát, s az udvarról a gubernátor szobáiba felvezető grádicsok mellett veres márványba faragva látni a háznak megbővített címerét, a hollót a gyűrűvel két mezőben, ugyan annyiban a koronát tartó oroszlánt, s a sisakban a két szárnyat.

Legszebb kinézésű szobája a várnak az, melynek erkélye a Mátyás sorából hasasodik elő.

Kívül a keleti felen, de ezzel egybe foglalva, áll egy óriási oszlop, melyet a magyarok buzogány-bástyának hivnak, az oláhok Pisztricának (tarkának), mert külső fala felszeldelt négyszegekre van felosztva, s fehér, kék, veres színekkel bemázolva. Ennek tölcsér tetejéről az égi tűz 1815. junius 11-én lehasította a kétfejű sas vitorlát; azóta, hogy én ott voltam, már a zsindelyezet is lehulla. A Bethlen során kívül álló, s ahhoz csak egy folyosó által kapcsolt négyszegű bástyát kemény alakú tetejével Nebojsza (ne félj) bástyának nevezték el, hihetőleg a később idők.

A várat Borbátvízi Bája István barátunk nagy hűséggel s igen szépen rajzolá, mind nekem, mind azután még egyszer magának, s két különböző pontokból. Ezt Döbrentei 1823-ban fél ív nagyságban kőre metszeté. Mi ezt adjuk itt olvasóinknak, mert ez a Mátyás sorát bővebben látatja, s látatja a négyszögű bástyát is.

Mi volt valaha Hunyad! és mi most! Nagy férfiú, mely kevés örömet érzettél volna te munkás és örök tusakodások közt elélt, tiszta nagy-

ságod által eléggé megédesített napjaidban, ha belé tekinthetél vala a végezések könyvébe, s láttad volna, mi várja elhunytad után házádat és házadat.

Nem hagyhatám el a szent helyt azon emlékezet nélkül, hogy itt oly ember szolgált valaha a honyhán, hogy itt oly ember fűtögete valaha kemencéket, ki huszonhat esztendős korában még olvasni sem tuda, s végre Paulinus barátból váradi püspök, esztergomi érsek, cardinális leve, kit Ximenezhez és Richelieuhez hasonlíthatunk: Martinuzzi.

Szirt, rendíthetetlen, mint karja és keble rakódnak!
Nagy mint ő, nagy mint társai, mint fia nagy!
Hol van urad? hol van Mátyása? hová leve László?
Hol van az egykori fény? hol van az egykori zaj?
„Nincsenek!“ így dörmög falaidnak kriptai csendje.
Nincsenek? ah! — de mi ez? látom e nyilni kapud?
Látom; zászlóját már szélnek ereszti Kapisztrán,
Ime indul, s vezeti győzedelemre hadát.
Szól a tárogató, a síp, a trombita, s a hős
Néma haragjában most maga léptet elől.
Jobbja, és balja felől László szökkelteti ménét.
Atyjának veszi és osztja parancsolatit. —
Szirt! mi vagy, és mi valál egykor? megborzadok. A hív
Érti a szent jelenést, s felriad álmaiból.

XVIII LEVÉL.

Közel Hunyadhoz, Hátszeg mellett, van egy Demsus nevű oláh falucska, s abban egy oláh szertartású templom, melyet Mars istennek építettek a rómaiak, s ez még a maga épségében, úgy mondják; némelyek tagadják, mert nem képzelhetik, hogy a régiség művészei oly ízetlenségeket követhettenek volna el, a milyeket itt lát a szem.

De művész és művésznek tartatni akaró mesterember, valamint művésznek tartatni nem is akaró, náluk is volt, s látjuk munkáikon, melyeknek rómaiságát tagadni nem lehet, hogy az ő munkáik nem voltak mindig művészi munkák. Demsust tehát meglátni, és Demsussal együtt Várhelyet, mely kérdésen kívül a régi Ulpia Trajána volt, nem csak öröm annak, a ki ide jő, hanem kötelesség is. De nem mulathatok; sietnem kell haza felé. A mit most nem láthattam meg, másszor fogom. Nem halok meg én, ha különben Repromene hamar nem vet véget életemnek, hogy Dédácsot, és a kik azt nekem oly kedvessé teszik, még egyszer meg ne lássam, s akkor meglátom Demsust is, és a Trajáu városát.

Az én krasznai barátom engem azon útra egy becses könyvével ereszte el magától, melyet atyja, a referendárius, Mária Theréziától veve ajándékban, s abból ismerhetem mind Demsust, mind Ulpiát. A könyv oly ritka, hogy nevezetesb bibliothecákban sem találtatik. Kiírom tehát, a mit az oda eljutók tudni vágyhatnak. Címje a munkának ez: Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen. Wien, bei Trattner, 1775. 4. A császárné költségén. — Jött-e ki több e kötetnél, nem tudom.

A templom külső szélessége tizennégy lépés, hossza harminc, a torony magassága ugyan annyi, s a maga harminc lépését báró Hohenhausen csajkista major, e munka írója, tizenkét ölnek mondja. Az épület faragott nagy darabokból áll, kivált a szegleteken. Téglái vékonyporúak mint a hamú, erősek mint a vas, a színek mint a cinóberé. Az oltár, az ajtó és a sanctuarium, hol az isten

képe állott, egy lineát tesznek. Az oltárkő körül négy másfél lépésnyi szélességű, három lépésnyi hosszaságú, egymástól két lépésnyire álló pólcozaton, ugyan annyi négy ölnyi magasságú doriai oszlopok tartják a boltozatot, melynek közepében emelkedik a kémény, a mit most toronynak mondanak. A sanctuarium keleti oldala mellett volt a pap lakása, vagy inkább öltözködője. Ugyan ezen a falon a templomnak is van folyosója. A négy oszlop lábköveinek oldalaikra egy-egy lépdelő ló van faragva, vezető és ülő nélkül, s némelyiken halotti felírások olvastatnak.

A ki e helyt meglátja, nem lépéssel fogja mérni a távolságokat, hanem öl-mérővel, lábak szerint*); s elmondhatja, ha az oszlopok igazán dóriai rendűek-e. Mert oly proportiójú oszlopokat, s oly hasasokat, a milyeket Hohenhausen ada a maga részein, a német munka olvasói vétkesen rajzoltaknak fognak tekinteni. Úgy hiszszük, a major inkább érte a tactikához mint a városi építés törvényeihez, s abban, a mit Ulpia Trajána felől beszél, hajlandóbbak vagyunk követni intéseit.

Hol álla Szármic, más nevével Sarmisegethusa, Decebál dákok királyának lakja, az iránt különböznek a vélekedések, s az útas Erdélyben nyugtató feleletet nem talál. Seivert (Inscriptiones Monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea. Viennae, 1773. 4°) azt hiteti velünk, hogy Ulpia Trajána és Szármic azon egy helyt jegyzik, mert kanonok Mesericius Ulpia Trajanában, mai nevével Várhelyen, Hátszeg mellett, egy régi város om-

*) Teljesítette ezt Tessedik Ferenc. Lásd rajzát és leírását a M. t. társaság évkönyvei II. kötetében. Kiadó.

ladványira akadott. — De az a régi város nem lehete-e egyéb mint épen Szármic?

Benkő szerint (Transilv. I. 13.) a mai Fehérvár a római birtok alatt Apulum nevet visele; igen is hihetőleg az Ompoly vizétől, mely ott szakad a Marosba, vagy a víz a várostól; s a dákok birtoka alatt Tarnicnak mondatott. Maga a két név egy hangja is mutatja, hogy Tarnic vagy Szármic és Apulum, az az Fehérvár egy volt; de Benkő (lap 23.) ezt nevetségesnek leli, csak hogy felejte elmondani, miért nevetségesnek. A T és az S, s a Sz és a Cz és Cs, s az N és az M könnyen cseréltetnek fel (az első kettő az attikai görög dialektben, a hollandiai nyelvben, és s magyarban is: sóS sóTalan; leopardus, párduc; grádus, gradics; azonban, azomban, talán, talám.)

Traján Decebálnak második megverése után római lakosokat szállíta e földre, s a római hatalom itt azután 160 esztendeig tarta, míg az ismét erőre kapott dák nemzet a rómaiakat Kr. szül. után 263. esztendőben újra megbuktatá, úgymond Hohenhausen.

Traján megvervén Decebalt a VII. és XII. legióval, melyeknek száma tizenhétezerre mene, segédsergeivel, melyeknek száma ugyan annyit teve, Fehérvár és Torda felé űzte.

E berontásra neki a fekvés az egyenes és tágas karansebesi völgyet ajánlá, mert itt tetszése szerint foszlathatá ki sergét s eleséget utána a Duna mellől hozhatának, és ha megveretnék, itt vissza vonulhata.

Karánsebes mellől Erdélybe két nyilás vezet:

a várhelyi, és dobrai, vagy más nevével, a vaskapui és branyicskai. Traján a vaskapuit választá.

Eljövén a Marga patakig, mivel a völgy ottan szűkült, veliteszeivel elfoglalá a hegy oldalokat, s ezeknek védésök alatt előbbre nyomula.

Itt négyszögű körül árkolt táborban telepedék meg, melynek mindenik oldala 750 lépésnyi hosszaságú volt. Árok nyomait még 1765-ben, midőn Hohenhausen itt járt, kilehetett ismerni.

Innen mene elébe a Szarmicból közelítő Decebálnak. — Ha az állítás való, világos hogy Szármic és Várhely, az az Ulpia Trajána, nem lehete egy.

Gyalogjait a dombok oldalain (B.) állitá ki; lovagjai (C.) a síkot foglalák el.

A legiók könnyebb fegyveresei a Klopotiva szélén (D.) fogának helyt, a segédsergeké túl a gyalogságon a dombokon (E.) s a brazovai és bresztyáni oldalokon (F.).

A tábor jó rendben visszavonhatá magát a körül árkolt helyre, s tovább a tábor mellett emelkedő dombocskára (G.) s még tovább a marmorai hegyre.

Ez levén legalkalmatosb hely tábori munkálkodásra az egész hátszegi vidéken, bizonyossággal állíthatni, hogy Traján itt foga helyt legelőbb. Ezt mutatja az itt találtató omladékok sokasága is.

A csata történt Kr. után 103-ban. Traján megveré a dákokat, de el nem nyomhatá, a győzedelem neki sokba került. Vissza akará tehát vonni sergét nyári szállására.

Ekkor egy öt öl szélességű, négy öl mélységű, két öl magasságú töltést hányata, azt hegyes karókkal bekeríteté, s a Hobica patakot tá-

borán keresztül vezetteté. Országútat vonata a tábor alatt, azt körül árkoltatá; egy bástyát állíta (H.) annak védelmére, s katonaházakat építete (I.) tábori rend szerint.

Elkészülvén a hely, a dákok közűl sokan elpártolának Decebáltól. Traján ezeknek (K.) ada szállást.

Midőn ezeknek száma nagyon megszaporodék, s Trajánt nagy céljai előbbre szólíták lakóul nekik kimutatá a síkot (L.) s seregével Osztrova felé nyomul, s az új bely védelmén (M. és N.) két bástyát állíta, és annak őrzését kiszolgált katonáira bízá. A táborban a katonaság hátra maradott részét, és a római tanács által oda küldött gyarmatot hagyá. A tábor helyén megtelepedett dákok a római néppel egygyé váltak, s így kele itt egy nevezetes város, melynek később amphitheátruma is lett. — Eddig Hohenhausen.

De nem lehet-e feltenni annak, a ki a mai Fehérvár, előbb tehát Apulum, és még előbb Tárnic fekvését ismeri, hogy Tihó ott vevé lakást, a hol az Erdély megvert fejedelme Gyeló lakott. Annak dombja a fortifikatió akkori szükségeihez képest, fejedelmi laknak alkalmatos vala; s az Ulpia Trajána építése oly helyesen van motiválva Hohenhausen által, hogy én ugyan egyebet, mint a mit ő tanít, nem is képzelhetek.

Római maradványokról levén itt szó, álljon itt a mit Seivert (lap 30.) mond: Inscriptiones Romanae per Transilvaniam obuiae ut Viennam portarentur, ab Imp. Carolo VI. anno 1723. mandatum est, tantaeque rei cura Comiti Italo Ariosti commissa fuit. Minime vero votis omnia respondebant, Valachi enim in Comitatu Hunyadensi omnes sicubi re-

perirent destruebant lapides, ut ab onere deportandorum Albam tanto facilius immunes forent. Accidit etiam, ut duae ad Lippam naves una cum lapidibus in Marusio submersae sint, cura vero Ariostana nonnullos lapidum iterum ex alveo fluminis productos esse, dicitur. Most azok a bécsi bibliotheca grádicsait ékesítik.

XIX. LEVÉL.

Hunyadinak születése felől különböző vélekedésben vannak történetíróink: némelyike őtet vad szerelem gyümölcsének adja ki, mások alacsony sorsú, de törvényes ágyú szülék gyermekének; ismét mások majd havasalföldi, majd lengyel, majd római nemesek maradékának; és minthogy a lelketlenség mindig hajlandó a legroszabbat venni való gyanánt, a mi Hunyadink felől közöttünk is elhatalmazott a gyáva hír. Hogy a nagy ember Zsigmond császárnak és morzsinai Erzsébetnek gyermeke, Heltai Gáspár terjeszté el; és minekutána oly tekintetű tudós mint Benkő József (Transilv. T. I. p. 559.) Hentait követi, ki előbb Heltai ellen perle: nagy gyanu szállhat meg bennünket, hogy az igazlság azok felén látszik állani, kik Hunyadit meg nem szentelt ágybul eredtetik. Ha vad tűz gyermeke, ne vitassuk, hogy nem az; a Benkő által példaképen felhozott Jephtén kívül is vannak, a kik úgy termettek és mégis tiszteltetnek, mert tiszteletesek voltak. De ha semmi ok nem hagyja hinnünk, a mit a gondolatlanok beszélenek, toljuk el a magyar ég legdicsőbb csillagá-

ról a ködöt, melyet születésére történetíróink szunnyadékonysága vont.

Zágoni Aranka György, bírája a marosvásárhelyi főitélő széknek, egy értekezésével ereszte el magától, melyben megmutatni igyekezett, hogy a mi Hunyadink, a vajda és gubernátor, Hunyadi Oláh Vojknak törvényes gyermeke volt, és hogy familiáját, sőt magát is a vajdát, Hunyadi Székelynek is hívták. Megjelene az értekezés Kolozsvártt 1811. 8-rétben nyolc lapra. Óhajtanunk szabad, hogy a hűsége s polgári érdemei által tiszteletes férfiú fordított volna több szorgalmat nemcsak az előadásra, mely csinatlan és zavaros, hanem a dolog kinyomozására is. Azonban a munka így is alkalmatos, velünk némely előbbrelépéseket tétetni. – [Felkapám okait, s a kérdést a szerint igyekeztem felfejteni, hogy ololvasóm az előadásban legalább csonkaságot ne találjon. Bár a szennyet, mely a tiszteletes hős születésén századok óta ül, teljesen láthassuk valaha eltörölve.]*)

Onnan, hogy a hős atyjának Hunyadi Oláh Vojk tartatott, s a szerint a mit Bonfin (Dec. III. 9.) mond, Hunyadi Oláh Buthi Vojk, nem következik, hogy a Heltai által elterjesztett hír nem való; ez a Hunyadi (Oláh Buthi Székely) Vojk elveheté a Zsigmond által megszeplősített leányt, s a gyermek, Vojknak házánál születvén, Vojkénak tartathatott. De tehát meg kellene bizonyítani, hogy a mi beszéltetik, nem csak megtörténhetett, hanem megis történt. Ellenben, ha az a fél, melyen Aranka áll, bebizonyítja, hogy Hu-

*) Toldy kiadásában 298—299. l.

nyadi Jánosnak elei is Hunyadi Székelyeknek hivattak, s nemesek, és birtokosok voltak, s így a vajda birtokot, nemességet, és címert nem nyere Zsigmondtól, a hogyan azt Heltai mondja; úgy a hírt teljes okkal bitang hírnek tekinthetjük.

Aranka, Kerchelich után elbeszéli, hogy a zágrábi és varasdi nemesek a vajda ellen a magyar rendek előtt 1447-ben panaszt tevén, őt Hunyadi Székely Jánosnak nevezték. Noventis, quod magnif. Johannes Székely de Hunyad gubernator regni Hung... s alább: per eundem Székely potentialiter occupatas... De a Hunyadi Székely familia Zsigmondnak ideje előtt már virágzott; a budai káptalannak egy 1331-ben költ levele említ egy Hunyadi Mihályt, Hunyadi Székely Jánosnak fiát. Az itt mondottak szerint a vajda és kormányzó Hunyadi Székely Jánost e familia tagjának a Hunyadi (Székely és Oláh, és Buthi) Vojk fiának kell tartanunk, sőt az itt említett Hunyadi Székely Mihály unokájának, s Hunyadi Székely János kis unokájának is szabad tekintenünk; mely szerint a Heltai által elhíresztelt mese, hogy a mi vajdánkat Zsigmond ajándékozá meg Hunyaddal, s ezzel együtt az is, hogy őtet Zsigmond nemzette, összeroggyan.

Aranka úgy véli, hogy az itt említett Hunyadi Székely Mihály, s atyja János, s fia Vojk s unokája a vajda, azon székelyek közűl eredtenek, kiket István király Arad vezér alatt Hunyadba szállított volt, hogy Erdélynek széleit a be be csapó oláhországiak ellen oltalmazzák. Az itt megtelepedett székelyek kiirták az

erdős helyeket, s mint kenézek (kinézők, felnézők, előljárók) a hátszegi és dévai várak segélyére jövevény oláhokkal megnépesítették, később királyainktól felkérték, megvásárlották, s a tájnak urai lőnek.

Hogy a mi Hunyadink atyja, Hunyadi Oláh, és Hunyai Vojk neveket viselé, bizonyítja Albert királynak 1439-ben költ adomány levele, melyben a mi vajdánk, és az ő testvéröcscse, a Miles Militum, hasonlóul János így említetnek: Johannes, et alter Johannes, uterque filii Oláh de Hunyad; és egy később 1440-ben költ Ulászló királyunk adomány levele; utrique Johanni, filiis quondam Vojk de Hunyad.

Velem levén Arankának ezen értekezése, velem Benkőnek Erdélye is, s Dédácson találván Heltait, Bonfint, Prayt, Katonát, csak Kerchelichet nem; most, midőn lelkem Vajda-Hunyadnak meglátása után még inkább eltölt annak emlékezetével, ki huszonkétszer verte meg a törököt, s a töröktől csak kétszer veretett meg; s a ki nagy volt a koronát magáévá nem tenni, holott azt magáévá teheté vala, s a nemzetnek javára tehete vala magáévá: összehasonlítám az egymással ellenkező két vélekedést, s sietek gondolkozásomat ítéleted alá terjeszteni. [A te szíved érzeni fogja mint örvendek, hogy ennek a nagy magyarnak fénye én általam tisztult meg egy szennyétől, mely azt, a mint sírkövét a por, elfogta volt. Ezután, úgy hiszem azt, a Benkők és Palmák nem fogják őtet vigyázatlanságból annak mondani, a minek ellensége Ulrich kajánságból szidalmazta.]*) Tekintsük előbb mit mond a históriai apostata Benkő Heltai után:

*) Tudom. Gyűjtemény 1818. I. 42. l.

Heltai, a CXI. részben: Ez helyt szólanom kell Hunyadi Jánosnak eredetéről, a hogy a történetet azoktól hallánk, kiknek szüléik Hunyadival sok ütközetekben forogtak. — (Ne feledjük, hogy Hunyadi 1456-ban halt meg, Heltai Gáspár kolozsvári predikátor pedig 1574-ben nyomtattatá chronicáját hihetőleg a munka dolgozása alatt, a hogy egyik ívet a másika után tele írta.) — Száztizennyolc évek mulva azoknak unokáik, kik Hunyadival harcoltak, sokat sokféleképen beszélhetének, s Heltai nem vizsgálá szorosan a mit halla, sőt talán örült is, hogy untató chronicáját egy rendes történetecske beszélése által feleleventheté.)

Meghalván a havaselvői vajda (elvő hajdan annyi mint túlsó) az ő két fiai Dán és Mircse összeháborodtak. Dánt a török, Mircsét Zsigmond védé, mert Transalpina koronánkhoz tartozott. Zsigmond maga is megjelene 1392-ben a seregnél, s míg az erdélyi vajda a maga népét felszedé, s az alföldi hősök a király után érkezének, tábort üte a Sztrigy körül. Elúnván az özvegységet komornyik inasaival szólani kezde, ha valamely szép asszonyi állatokat és leányokat láttanak volna-e ott a környékben valahol. Ezek felelének, hogy egy igen szép leányt láttanak volna egy gazdag bojernél, kinek mása nem volna messze földön. A király a leányért bocsátá inasait. Mikoron elhozták volna a leányt, s az szembe állana estve a királylyal, ez így szóla: Felséges uram, én nemes leány vagyok, a morzsinai nemből; ha velem közösülni akarsz, együld (egyszersmind) megterhesülök tőled, mint lenne annak utána magamnak

és az én magzatomnak dolga? A király jószágot igér, jobban megnemesítést, méltóságokat.

Nem szinte négy hónap mulva a király győzedelemmel vissza fordul, s ismét előhozatja a szép leányt. Ez terhesnek vallja magát, s a király kivonja ujjából a gyürűt, és adá azt a Morzsinainak. Ada neki cédulát is, s bőv költséggel s újabb igéretekkel elereszté, s maga visszatére Budára.

Buthi Vojk havaselvői bojér (az volt-e?) midőn Dán és Mircse miatt lángola a háború, elhagyta vala honját, s Hunyad vármegyében mulata. A leány tudatá a vendéggel mi éré őtet, s ez, elfogva a leány nagy szépsége és a király nagy igéretei által, elvevé a nemszűzet. Mircse azonban kiizene Buthihoz, hogy minden csendesen van, már haza térhet, s Buthi ment, s vitte szép hitvesét. S az ott lebetegedék s gyermekét Jonkulának kereszteltete.

Zsigmond másod ízben ment Havaselvőbe, s Buthi Vojkné bemutatá neki Jankulát a gyűrűvel és cédulával. A király megörüle a gyermeknek, s meghagyá, hogy az asszony azt hozná fel Budára.

Buthi meghalt, s az özvegy visszatére testvéreihez. Gáspár bátyja engede kéréseinek, s megigéré, hogy őt Budára elkiséri. A szép asszony útnak készül, s szappanozza ruháit. És vala egy holló, és az meglátá a gyermek kezében a gyűrűt, és oda repülvén kikapá azt az ő keziből, és felvivé a fára. Jankula pedig sira vala, hogy a holló a gyűrűt elvitte vala. És az anya elhagyá a szappanozást, és elfutamék a gyermekhez, és meglátá hogy a gyűrű a holló orrában fénylik vala, és hogy a holló a gyűrűn praktikál vala.

És előkiáltá bátyját, kinek neve Gáspár vala, és ez megragadá íjét, és tegzét, és rá lő vala a madárra, de a nagy hirtelenségben hibát tőn vala. S most már nyilat vőn vala, és azzal meglövé a hollót, hogy az alá esék mind gyűrűstül, és nagy örömben lőnek mind ketten. — Heltainak oly rendesnek tetszék az istoria, hogy feledé kérdeni, ha azt vehetni-e valónak vagy nem. Sőt mintha drámát írt volna, nem történetet, elmondja előttünk, mint alkudozott a királylyal a szép Morzsinai; a mit reméljük, a Hunyadival együtt harcolók unokái s kis unokái, a kolozsvári predikátornak s krónikaírónak el nem mondottak. — De ne vádoljuk; nagyobbára ilyenek minden történeteink.

Buthiné Budán bemutatá gyermekét a királynak, a ki parancsolá, hogy Bán Ferenc látná gondjokat. S ez őt átvivé Pestté, s beszállítá egy polgár házához, s őket mindennap jóltartá, mintha menyekezőben laknának. S a király egy hónap mulva megajándékozá Jankulát Hunyaddal, s a környüle fekvő jószággal, s címerül adá a hollót, neki és az egész Morzsinai nemzetnek. És a Morzsinai nemzetnek szép jószágot ada a Hátszegben. Az asszonyt pedig megajándékozá nagy summa arany forintokkal és egy hatlovú kólyával.

A történetet Bonfin is említi III. 9. Mathias, antiqui sui generis haud inscius (régi ház lehete a Hunyadi Székely-háza, ha Mátyás a Róma Corvinusainak maradéka nem volt is) nihil molestius ferre videbatur, quam si quis ex invidis, obscuritatem sibi gentis objecisset. Alamanni, suapte natura Ungaris infensi, auctore Ciliae olim Comite, fabulam haud quaquam insulsam commensi sunt.

Qvodsi vera haec fabula fuisset, quis ambigat, Sigismundum, profusissimae prodigalitatis Imperatorem, non solum agro, sed regno, quum virili prole careret, hunc esse donaturum. — Ha épen ezt nem tette volna is, nem tehetni-e fél, hogy minekutána a mi hősünk ragyogni kezde, úgy nevezte volna fiának, mint Mátyás Hanzlikot, s ötödik Károly az ausztriai Jánost? s ezt azért is, emlékezvén Siklósról, hogy a veszedelmes időkben benne támasza legyen.

Benkő [haragudott, ha a mesét valaki hitte. De oly nagy az igazság hatalma, hogy végre maga is mellé állott s most ő vitatá, a mit előbb tagadott (Transilv. I. k. 559. l.)][1] ezen okokkal támogatja állítását:

1. Mert a történetet így beszéli Erdély, így azok is, kik Hunyadi Jánosnak mostoha testvérétől származtak;

2. mert a Jankulának adott Donatiónak ideje is arra mutat; tudniillik Hunyad nem akkor adatott Hunyadi Jánosnak, mikor már érdemeket teve, hanem még bölcsőjében. S adatott-e igazán? [Azt Benkő állítani nem meri, sőt lelke jámborságában vallást teszen, hogy azt eredetijében vagy másolatiban, szem még nem látta, s a historiophilusoknál nyoma épen nincsen; de reményli: feltalálja valaha valaki. — Úgy hihetné az ember, hogy az a tudós férfiú dévajkodik.][2];

3. mert Hunyadi soha nem neveztetett Buthinak;

4. mert Ulrich őt oláhnak s ebfajtának szidalmazta;

[1] Toldy kiadásában 392. l.
[2] Toldy kiadásában 393. l.

5. mert Zsigmondnak erkölcsei felől ilyet feltehetni;

6. mert midőn a magyarok Mátyásnak halála után királyt választának, s némelyek Hunyadi Jánosra, Mátyásnak törvénytelen derék fiára voksolának, s az egyik fél az ő szennyes származását hánytorgatá, a jó fél emberei azzal támogaták Hanzlikót, hogy a vajda, kit most már irigyei is tiszteltek, vad tűz gyermeke volt, mint ő [— s Benkő nem értheté-e fel, hogy a jók ezt per inconcensum felelheték, s még örültek, hogy ezt felelheték, bár tudták, hogy a dolog nem így vala? Benkőt itt egészen elhagyá a jobb lélek.

Azonban még is való, hogy a rege beszéltetett, s az igazság barátjának tiszte kérdezni, hogy az eredetét hol vehette?

Énnekem úgy látszik, hogy nem a történet szülte a címert, hanem a címer a történetet.]*)

A történet, mely megtántorítá Benkőt és Palmát, de nem Prayt és Katonát, oly igen hasonlít a regéhez, hogy azt minden annak gyanithatja a dolog gondosb megvizsgálása előtt is. Gyengéje az embereknek, hogy midőn szertelen érdem vakítja el szemeiket, készek azt hinni, hogy valamint azok igen nagyok, a kiken olyat látnak, úgy eredeteknek is igen nagynak, igen fényesnek, csudásnak kell lenni. A táborból haza jött katona sokat tud és sokat szeret a maga vezére felől beszéleni, s azon időben még nem olvastatának biographiák az ujság levelekben az ilyenek felől. Hunyadinak barátjai mind hívségből mind hiú-

*) Fm. Minerva. 1831. IX. 701 l.

ságból beszélék a regét, irigyei pedig kapának rajta; ezek, mert az elhomályosítá annak születését, a ki ő felettek vakító fénynyel ragyogott: amazok, mert nekik törvénytelen ágyból születni, de királyiból kevésb gyalázatnak tetszék, mint királytól nagy fénynek, bár renden kívül. Heltai szerint a történet szülé a címert a hollóval és gyűrűvel: én pedig úgy hiszem, hogy a címer szülé a Heltai által elhirlelt történetet, valamint azt a másik hírt is, melyet Bonfin költe, hogy a mi vajdánk római Corvinusok maradéka; és azon harmadikat, hogy Hollóson született, mely felől azt sem tudjuk, hol kell keresnünk abroszainkon. A még nem férfi, hanem csak ifjú Hunyadi lovaggá és szentelt vitézzé Zsigmond alatt leve; Zsigmond alatt játszott pancéljátékokat, s e játékokban oly paizszsal jelent meg, melyen a gyűrűt tartó holló vala kifestve, s a magyar troubadour neki álla, s rendes novellává változtatá a mit a paizson látott, a hogy ezelőtt még negyven évvel verselgetőink magyarázgaták heraldico-poetice a magok meghaltjaiknak címereiket, még ha a magyaráztatot magok ők, s olykor a felgyűlekezett sokasággal együtt nevették is. [Hunyadi öt legényt vive táborba, midőn szolgálni kezdett. Ötöt vitt volna-e, vagy ötvent inkább, s talán ötszázat, ha Hunyadot s a Hunyad környékét ő bírta volna?]*)

Az az ok, melyet Benkő az első szám alatt említ, nem érdemel feleletet. Hunyadi János a Periclesz honjában nem egy kevés érdemű s sokban igen rosz király fia volt volna, s hogy a Darius

*) Toldy kiadásában 394. l.

meggyőzője az Olympia s a kigyó isten gyermeke volt, minden beszélte, de senki sem hitte.

A második oknál Benkőt nagyon elhagyá jó órája. Semmi nyoma a donationak, s statutionak épen semmi nyoma, — de Benkő reményli, hogy azok még előkerülnek valaha. Quod si contingat, omnis de Johannis ortu controversia terminabitur — terminata jam nobis.

3. A vajda neveztetett-e Buthinak, nem tudom: de neveztetett Vojk fiának, s az épen annyi.

4. Ulrichnak a szitka — szitok.

5. S minthogy Zsigmond a legtiszteletesb házakat is megpiszkolá, megtörtént-e a mi megtörténhetett?

6. Az utolsó szám alatt felhozott ok legtöbbet nyomna azoknak sorában, melyekkel Benkő harcol, ha magával nem hozná a feleletet. Hát ha a jó fél a kajánok kiáltozásaikat egyedül azért hagyá szó nélkül, mert a galád hírt megcáfolni nem akkorára való vala? Hát ha azok a kik akarták a mit most minden hazáját szerető magyar megtörténtnek óhajt, még örültek, hogy a köz ember és a kajánság a vajdát is annak mondogatá, a mi Hanzlikó tagadhatatlanul volt, hogy így a lelkes ifjú felléphessen oda, a hová különben a szerencsétlen Dobzse, s ennek Mohácsnál veszett fia fel nem léptek volna?

Tegyük az egyik csészébe a Benkő okait, a másikba az általunk itt felhozottakat, s kérdjük, mint történheték, hogy a tiszteletes Benkő ily alaptalan állítást ölelgete? Én ezekhez még egy két jegyzést teszek:

1. V. Lászlónak Pozsonyban 1453. febr. elsőjén költ diplomája, mely által ez Hunyadi

Jánosnak ősi hollós címerét emlékezetére, hogy ő neki megtartá, és mint egy ajándékban nyujtá a magyar koronát, egy koronát tartó s nyujtó oroszlánnal megbővítette, ezeket is mondja: „Hactenus siquidem ex gratia precessorum nostrorum divorum Hungariae regum prefatus comes Johannes pro armis seu nobilitatis insigniis progenitoribus, suis et domui beneficio munere collatis, corvum in campo flaveo seu celestino, alas paululum elevantem, sub colore naturali depictum, ac formam annuli aurei in ore gestantem habuit.“ (Katona Hist. crit. XIII. p. 866.) [Tudva van, hogy nálunk címereket Zsigmond osztogata nagy számban, de hogy címereink Zsigmond előtt is voltak már; s a mit a diploma mond, érdemli a hitelt.]*) [Albertnek egy 1439-ben költ adománylevelében a vajda gubernátor Hunyadi János, és testvére, a Miles Militum, Hunyadi ismét János ez is, így emlitetnek: „Joannes, et alter Joannes, uterque filii Oláh de Hunyad.“ Egy más adománylevélben, az I. Ulászlóéban, 1440-ben a két testvér így neveztetik: „Utrique Joanni, filiis quondam Vojk de Hunyad.“ Bonfin ezt a Hunyadi Oláh Vojkot Buthinak is mondja. (Dekad. III. 9.) És ha az olasz születésű tudós a maga hősét szabadosnak tekintett hazugsággal, mely a genealogiák gyártásában még inkább nem szokatlan mint egyéb dolgok körül, római ház maradékának hirdeti is: fel lehet-e tenni hogy ő, egy időben élvén hősével, ennek nagyatyját is hazug néven merte légyen nevezni? Hiszen egy magyarországi gubernator-

*) Fm. Minerva. 1831. IX. 702. l.

nak, egy erdélyi vajdának eredete az első ízben, akkor, midőn az a gubernator és vajda még élt, nem lehete nem ismeretes. Mely lármát nem csináltak volna ebből az ő sok irigyei, kik reá azért neheztelének, mert születésben alantabb álla náloknál, és mégis érdemei által őket maga megett hagyta.

Bonfin még azt beszéli, hogy Mátyás alig tűre valamit nehezebben, mint midőn a bitang hír őt új embernek nevezgeté; mint midőn ellenségei tagadni szerették volna, hogy eredetét régi házból vette. Ha nem Mátyásnak, hanem ezeknek volt volna igazok, a neheztelés csak ingerlé vala a bitang hír beszélőit.]*)

2. Ha Hunyadi János Zsigmodtól nyeré Hunyadot, miképen neveztetett atyja is Hunyadi Buthi, Oláh, Vojknak? Aranka ezt nem következteti; pedig ez szorít. S miképen osztozhatott az ifjabb János, a Miles Militum, Hunyadban? Hiszen azt Benkő s az ő Heltaija sem tartja Zsigmond gyermekének. Mondhatnánk ugyan, hogy a vajda testvéri érzésből tűré el, hogy a neki magának adott jószágból öcscse is vegyen részt, s anyjának férje, de a ki neki atyja nem vala, vezetéknév gyanánt bitangolhassa az őtet magát illető jószág nevét. De mi szükség magyarázatokat ott költeni, a hol különben is magyarázhatunk, mihelyt oly történetet teszünk fel, mely a renddel egyez?

Sajnálnunk kell, hogy a történetírók fel nem jegyzék Hunyadi János felől, a mennyire ugyan tudom, hány esztendőket élt. Így talán egy

*) Fm. Minerva 1831. IX. 703. l.

újabb okunk volna az elhatalmazott hír megcáfolására. Pray szerint (Annal. III. 196.) a vajda Zsigmondnál legfeljebb is három vagy négy évvel vala ifjabb, Bonfin szerint (III. 4.) a vajda Zecchi Demeter zágrábi püspöknél udvari nemes gyermek volt; ez pedig 1375—79-ben ült a zágrábi főpapi székben. Ha Jankulát akkor tizenöt évűnek tekintjük, mond Pray, úgy neki 1368-ban kelle születni, midőn a vele egy időben élt Barthosius chronicona szerint, Zsigmond is született. Hunyadi meghalt Zimonyban, Belgrádnál, 1456. aug. 11-én, s így ő nyolcvankilenc évig élt. Nagy kor, mond Pray, s kérdeni lehet, ily korú ember harcolhat-e? de hihetőbb, ezt veti mellé, mint hogy a magánál három esztendővel idősebb ember gyermeke volt legyen.

Nekem hihetetlen mind az, hogy nyolcvankilenc esztendős ember azon időben, hol a generális nem hátulról igazgatá sergét, harcolhatott, mind az, hogy a nyolcvankilenc esztendős harcoló kora, azok által, kiket ez a halál elcsüggeszte, elhallgathassék. Capistrán Szalánkemenből jelenté be Callistus pápának, hogy a vajda meghalt, s hallgat nagy kora felől. Úgy Bonfin is, kit Mátyás tartott. Inkább hiszem, hogy a kiktől Bonfin híreket veve, neki csak azt mondák, hogy a vajda egy valamely zágrábi püspöktől neveltetett, s az olasz ember, ki hozzánk későcske jött, s a régibb dolgokat nem tudhatta, itt megtévedvén, a kardinali süveggel megtisztelt érseket nevezte meg egy későbbi zágrábi püspök helyett.

E kétségünk közt vezető fonalul két fiainak éveiket vehetnénk. Lászlót Bonfin huszonhat esztendősnek mondja, midőn 1457. március 16-án

hóhérpallos által vesze; Mátyás pedig, tizennyolcadikat tölté, midőn királynak ki-kiáltatott. Erről tudjuk, hogy 1440. március 27-én született; Lászlónak születése pedig 1430. tájára esik. Ha a vajdát 1456-ban nyolcvankilenc esztendősnek veszszük, úgy hatvanhárom esztendősnek kelle lennie, midőn Lászlója leve, s hetvenhárom, midőn Mátyás. Ellenben ha Pálmával 1393-ban táján képzeljük születettnek, hatvannégy esztendős vala, midőn meghala, s harmincnyolc, midőn Lászlónak, negyvennyolc midőn Mátyásnak atyja lett.

Azoknak ellenvetéseikre, kik Hunyadi Jánost Havasalföldivé, Bonfinnal római ősök maradékává, Cornidesszel lengyelek rokonává csinálják, teljesen megfelel Budai, Hist. Lexic. II. 239. Egyedül azt kellene még vizsgálat alá vennünk, mennyiben való az Hunyadi felől, hogy ő szegény sorsú volt, s első ember nemzetségében. De az önként ötöl szemünkbe. Ahhoz képest a mi lett, az volt, ha atyja, s elei Hunyadot már bírták is. A ki katonaságát úgy kezdé, hogy csaköt legényt vezete táborba, az erdélyi vajdák sorában új ember. De maga az, hogy öt legényt vive, eléggé meghazudtolja Heltait. Nem annnyit vitt volna, ha egészen bírta volna Hunyadot és tájékát. Sokkal hihetőbb, hogy ő nem gazdag, de régi nemes ház gyermeke volt, Hunyadon másokkal bírt, s előmenvén a katonai pályán, ott másoknak birtokit megszerezte, s magát oly jószágúvá tevé, hogy a vajdai s. gubernatori méltóságokat fényesen elviselhesse. Minekutána Szilágyi Gereb Erzsébetet elvevé, mind ezeket annál könnyebben teljesíthette.

Morzsiniai Erzsébet első férje halála után Cionakos (Csolnakos) helységnek Járiszló nevű urához mene, s ennek négy fiakat szüle. Benkő (Transilv. I. 567.) felhozza a vajda Hunyadinak 1448-ban a mostoha rokoninak adott exemptionalisát, s 1446-ban adott statutoriáját: Nobilium Daan, filii quondam Jarislo de Chionakos, necnon Vojk, ac Petri et Johannis. S a Csolnakosi familia ezt az ő elejeknek még a vajda ideje előtt bírt jószágát még ma is bírja, s címerek nekik is a gyürűs holló. [A nem nagy hely egy kisded respublicának képzeltethetik, s status in statu. Minthogy ártalmas a nagy testnek ez a kis testecske épen nem lehet: méltó, hogy elsőségei tovább is tiszteltessenek. Nem mernék itt hinni Benkőnek is, ha báró Jósika János, Hunyad vármegyei volt főispán s mostan tartománybeli főbiztos s felső-szállás-pataki Kenderesi Mihály, Hunyad vármegyei volt főbíró, most kormányszéki tanácsos urak bizonyossá nem tettek volna, hogy a dolog nincs különben. Coloni hujus vici, mond Benkő, tributum non solvunt; comitatus jurisdictioni non subjacent; causae aeorum criminales coram dominis suis terrestribus vertuntur (mert a falu maga tesz egy független jurisdictiót), salva appellatione ad tabulam regiam (mint a vármegyéken lefolyt hasonló perek); mandata regia apud eos virtute destituuntur, nisi Sigilum majoris fratris dominorum Csolnakosiorum, tanquam inspectoris (Kenézii) loci accesserit — mely csak annyit tesz, mintha Benkő a vármegyékről szólván, azt mondotta volna, hogy ott a királyi parancsolatoknak semmi erejök nincs, míg nem publicáltatnak. —

Ez a Csolnakos falú egész San-Marino Erdélynek testei között.][1])

[A hely nem engedi, hogy ezeket bővebben adjam elő, s olvasóimat egy kisded munkára utasítom, melyet Ponori Thewrewk József úr, Pozsonyban 1825-ben e cím alatt ereszte ki: „Három értekezés Hunyadi Székely János, magyarországi kormányzó, erdélyi s havasalföldi vajda, tótországi, temesi és szörényi bán, besztercei örökös gróf és nádor-fehérvári kapitány törvényes ágyból lett születésének bebizonyítására.“ 8-rétben 60 lap. Az első értekezés az Arankáé; a második az enyém; a harmadik a kiadóé.][2])

UTOLÍRÁS.

Falun lakván, s távol a nagy bibliothecáktól, közlém a mit itt írtam Sárós-Patakon históriát tanító prof. Szombathy János úrral, hogy ha valahol hibáztam volna, barátságosan fedné fel azt előttem, s azt vevém válaszul, hogy dolgozásomban semmi sem kíván változtatást, s a homály el van oszlatva nagy bizonyosságig. Közlém tovább Halics országbeli kormányszéki tanácsos és brzsáni kerületbeli kapitány Kriebel János úrral is, ki magyarországi históriáját most dolgozza, s kivált azért, mert ez a nagy érdemű polgártársunk, lengyelek közt lakván, a magokat Corvinusoknak nevező lengyelek és ezeknek a Hunyadi házhoz

---

[1]) Tudományos Gyűjtemény 1818. I. 52. l.
[2]) Fm. Minerva. 1831. 703. l.

gondolt rokonságok felől fog küldhetni némely tudósításokat, s a választ ide rekesztem. Brzsanból 1817. október 26-án.

Látogatásképen a herceg Lubomirsky háznak egyik régi kastélyában valék, s ott egy nagy rézbemetszett selyemre nyomtatott genealogiai abrosza tünt szemembe a gróf Krasinsky familiának, melyen a Corvinusok címerét, a hollót a gyűrűvel s a Corvin Krasinsky nevezettel, s egyszersmind, a mi nekem még váratlanabb vala, a Pannóniából Lengyelországba Konrád Mazóviai herceghez 1221. körül meghívott, és a lithványok ellen vezérnek rendelt Wratislaus Corvin nevét megsejtém.

E felfedezés annál inkább látszott érdemleni figyelmemet, mivel Hunyadi János a gubernator és vajda, kit mi magyarok a Corvinusok sorában elsőnek szoktunk tekinteni, a XV. században élt, és így ifjabb korú, mint a kiket a lengyel föld állít Corvinusoknak.

Elfoglalám a birtokosok engedelmével az 1722. datumú abroszt, s minden rést fel akarék nyomozni a lengyel írók munkáiban, mely e tárgyra világot vethet, hogy ez által az én tisztelt barátomnak óhajtott tudósításokat küldhessek.

A gróf Krasinsky familiának ezen abroszán annyival inkább reméltem útba vezettetni a lengyel- és magyarországi Corvinusok rokonsága iránt, mivel ennek cifrázatain mind a gubernator Hunyadit, mind fiát, a királyt feltalálám.

A rokonság bizonyságai azonban a táblán nem állanak. Csak egy Jacobus Krasinsky vagyon említve, ki mint praefectus nigrae legionis

Hunyadi Mátyásnak szolgálatjában állott, s Magyarországból Lengyelországba visszatért.

A mi nyomozásimban Paprócznak compilatiói közt álmélásra ragadozott, azon itt talált állítás vala, hogy már Szent Istvánnak anyja is Corvinusoktól vette eredetét s a címerrel élt, a nélkül, hogy a vélekedés bizonyossággal támogattatott volna, mely különben történeteink íróinak állításaikkal, kik Saroltát az idősb Gyula erdélyi fejedelem leányának adják ki, ellenkezésben vagyon.

Azonban annak bizonyságául, hogy a Pannoniából Mazoviába megérkezett Wratislaus vezér Corvinus nevet viselt, s címerében a hollót, ezen írók közűl egynél többen Konrád mazoviai hercegnek Varsóban 1224-ben költ privilegiumát említik, midőn másfelől tudva vagyon, hogy ez a herceg ekkor tájban kivánta fel a szomszéd tartományok lovasságát a pruszusok és lithványok megalázására.

A lengyel írók azok szerint azt állítják, hogy a Hunyadi János kora előtt sok idővel Lengyelországban több Corvinus névvel élő familiák találtatának, kik e Corvin Boroszló vezértől vevék származásokat, s magokat a Rómából Pannoniába átköltözött Corvinusok maradékinak tartották, honjokban nagy tekintetben valának, az ország legtekintetesb méltóságit viselték, mint azt a Corvin Krasinsky s más e törzsökből sarjadozott házak felől ma is mondhatni.

A Krasinsky házon kívül, mint azt a lengyel címerkönyvből látnom lehete, több nemes házak is élnek a hollós és gyűrűs címerrel. Ilyenek a Bienkowsky, Kochanowsky, Modlicky, Pawlocky, Protrowsky, Zamowiecky

lengyel és némely lithvány házak, például a Ginwil és a Szakowicz.

Lehet azonban, s úgy tetszik hihető is, hogy a felvett Corvin mellékneve az említett lengyel és lithvány házaknak, melyek magokat a Magyarországból Mazóviába 1224. körül által jött Boroszló vezérhez csatolják, később időkben támadott a XV. és XVI. századokban gyakorlott versio in latinum által.

Mert Konrád mazoviai hercegnek 1224-ben költ említett privilegiuma tulajdonképen az az adomány levél, mely az említett Boroszlót bizonyos helységek urává tevé. Ezek közt az egyik Slepowronnak neveztetett (magyarul Holló falvának). E helységről Boroszló és maradéki a Slepowronius nevet vevék fel, s később a Corvinust, és azzal együtt a Hunyadiak címerét.

Hogy végre a mi Hunyadi Jánosunkra, Mátyás királyunk atyjára térjek, azt állítom, hogy azon különböző hírek közt, melyek ezen hős eredete felől elterjedtek, az mely őtet a Zsigmond király s tovább császár házasságon kívül nemzett fiának akarja tartatni, hitelt legkevésbé érdemel.

Bizonyságot e vélekedésem támogatására abban látszik találhatnom, hogy a vajda azon felekezet mellett álla, mely a magyar koronát a lengyel Ulászlónak akará nyujtatni, noha Zsigmondnak leánya Erzsébet, Albert királyunk özvegye szült fiat. Ebben ő, mint természeti fia Zsigmondnak hálátlanul fogott volna bánni; ezt pedig felőle nemes characterének annyi bizonyságai után feltenni nem lehet.

Egyébiránt királytól renden kívül születni azon

időkben annyira nem tartatott mocsoknak, mint ma nem. Következőleg nem látni által, hogy Hunyadi János, ha fia volt volna Zsigmondnak, azzal miért ne dicsekedett volna inkább?

Aztán Zsigmond a mi hősünket, ha magzatja volt volna, minden bizonynyal előbb fogta volna elhalmozni kegyeivel, méltóságokkal, birtokkal, már előbb alkalmat nyujtván neki erre a hős nagy tettei. És még is ő Hunyadot 1419-ben nyerte, s csak 1439-ben neveztetett Albert által vajdává.

De ezen gyanítás helytelensége még világosabban kitetszik a Zsigmond és a Hunyadi életek összehasonlításokból.

Az elsőbb életének 18-dik évében 1386-ban jöve először Magyarországra s 1437-ben életének 70 dikében halt meg.

Hunyadi János 1456-ban halt meg 80 esztendős korában. Születése tehát 1376-ban esik, előbb mint Zsigmond Magyarországot látá, és a midőn nyolc esztendős lehetett.

A mi hősünk ezek szerint midőn 1419-ben Hunyadot nyerte, már negyvenhárom esztendős volt, vajdává pedig hatvanhárom esztendős korában neveztetett, mely a szerzemények hosszabb útján, érdem és vitézség által, inkább vala elérhető. (Consil. Kriebel úr nem olvasta az Aranka értekezését, s a vajda születése esztendejét korábbra teszi mint talán illik. Ha ő Pálma szerint 1393-ban született, huszonhat évű vala midőn 1419-ben vajdává, s ötvenkilenc midőn 1452-ben besztercei gróffá neveztetett.)

A mi végre a Corvinus nevet illeti, úgy vélekedem, hogy ez a Hollós nevű ősi jószágának

deákra fordításából erede. De nem léphetek Kaprinainak állítására (Hist. diplom. II. 565.) mintha az Mátyásnak uralkodása alatt csapodárságból történt volna. Sőt azt lelem inkább hihetőnek, hogy János, minekutána a címerosztás Zsigmond alatt kezde közönségesebb szokásba menni, (Palma, Herald. II. 3. 4.) birtokába lépvén Hollós nevű helységnek, hollót veve címerül, s az arról szóló diplomában deákosan Corvinusnak neveztetett.

Ennek bizonyságát feltalálhatni a László által neki az ő nagy érdemei felől adott oklevélben (Pray, Ann. III.) és azon másikban, mely által besztercei gróffá neveztetett 1452-ben, mely alkalommal (Thuróczi, Chron. IV. és Bonfin, Dec. III.) az ő régi Hollós címere egy veres oroszlánnal s azon elsőséggel toldatott meg, hogy veres pecsétel élhessen. (De a hollós címerrel már elei is éltek, úgy mondja V. László király az itt felidézett diplomában; és így a hollót a vajdának címerül nem Hollós helység adá s Bonfin a címerről is eldiákizálhatá a király nevét.)

Azt vehetni inkább valónak, hogy az ő római házból származtatása történt Mátyásnak hízelkedni kivánó költeményből, a mint azt Kaprinay, Pray és Baier gyanították.

Igen hihető tehát, hogy Hunyadink megszentelt és nemes ágy magzatja volt, és hogy Hollós falu Erdélynek és Oláhországnak szélén feküdt.

A Histoire des Revolutions de Hongrie, s egy kisded német chronicon, mely 1683-ban nyomtatott, a vajda atyjává egy oláh születésű Buthot tesz, anyjának egy főszületésű görögnét; s ezt Fessler is valónak tekinti.

Nekem sem egyike nem látszik hihetőnek,

sem másika; mert ha Hunyadi János, a görög császáriház egyik leányától vette volna lételét, a hízelkedők ezt Mátyás idejében emlegették volna.

Igen erős bizonyság arra, hogy a mi Hunyadink nem vevé eredetét egészen sötét házból, véleményem szerint abban fekszik, hogy ő a gubernator horogszegi Szilágyi Mihálynak testvérét tartotta házasságban, holott párosodása nem akkor történt, midőn már hivatalok által ragyogott.

Az épen említett, Nürnbergben 1683-ban nyomtatott német chronicon szerint Hunyadi Jánosnak leánya is volt, Beatrix, ki előbb Frangepan Bernárdhoz, ennek halála után pedig György brandenburg-onolsbachi fejedelemhez vala adva. Kedves volna tudni, ha ennek maradtak-e maradéki.

[Ponori Thewrewk 1825-ben ereszté ki értekezésemet az Arankáéval, és mit e tárgyról halicsországi kormányszéki tanácsos s Brzsáni most stryi kerületbeli kapitány Kriebel János úr hozzám íra. A hely nem engedé, hogy itt mindent elmondjak.]*)

XX. LEVÉL.

Gróf Gyulayné megakará látogatni férje testvérét, gróf Bethlen Ádámnét a gyógyi fürdőben, s elvégzénk, hogy ott fogunk elválni egymástól. Én tehát előre menék Síposhoz Tordára, s Naláczyhoz Bábolnára, s az elsőnél a másodikkal fél, a másodiknál az elsővel egy napot, és egy

*) Toldy kiadásában 396. l.

egész álmatlanul s örök beszélgetések közt töltött szép éjet mulatván Gyulayval és Döbrenteivel, Gyógyra betérék.

A sok nagyobb, és apróbb épületekkel tömött hely úgy el vala foglalva, hogy ha a jó grófné előre nem gondoskodott volna szállásom felől, még akkor nap tovább kellett volna mennem, vagy az ég alatt hálnom. De a baj, és elakadás által az istenek sokszor csak örömet akarnak nyújtani a föld lakóinak, s ez történt itten velem is: egy férfiú vendégévé tevének, kinél felejtém, hogy mult éjjel be nem hunyám szemeimet, és a kinél ismét álmatlanul s örök kérdések és feleletek közt mult el időm, míg a reggelt hajnalodni látánk, s generális Kerekes úrnak egy szava gróf Sturbenberg úrhoz, a szomszéd szobában, mutatá hogy a vékony fal a leglassúbb hangot is által ereszti. Gazdám Erdélynek egyik legtiszteletesb tisztviselője, Alsó-Fehér vármegyének főnotáriusa Baczka-Madarasi Kis József úr volt.

Midőn II. Józseffel Vay József először szóla, az akkor még hivatalt nem viselő, a császár ezt mondá azoknak kik körüle valának: Bejárám országimat, s még ily fejet nem találtam; próbát akarék tenni, s szökdöstem a tárgyakban, de ennek mindegy vala, akár azt kérdjem, mennyi aranyat adnak magyar bányák, akár azt, hogy egy vékából hány katonai kenyér sűlhet; s mi, kik a hasonlíthatatlant ismerénk, valljuk, hogy a nagy fejedelem szava igaz szó volt. Én ugyan ezt mondhatom Kis felől. Nem teheték semmi kérdést a politicából, a történetekből, a statisticából, hogy készen ne kapjam a feleletet, s ezek egyezének azon jegyzésimmel, melyeket vagy könyvekből,

vagy útam alatt Hunyadon, és máshol gyűjtögeték. De ez nem lehet különben oly tisztviselőnél, ki fürdőbe is, a pihenés és öröm helyeire, Prayt hozza magával, és Schwartnert, s Smithet, a nemzeti gazdagságról. [De Kisnek több tisztelője volt, mint barátja; azért-e, mert a más ragyogása süti a nem ragyogókat, vagy mivel ez a cátói lélek egyebet keres mint azt, hogy minden szeresse. Mit adnék érte, mondám, ha ezt a nagy férfit a zemplénieknek megmutathatnám! de hogy lehetne azt várni, hogy ő mihozzánk jöjjön? S ime megleve a mit nem reménylettem: 1829-ben megjelene a pataki examenen, s barátim azt mondák, midőn bennünket elhagyott, hogy felőle nem sokat mondottam, hanem keveset. Par negotiis, et supra. Gazdag is lévén, azon fölül, hogy tanult is, jó is vala, s feleségtelen, egy szőlőt veve Patakon 3000 frton, s azt a collegiumnak ajándékozta. S midőn épen ezt írom, érkezik a tudósítás, hogy ő is meghalt, 1830. junius 6-án,]*)

A fürdő birtokos ura, kászonyi báró Bornemisza Leopold, vendéglé az ide gyűlteket, s minthogy én is a gróf Gyulayné házához tartozom, éltem a szerencsével. S ez nekem alkalmat ada Erdélynek nehány tisztelt fiaival s leányival megismerkedni, s az itt lebegő lelket még inkább megszeretni.

Barátim bennem nagy ideát támasztának egy helvéciaihoz hasonlító vízomlás felől, melyet itt látni fogok, s a szó nekem hihetetlennek látszék midőn Gyógyot még nem látám, hihetetlenebbnek midőn meglátám; mert hogy lehetne e magas, de

*) Fm. Minerva. 1831. I. 740—741. l.

nem vad dombon oly zuhanó? most önkényt vallom, hogy várakozásomat kevés esetekben látám inkább felülhaladva mint e hihetetlenkedésemben, s a természetnek e csudáját legbuzgóbban most én hirdetem.

A fürdő a dombnak épen a tetőjén van, s ott bugyog elő a föld kebeléből a víz számtalan forrásokban, s patakká válván két ágra szakad. Útunk ide, le a fürdő épületei körül, azon ága mellett mene el, mely egy két rosz malmot hajt, és minthogy árkában sok apróbb és nagyobb kődarabok állanak, nagy zajgással s tajtékokat hányva, futja meg futását. Mely kedves volna itt tölteni egy Claude Lorraini éjt a hold szelíd fényében, vagy midőn a fellegek pusztítást készítve torlódnának, egy Salvator Rozáit, egy Osziánit!

Másik ága ettől mintegy kétszáz lépésnyire ömöl alá. A két víz között málés és gyümölcsös kertek állanak. Látám meredekké válni a domb oldalt, de hitetlenkedésem el nem hagya. S ime a cascáde előtt állánk. A falmeredekségű hegyoldal, nem várt, nem képzelhetett magasabban, be van nőve felőlről bokrokkal; alól a mélységben vad surjány borította el a víz futását.

Első szabad esése, a tető mogyorói közűl, egy pár ölnyi. De itt nagy csúcs kél elébe, s felkapja a patak esését, s úgy szalad ezer apró mozdulásokban, millió meg millió csillám közt alá a mélységbe, mint egy eleven ezüst lepel. Az Armida kertjeinek nem lehete szebb forrása, s a ki oda járult volna, azt hihetné, hogy a vízben a szép tündér élte folya el. Magát a legfelsőbb szökést egy kifúrt hordónál is könnyű képzelni: az eleven leplet, e számtalan csillámlásokkal, s apró

csendes mozdulásaiban látni kell. Nekünk, kik a Schweic cascádjait csak az Aberli és Gessner rezeiből ismerjük, képzeletünk e szép rezgések felől nem lehet.

És aztán az a szédítő tető, honaan a víz a domb homlokán, a bokrok homálya alól, csendesen szökik alá, s az a szédítő mélység, hová lábaink alatt rohan, ki képzelheti ezt kisebb vagy nagyobb réznyomtatványon ily nagynak?

A víz mészrészeket rak le, s ezek sokára ott is követ termesztenek, a hol az nem volt. Számtalan hártyásodásokat lelék a víz körül, s egyedül töredékenységek volt oka, hogy innen örömeim emlékére, egy darabot el nem hozék. De ha az idő ottan is csinál követ, a hol előbb nem vala: viszont azt is teszi, hogy ne legyen, a hol volt. A mely torok lábaink előtt nyilt, hogy Lotti és a lányom kénytelenek valának a gyümölcscsel gazdagon megrakott szilvafák ágaikba fogozni, ott ily szirt fekszik, befutva szederinakkal s egyéb gazzal. Azt a kő terhe, s a szakadó víz repeszték le toronyi magasságáról.

S e scalán mérve, mely rövid az emberi élet, s mióta áll ez a minden, hogy most így állhat már?

Feltevém magamban, hogy virradtakor ismét itt leszek, s a szép látványt a kelő nap tüzében fogom nézelleni, mert délután a víz árnyékban álla. De a ki Kissel csak egy éjet tölthet, annak nappallá válik éjjele, és minthogy a természet a maga adóját el nem engedi, éjjele viszont reggele, s elszunyadásom a reménylett örömtől megfoszta.

Közelíte az elválás órája, s akarám, estem volna által rajta már. Szekereinket előre küldénk

a kisded falu végeig, mely a fürdő alatt a sivatag tetőn megtelepedék. A grófné s minden gyermekei s főnotárius úr a szekerig kisérének. Elfogódott, összeszorult szívvel csókolám meg a legjobb aszszony, a legjobb gyermek kezét, és a valóban nagy embert, és még egyszer az én Lottim kezét, s most még egyszer a grófnéét, s lelkemnek örök kedvesei elmaradának.

Gróf Lázár Benedek úr úgy hivé, hogy irántam tartozik valamivel azon részvételért, melyet midőn katonai sebeit a váradi fürdőkben gyógyitgatá, az anyám, egy szerencsétlen s tartós betegségben elhalt katona*) anyja, a gróf iránt bizonyita, s megigérteté velem, hogy ebédre hozzá menjek Bencencre. Meg kelle magamat adnom kivánságának, noha a grófot a fürdő örömeitől nem akarám elvonni, s fél órával azután, hogy mi Gyógyot elhagyánk, fogata a gróf is. Azonban Döbrentei Alsó-Gyógyon bevive gróf Kún Zsigmond úrhoz, s én annyira megszeretém az ottlétet, hogy midőn vendéglőm utolére s sürgeté menésünket, én valék a ki leginkább kérém, engedne veszteg maradnunk. Csak estve felé érénk Bencencre, s a gróf itt láttatá velünk a báró Orbán Antalné kertjét s filagóriáját, mely a Kenyér mezején elhult törökök testjeikből támadtnak mondogatott halmon épült. Annak külső falai be vannak írva hazafiúi versekkel, de a verseknek egész érdemek az, hogy hazafiúiak. Úgy tetszik, maga a rege is, hogy a domb török testek-

*) [Ez László testvér öcsém volt, óberster a Dávidovics gyalog magyar seregében. Született Alsó-Regmecen, Abaujban, 1763. junius 19-én; meghalt Bécsben 1807. julius 19-án.] — Toldy kiadásában. 311. l.

ből támada, csak hazafiúi gondolat. Ez mindig szent; de a rosz vers a szentet nem teszi tiszteletessé; árt inkább neki. [Merészke volt egy tettem, melyet itt elköveték, de olykor a merész tettek sem roszak, s nem lesz rosz elmondanom: egy ifjú Barcsai úrtól azon kéréssel váltam el, hogy fejedelem ősére ne emlékezzék, de annál többet Ábrahámra, a költőre.][1])

XXI. LEVÉL.

A reggeli mellett ülénk, elfojtott szívvel mindnyájan, mert érzénk az elválás közelítő pillantását, midőn báró Bornemisza Pál úr, Gyógyból jöve, betére hozzánk, s beszélé, hogy barátnéink kisírt szemekkel jövének elő háló szobáikból, s közöttök ma is felőlünk folya a beszéd. [Vártam azt, tudtam hogy úgy lesz, és mégis örültem a hírnek, mintha váratlan ért volna][2]) Szemeimből csak öröm fakaszthat immár könyeket; régen elszoktanak azok fájdalmokban sírni; de most nedvesülni érzém; előttem vala a kedves grófné, azokkal a még mindig igen szép fekete nagy szemekkel, előttem az én jó Lottim, előttem két testvérei, Fanny és Constance, s Fanny felől itt egy történetet kell elmondanom, hogy e lelkeket ismerd. A grófné kifárada marasztani Andrásfalván, kifárada Lotti is; s ennek makacsul ellene szegzém magamat, mert tudtam, hogy

---

[1]) Toldy kiadásában 311. l.
[2]) Toldy kiadásában 312. l.

sem ő, sem imádott anyja a megtagadást hidegségnek venni nem fogják. Lotti új ostrom alá vőn, s ismét sikeretlenül. Fanny némán álla közöttünk; neki a természet annyi félénkséget ada áldásul, hogy attól a gondos nevelés sem szabadíthatá meg egészen. En téged marasztani nem is merlek, mondá; mert miként boldogulhatnék én ott, hol anyám s testvérem haszontalan tevék a kérdést? Ki valék forgatva fegyveremből, s én pedig, mondám, nem a grófné, nem az én Lottim kedvéért maradok; érezze nagysád, kedves Fanny, mely igazságtalan mind irántam, mind kivált maga iránt. S alig vala eszmélet bennem csak kezét csókolni meg, nem gyönyörű kék szemeit is, melyet ha talán menethetne is az ősz haj nagy gondolatlanság volt volna. Fanny, kinek arca különben is fehér és piros, mint egykor igen szép anyjáé volt, elveresedék, s némán voná vissza magát. Azt fogja mondani sok olvasóm, hogy ilyet sok leány mondhat, s vallom a mit mondani fognak. De hogyan ezt Fanny mondá, kevés lány tudja mondani, s más engem többet mondva sem marasztott volna meg.

Bornemisza megivá findzsáját s ment, s fogának nekünk is. Lázárnak megköszönem valóban megbecsülhetetlen jóságát: de az én két barátomnak megköszönni a mit érettem Kolozsvárra beléptem óta minden nyomon tevének, arra nem lelék szót. Midőn Gyulay csókola meg víg csókjával, ő, ki csupa szív, hány ízben nem mondám azt felőle magának és másoknak; még inkább érzém, hogy való a mit felőle mondottam, midőn a hév Döbrentei szoríta karjaiba, érzettem hogy barátságunk a sírig tart.

Végre elhagyva látám, egyedül látám magamat. Harmincbárom napot tölték velek s annyira egymáshoz szokánk, hogy az elszakadás nem lehete mindnyájunknak nem kínos. Kitekinték szekeremből a Kenyérmezőre, feltekinték a csórai tetők felé, hol Barcsay, a poéta, almafája alatt fekszik; mint Bessenyei György is a Barcsay barátja, Biharban; s azonnal ismét magamba vonulék, mert most szívemben nem lele több helyt egy érzésnél. Által menvén a Kenyérvizén lányom mutatá, hol áztatá ő Marissal lábait, hol ismét Döbrentei és Lajos, s Döbrentei őt mint lökdösé kövecscsel, míg én a fogadóban levelemet írám hozzád; s alig ügyelék a gyermek szavaira. De most énekelni kezde: „Itt hagynám én ezt a falut, ha lehetne", de a nevetés a harmadik soron sírássá vált. A dalt a komornáktól tanulta el, Lottijának nevét még selypen, a más név helyet foná éneke második sorába.

A hely, hol menék, emlékezetes történetünkben. Lesém Alvincet s ki akarék szólani szekeremből, mert még állanak azon épület romjai, melyben Martinuzzit Castaldo oly vadon meggyilkoltatá. — Egy reggel 1551. december 19-én a cardinalis még öltözetlenül olvasá breviariumát, midőn generalis Castaldonak titoknokja, Marco Antonio Ferraro jő, s kéri írná alá nevét bizonyos sietős papirosokra. A cardinalis megolvassa az írást, s midőn nevét alájok veti, ez orozva nyakszirtjába veri a tört. A nagy testű, szálas, izmos öreg felriad, Jézus Mária! a gyilkost megragadja, földbe szegi. Nyílik az ajtó, s Pallavicini meztelen karddal jő. Guid hoc est, fratres? kiálta a cardinalis, s a gyilkos ketté ha-

sítja a fejét. Lopez óberster, Campeggio Lőrinc, Movino János, valami Scaramuzzio nevű, és egy piacencai születésű tiszt pisztolyt sütnek mellébe, s a Lopez spanyoljai összeszabdalják lelketlen testét.

Nem találék embert, ki feleljen kérdésemre, s lelkem elborulásában későn sejtém meg, hogy a hely mellettem elmarada.

Maros-Rév, melyet a deáktalan köznép is Maros-Portusnak mond, el van töltve sok kamarai épületekkel és páhókkal. Titularemban az itt szolgálók száma, ide vévén papot, mestert, orvost, sebgyógyított, harminckettőre megyen. Mennyi még a cselédség! A só Maros-Ujvárról és Tordáról hozatik, s a Maros viszi Szegedre. Erdély, úgy mondja gróf Bethlen Elek a maga „Ansichten von Siebenbürgen“ nevű írásában, évenként egy millió mázsát ád.

Fehérvár oly közel fekszik Maros-Révhez, hogy az idegen ezt csak külvárosának gondolhatná. A város nem közel áll a várhoz, melynek dombján, a mint már mondottam, a vajdák, az Erdély fejedelmei, a római proconsul, s még előbb Decebál is, Gyula-Fehérvár, Apulum, Sarmisegethusa és Sarmic név alatt laktak. A vár egy alacsony nagy tágasságú simává test hegyet foglal el, a Déva felől jövőknek baljokra; maga a város téren fekszik, ezeknek keletre. A vár, a mai stratégia szerint, erősségnek többé nem alkalmas; igen arra, hogy fegyver, katonai élelem, ruházat itt tartassanak, minekutána Erdélynek minden egyéb erősségei, a fogarasi, dévai, szamos-újvári, kolozsvári, maros-vásárhelyi, brassói, II. József alatt elrontatának s Erdély ez egynél többet nem bír. Itt

van a pénzverő is, s az erdélyi pénz jegye az E betű, mint a körmöcié a B, s a nagybányai Szatmárban a G.

A vár dombját VI. Károly alatt generális Steinville keríteté körül új árokkal, és sánccal, s oly pompás kapuval ékesité művét, mely a bécsiekhez hasonlít. Annak alapkövét 1715. november 4-én tette le, s ő változtatá el a régibb Gyula-Fehérvár (Alba Julia) nevét Károly-Fehérvárra. A császár lovagszobra a kapú felett áll, s nagy várakozásra szabadítja fel az idegent, ki azt megpillantja. De mint tűnik el a nagy várakozás, midőn a királyi vesztegetéssel épített kapun belép, s pusztulásnak indult rongyos épületeket, szegény házakat, páhókká fordított templomokat lát, s nem semmit, a mi ama pompához illenék. A püspöki lak, a bibliotheca, Hunyadi János és sok fejedelmek hamvait őrző templom szegénységet s teljes elhagyatást mutatnak, s a piacon nem látni egyebet szállongó katonáknál, rongyos gyermekeknél.

A fogadóban hagyám lányomat, embereimet, s siettem a Szent-Mihály templomába, hogy a mi emlékei vannak, még délig láthassam. A templom nem faragott, hanem csak terméskövekből van rakva; magasfalú tornyát alacsony zsindelyezet fedi, s falairól darabonként pattogzott le a vakolás; szegény de nagy, de méltóságos. Ez a nagy szegénység fája szememnek, szívemnek kedves is volt, mert fájdalom érzésire készített el. Középső ajtaján léptem az üres templomba, s az aranynyal egészen elborított sok oszlopú, nagy oszlopú új oltár, minden tábla nélkül, a legszebb stilben, magára ragadá szemeimet. Sokáig el nem tudék mozdulni

álló helyemből. [Az nem egyéb, mint egy rend architecturai oszlop egészen befuttatva aranynyal, mintha színaranyból volna öntve, s egy öntéssel. De ez inkább találna helyét református vagy zsidó cultusú templomban, minekutána ez a kettő, a művészség s az emberiség nagy kárára, kitiltotta a képeket, mint ide.]*) Egyszerre három sarcophagust láttam meg a déli felen, jobbjára annak, ki a torony allat jön ide, fejjel a falnak értetve, s minden pólcozat nélkül. Koporsó, és koporsó közt csak annyi üresség hagyatott, hogy a néző közéjek férhessen. Ezek a Hunyadiak kövei. A gubernátor vajda közben fekszik, jobbja mellett László, balja mellett a gubernátor testvére, az ifjabb János, a Miles Militum. Most üres mind a három kő. Vad kezek szórák el a nemzet szentjeinek hamvaikat.

Felülírást egyedül az utolsón hagya faragója. Ennek felső táblája jobb szélen ezt olvashatni góth betükkel: „MILES VOCATUS FRATER GUBERNATORIS SIT IUNCTUS COELICIS CHORIS ANNO DNI MCCCCXXXIII — DE HUNYAD HIC EST TUMULATUS IOHS MILES MINOR DE HUNYAD VOCATUS FRATER EIUS.“ Maga páncélba öltözve fekszik a felső köven, s oroszlánt tapos. Az oldal kövek közepében egy-egy boglár, ugyan annyi címerrel: a fej oldal követ nem látni, jobbról egy madár, szárnyait és lábait kiterjesztve; balról a haza négy folyamja; előlről a Hunyadi-holló a gyűrűvel.

A vajda-hunyadi cenotaphiuma felsőjén hanyat nyugszik a hős kisded szakállal. Fején fél-

*) Fm. Minerva. 1831 747. l.

arasznyi kalpag, lobogó tollal, jobbjában a kormány pálca, baljával szablyáját fogta meg; testén talpigérő dolmány, mint a lengyeleké és törököké, s ennek jobb vége övéhez van felakasztva, hogy térde kitessék. Egyik oldal kövén lovas ütközet van kimetszve, a másikon török foglyok, hátra kötött kezekkel; azon mely lábai alatt e kettő között áll paizs, a Gorgon fejével. Egy valaki a fej alatt álló vánkosba ezt faragcsalá: Johannes Hunyadi Corvin. — De ha az övé-e a kő? Az. A pallást a dolmányon, a kormánybot, a két basrelief az oldalkövön vajda vezérre illenek. A munka egy kort mutat a katonák katonája kövéével, később fejedelemnek cifrábbat faragának vala, és cifrábban, s a ki e három követ ide rakatá, együtt fogta találni. A Gorgon feje hiú cifra, nem egyéb.

A hóhérpallos által veszett Hunyadién ismét maga van kiterítve, páncélosan s oroszlánt taposva. A kő jobb oldalán génius tartja a Hunyadi címert; a bal oldalon a másik egy oroszlán fejet, kinyújtott nyelvvel; elől valamely állatnak két lába, kopjával általlőve. A szűkképzelményű művész nem tuda jobbat gondolni, mint a bal oldalon a vitézség spóliumát, itt a láb mellé lábakát. Egy később kéz ide is bevésé a nevét. Ladisl. Hunya. Corv.

A láb alatt álló bogláron egyfelől F. C., másfelől A. K. áll, talán fieri curavit A... K...; s mind itt a boglár mind amott, a Gorgon fejével, fehér márványból van faragva. — A három sarcophag porondkő.

Az Izabella sarcophagját az orgonakar estéjszaki szegletébe vivék által kétségen kívül fé-

nyesb helyről, s a János Zsigmondét lábai mellé tevék le. Mind a kettő fehér márvány, s egyik cifra a másikát éri rajta. Az utolsóbb mellé sok nagy darab fekete márvány vala elvetve, valamint a torony alatt nyíló ajtóban is. Azok valaha a Bethlen Gábor és első Rákóczi György fejedelmek boltjaikat ékesítették. Midőn 1716-ban a templom a reformátusoktól elvétetett, püspök Mártonffy György a két emlékből négy nagy oltárt szeldeltete, és még sem tudá mind feldolgoztatni. Hová temettetett volt Bethlen Gábor, most nem tudnánk, ha kevés év előtt történetből rá nem akadtak volna, a testvérének Istvánnak, hasonlóul fejedelemnek koporsójára. Nem lehet egyebet hinnünk mint azt, hogy bátyja mellé takarították; s így nem szenvedne kérdést, hogy a Bethlen Gábor emléke ott álla, hol most a három Hunyadi során a márvány oltárt láttam. A Rákóczi Györgyét hihetőleg a más soron kell keresnünk csak a symmetria miatt is.

Martinuzzinak nincs emléke, és nem volt, nincs csak egy felülírása is. De hol nyugszanak hamvai, tudva van. A ki a torony alatt jő be a templomba, s az orgonakart tartó oszlopok sorában megáll, szembe a nagy oltárral, jobbja mellett leli az első oszlopot, melynek tövébe a rettegők őtet eldugák. Mely közel van még hamvaiban is a fejedelemhez, kinek oly nagy szolgálatokat teve, és a kit minden erejével igyekezett a hon szerencsétlenségére boldogítani, de a kit álhatatlan és gőgös anyjának gyáva tanácsadói elrontottak.

Az ország egyik levéltára itt a templom egyik szögletében őriztetik a káptalan tagjai által.

A keleti kapuval által ellenben van a nyugoti,

s a ki onnan menne ide, balra hagyná a templomot, mely előtt az út elmegyen, s ismét beljebb a templom és a nyugoti kapu között áll a püspöki régi és díszetlen lak. Valaha talán itt laktak a fejedelmek. Jobbra a templom előtt, egy igen nagy tágasságú piac áll körül fogva roszul épült, roskodozó, legalább szegénységet mutató házakkal.

Úgy hivém, a csillagnézőre vezető nélkül is rá fogok találhatni; minden felé néztem a fedeletlen tornyot, s nem láttam semmit. Gróf Batthyáni Ignác erdélyi püspök, egykor egri nagyprépost, fukar pazarló vala, s kincseinek nem adá meg az érdemlett fényt. Nem követé e részben Eszterházy Károlyt, ki lyceumát s speculáját Egerben oly fénynyel építteté, a hogy azt egy Eszterházytól, s egy Rómát látott, s Rómában architecturai leckéket is vett gazdag püspöktől, s gazdag magyartól várni lehete.

VI. Károly elhagyván a spanyol koronát, talán annak emlékére Catalóniából 1711-ben trinitariusokat hoza ki, s ezeknek itt templomot és klastromot ada. Unokája II. József eltörlé a szerzetet, s a templomot és klastromot katonai ispotálynak s rakodónak használtatá. Ennek testvére II. Leopold azt és ezt visszaadá a püspöknek, a pesti nevelőből vissza jött kis papság számára. Batthyáni ezeket beszállítá a klastrom épületébe: a templomot a maga szép céljaira tartá meg. Áll a templom és klastrom a hely nyugot-éjszaki szegletében.

A templom felső, és alsó sorra osztatott, s végéhez egy szobát ragasztottak. Templom és ragaszték hosszában tizenhat öl, szélessége hat. A felső sort a bibliotheca foglalta el, az alsót a ter-

mészeti dolgok és a régiségek gyűjteménye. A torony teteje elhordatott, s a két torony köze ád lakást a bibliothecariusnak. Ennek felette van a csillagnéző. Az egyik torony csigagrádicsnak van használva s a másik a bibliothecarius hálója.

A homlok falon ezen egyszerű, de talán hiányos felírást olvashatni:

VRANIAE.
POS.
C. IGN. BATTHYÁNI.
EPISC. TRANSILV.
MDCCXCIIII.

elmarada a MVSISQVE. SORORIBUS. A szerint a mit az idegen itt olvas, ki keresne itt egyebet mint csillagnézőt. Pedig a csillagnéző itt a legkisdedebb tekintetű kincs.

Batthyáni Egerből nem hoza semmi könyveket, s Fehérvárnak a régibb püspökök bibliothecát nem hagyának. Legelőbb Lőcséről és Bártfáról veve meg egyet, mely scholastica theologiára s Jus canonicumra tartozó munkákban gazdag. Azután cardinális bécsi érsek Migazzitól 12,000 forinton egy harmadikat. Továbbad cardinális Garampi által vásároltata sok jót az olasz és német földön. De legjobb az a mit Dániel Imre bibliothecariusa, kit Rómába, Nápolyba, Velencébe kiküldé, vásárolgatott. Vannak itt kéziratok, melyek ide Konstantinápolyból költöztenek által.

A könyvtár Erdélynek vagyon hagyva azon üdvösséges tilalommal, hogy azt sem egészen, sem darabonkint elidegeníteni szabad ne legyen. Áldás

a Batthyáni hamvaira! a szent tilalom azonban nem tartóztatá meg a különben tiszteletes, s hazáját és tudományokat, s minden jót szerető Mártonffyt, hogy Liviusnak első kiadását egy nagy vendégnek 1809-ben ajándékban adja, hiába protestálván hite szerint a bibliothecarius. Hogy az intézet szaporodhassék, harmincnyolc ezer, s kétszáz forint árú fekvő jószágot hagya mellé. A bibliotheca most tizenöt ezer darabnál többől áll, húsz ezret még nem teszen.

Az igazi kincset a kisebb palota bírja. Itt állanak az Incunabulák (így nevezik a Deltophilusok az 1499-ig megjelent nyomtatványokat s ezek egybecsűeknek tartatnak a kézírásokkal); itt állanak a magyar dolgok.

Bibliothecarius kanonok Cseresznyés András úr most dolgozza a katalogust, nyomtatás alá. Velem ezeket közlé:

Apuleji opera et alcinor introductio ad doctrinam Platonis Latine. Ex recognitione Joann. Andr. Aleriens. Romae 1469.

Auli Gellii Noctes Atticae. Romae. 1469. fol.

Plinii Secundi Hist. Nat. Libri. Venetiis, per Johann. Spirensem. 1469. fol.

S. Hieronymi Epistolae. Mogunticae, per Petrum Schoeffer. 1470. fol.

S. Augustini de civitate Dei Libri. Venetiis, per Joann. et Vindelinum de Spira. 1470. fol.

Josephus Flavius Latine. Aug. Vindel., per Joann. Schüsler. 1470. fol.

M. T. Ciceronis Rhetoricorum Libri. Venetiis, per Nic. Jonson. 1470. fol.

M. Fabii Quintiliani Institut. Libri. Ex recogn. Joannis Campani. Romae. 1470. fol.

C. Jul. Caesaris Commentarii. Venetiis, per Nic. Jonson. 1471. fol.

Suetonius Tranqvillus de XII Caesaribus. Ibid. per eund. 1471. 4°

Ciceronis Orationes. Venetiis, per Christ. Valdorfer. 1471. fol.

Plinii Secundi Epistolae. 1471. fol.

Plutarchi Apophthegmate, Latine. Sine loco, per Vindel. de Spira. 1471. fol.

Strabonis Geographia. Latine. Sine loco. 1472. fol.

Appianus de Civilibus Roman. bellis. Sine loco, per Vind. de Spira. 1472. fol.

Ciceronis Tuscul. quaest. Venetiis, per Nicol. Jonson 1472. fol.

Scriptores Rei Rusticae Veteres Latine. Venetiis per Jonson. 1472. fol.

Auli Gellii Noctes Atticae. Venetiis, per Jonson. 1472.

Macrobii Opera. Venetiis, per Jonson. 1472. fol.

Lactantii Opera. Romae, per Udalricum Gallum. 1474. fol.

Ammiani Marcellini Histor. Libri. Romae. 1474. fol.

Martialis Epigrammata. Venetiis. 1475. fol.

Aenae Silvii Historia Bohemiae. Romae. 1475. f.

Ciceronis Epist. Familiares. Venetiis. 1477. fol,

Lucani Pharsalia. Venetiis. 1477.

Plutarchi Parallelae. Latine. Venetiis, per Jonson. 1478. fol.

Senecae Philosophi Opera. Tarvisii. 1478. fol.

Eusebii Histor. Ecclesiast. Latine. Mantuae, per Jocum Schall. 1479.

Barthol. Platinae vitae Pontificum. Sine loco, per Joann. de Colonia. 1479. fol.

Josephus Flavius de bello Judaico. Latine. Veronae. 1480. fol.

Psalterium Davidicum Graece. Mediolani. 1481. fol.

Historia Concilii Constantiensis. Germanice. Aug. Vindel., per Anton Sorg. 1483. fol.

HOMERI OPERA QUAE EXSTANT OMNIA. Graece. Florentiae. 1488. fol. II Vol. — Csonkaság, szenny, téntázások nélkül, mintha ma hagyta volna el a sajtót:

Platonis Opera. Latine. Venet. 1491. fol.

Isocratis Opera. Graece. Mediolani. 1493. fol.

Aristotelis Opera Omnia. Graece. Venetiis, per Aldum. 1497. fol. V volum.

M. T. Ciceronis Opera Omnia. Mediolani 1498. fol. II vol.

Mutogatja a bibliothecarius némely vendégnek a Szent Máté és Márk evangéliumát is pergamenen, uncialis betűkkel, folio, hasított oszlopokon, melyeket nagy gondú korlátozások vesznek körül. A ki előtt az efféle egészen ujság, alig hiheti a mit lát. Minden lap korlátja más meg más rajzolat után van dolgozva, s a festés fris, mintha tegnapi volna. A Codex Kr. szül. után épen 800-ban van írva, és így most 1016 ezer tizenhat esztendős. Négyszáz aranyat adtak érte Rómában.

A magyar dolgokra tartozó kéziratok gyűjteménye magába foglalja valamit Dobai Székely Sámuel kapitány gyűjtött volt, mely ha nagyobb részben csak apographon is, nagy tekintetet érdemel. De mi mind ez azon XVI folio kötetek-

hez, melyek az Erdély fejedelmeinek, sok uralkodóknak, császároknak, miniszteréknek, követeknek, generalisoknak, tudósoknak tulajdon kezeikkel vagy írt, vagy aláírt leveleiket foglalják magokban! Cardinális Pázmánynak itt sok leveleit látám, s magyarul írottakat. Egy barátom állítása szerint azok csínatlanul vannak írva; a mit megolvashattam, nem mutatja azt. Pázmány igen sebes kézzel tett írása bizonyságul lehet, hogy ő e leveleit nem igyekezett szépen írni, s nyelvünk akkor nem érte el még azt a korát, s még most sem érte, melyben a római vala, midőn Cicero öntötte a magáét. Bírja a bibliotheca téntatartóját és porozóját, a tácával. Cseresnyés úr azt nekem átalva mutatá, nehogy, mint némelyek, megitéljem: én pedig sokért nem adnám, hogy e kicsinységet illethetém. Szent ereklye, s még azoknak is szent, a kik ellen tűzzel harcolgata téntájával: az a ténta sokszor igen jót írt.

E köteteket forgatván, mosolygám a Bethlen Gáborné aláírását. Férjéhez szól a levél, s embereinek kezével van írva; de a mi itt dőlt betűkkel következik a fejedelemné keze írása: „Az Kegyelmed szolgálló Leánya. Az Felséges Bethlen Gábrielné, Károli Susánna m. pr.“

Rákóczi György, az elsőbb, a vizsolyi bibliának utolsó lapjára ezt írá: „Anno 1619. 4-ta die Augusti. Az én kegyelmes istenemnek kegyes engedelmével végeztem ez könyvvel együtt az egész Bibliának olvasását itt Sáros-Patakon 6 és 7 óra között, reggel, kiért legyen áldott és szent, és dicséretes az én kegyelmes Istenemnek nagy neve, és engedje ezután is ezen kegyes atyai gondviselését reám eredni. Amen. Amen. Amen.

Non est currentis neqve volentis, sed miserentis Dei. Rom. IX. 16. Scrips. G. Rákóczy m. pr. [Bár hát uralkodása alatt bizonyította volna be, hogy annak az ő erkölcseire s gondolkozására volt valamely hatása; de az a rút fösvénység, s az a sok igazságtalan, sőt kegyetlen cselekedet, a mit véghez vive, egyébre mutatnak. Végig olvasta, hogy elmondhassa hogy meg van, s hogy ez a kegyes foglalatosság elfedesse szemei előtt tetteinek gonoszságát.]*)

[Az erdélyi fejedelmek nagy bibliaolvasók voltak; Bethlen Gábor huszonhat izben ment végig rajta; de Rákóczinak ide vetett sorai mutatják, hogy az csak szakmány volt, nem egyéb, s mérget szívtak a szent és tiszteletes könyvekből, nem mézet: — a szeretet vallása szent könyveiből fegyvert a gyűlölködésre; s így üdvösségesen cselekedtek volna, ha békét hagyának vala olvasásának. Apafi fejedelem, pirító lelkiismerete furdalásai közt, leróvá a reggeli pensumot, s egykét fejezetet, azonfelül a Vendelinus theologiájából s más hasonló becsű grapsából, s végig vonogatván zsebbeli és asztali sok óráit, az egekre bízá az ország dolgát, hogy védjék és ótalmazzák, ha akarják, hogy fennálljon; s forgatá kupáit, míg ő nagyságát a csatlósnak kelle alvójába bevezetni, többére beemelni. Érzé Erdély, mi haszna volt a híres fejedelem áhítatoskodásainak.]**) [Ily fonákságnak van kitéve az emberi gyarló nem, s olykor csak azért, mert az idő vétke a jókat is megszállja.]***)

*) Censurai törlés Kozák úr példányában.
**) Toldy kiadásában 322. l.
***) Censurai törlés Kozák úr példányában.

Heltai Gáspárnak magyar bibliája, Kolozsvárt 1551. 4. nagyon elrongyollott állapotban tartatik. Ennek betűszedője a X parancsolat cikkelyei közűl kihagya egyet, úgy hogy azt a könyv egykori birtokosa kénytelen vala tollal írni a sorok közé: Ne lopj, ne orozz. — A wolffenbütteli bibliothecának egy régi hálai bibliájában a betűszedőnek kisebb, de gonoszabb vétke által, a mit a Heltai felekezete a VI. parancsolatban említ, nem tilalmaztatik, hanem parancsoltatik, mert az ige szó előtt kimarada a tiltó nicht.

Kanonok Cseresznyés úr megismertete egy Magyar Psalteriummal is. A fordító ekként jegyzette fel nevét: — Bertalan pap bereg vármegyei halabori faluból nemzett: ez Zoltárt írta Ziletes után ezer ot zaz nolc esztendőben. a zsoltárok mellé van vetve az úgynevezett passió, a négy evangelista szerint. Bibliothecarius úr bizonyossá teve, hogy a munka felől nyomtatásban még senki sem szóla, és így méltónak tartám azt megtekinteni, s én tevék róla szót a Tudom. Gyűjteményben (1817. IV. 35. l.), hogy a nyelv barátjai, ha Fehérvárt meglátják, erre is fordítsák gondjokat. Imhol az elsőből nehány sor:

„Zent dauid zidosagnak kiral'a zerzette Zoltar."

„Bodog em ber, ki nem iart keg'etleneknek tanacaba, es ki dognek zekiben nem v'lt. De v' akaratt'a vrnak toruen'iben ijel es nappal, vneki toruen'ebe gondolkodik, Es olan lezen mikent folo vizek mellet vltetet fa ki v' idein v' g'omolciit ag'a. Es v' levele le nem hull, es valamit tevend zerenceztetik."

Kétségem támada, ha ez a Zsoltár nem

egy-e a Kulcsár által bírottal, melynek neve így van ott feljegyezve:

Frater Paulus de Papa 1539.

de Pápai Pál barát a kiirt sorokat így adja: „Bodog ember, ky keg'etleneknek tanachyaba nem yarth, ees ky byneseknek wtaba nem alloth, ees ky vezedelmnek zekybe nem wlth. De w akaratya wrnak terwenyebe gondolkodyk ev neki terwenyebe eyel es nappal. Es lezen mykeppen folyo vyznek mellette yltetett fa, ki w ydeyebe adya w gyemwlcheth. Ees w lewele el nem hwl, Ees mindeneketh tezen bewltethetnek (bővelkedőnek).

Mely gyönyörű nyelv mind a kettőben, és kivált halabori Bertalannál a Beregh vármegyében nemzettnél! s mivé leve ez a gyermeki nyájasságú szép nyelv az által, hogy benne erőt veve az elmélkedő ész, s mindent igazított, törvényszerűbbé tett, s inkább szóla az olvasó hideg értelméhez mint érzéséhez. Az ily munkák kincsek, s arany és gyémántbányái poetáinknak, kik ha szépen akarnak írni kénytelenek a prósa napfényéből a poesis szép holdvilágába visszatérni. Ezt a prósa emberei nem értik, de nem is nekik van mondva.

[Bár egy valaki a kettőt betűről-betűre adná ki, és ezekkel együtt a Heltaiét, Káldiét, Károli Gáspárét, és a mit ügyes kézzel maga dolgoznék aztán a halabori Bertalan pap és pápai Pál barát szellemében. A dolgot meg nem változtatni többé nem lehet, s a mi puristáink a magok articulusaiktól, a magok hogyjaiktól a nyelvet megfosztatni nem engedik: de poesisunk nyelve nyerne a szerencsés példa által, s jobb prosaicusaink

addig követnék, míg az orthologia emberei elúnnák a panaszt. — Én itt próbáját adom:

„Szent Dávid zsidóság királya zsoltárai.“

„Boldog, ki kegyetlenek tanácsában nem járt, és ki bűnösök székiben nem űle. De akaratja úrnak törvényiben éjjel, nappal; úrnak törvényiben gondolkodik. És leszen, miként fa, vizek mellett, ki idejében adja gyümölcsit. És le nem hull levele, s valamit teend, szerencsézve lészen.“ Kevésnek fogna tetszeni a fordítás, de a kevésnek nagyon; s az olyan igen nem rosz.]*)

S most a Muzeum Napoleon két első köteteit nézém végig, mely az asztalon ki vala terítve. Azt már ismertem, mert tavaly (1815.) a képző mesterségek académiájának bibliothecájában Bécsben végig forgatám XVI köteteit; de az ilyet mindennap látni sem esik nagy öröm nélkül. Franciák itt is valának fogva az utolsó háború alatt. A ki azoknak nemzeti büszkeségeket ismeri, de a melylyel minden nemzetbeli katonának és nem katonának bírnia kellene, képzelheti a fogoly tisztek örömét, midőn a könyv, a typo- és chalcographiának egyik fődísze, itt szemökbe tűnt, és mely magyar nem örvend, hogy a franciák ezt, és a mi a kisebb szobában áll, itt találák. Batthyánink nagy árnyéka előtt áldva hódol minden magyar, mint a Bruckenthalé s Teleki Sámuelé előtt. Őt fény ölelte meg, s örökre!

A püspököt, mostani primását hazánknak, az oltár mellett látám, s annyi kenetséggel, a hogy papot soha nem még. Csak akkor tevém udvar-

*) Toldy kiadásában 325. l.

lásomat nála, midőn a bibliothecát már két ízben megtekintettem. Kanonok Döme lekisére szobáiból, s a grádics aljánál vála el tőlem szorított kézzel, összeszorult ajakokkal.

Még egyszer betértem a templomba, megállottam a Martinuzzi kövén, s órámat és jegygyűrűmet rá tevém a vajda sírkövére, hogy az által szenteltetést vegyenek, s ezt gyermekeimnek jegyzém fel itt. Menjen által érzésem mindem maradékaimra! [s búcsút vevék a püspöktől, kit érdemei s a választásokban oly szerencsés fejedelmünk kegyelme az esztergomi érseki székre ültetének, és a ki Esztergomot méltósága érzésében ékesíti. Segéd kanonokjának főtiszt. Döme Károly úrnak az udvaron válék el öleléséből.

Isten hozzád, szent hely; mondám magamban, midőn végpillanatot veték a templomra; isten hozzád! Born Ignácnak is hazája! magától tudom, hogy ő itt leve. Kevélykedve nézé magát hazám fiának.[*)

XXII. LEVÉL.

Sztrigy s Maros istenei, kiket a gyep szőnyege szólít
Táncra, és ti, kiket az agg szilas éje födöz;
És te, kies völgy itt, sziklás vadonidnak ölében,
Melyre a dévai vár orma busongva nevet.
Vendégtek megyen; ő titeket most lát meg utolszor:
Oh, de ti hagyjátok zengeni néha nevét!
És mikor ő ide lép, s a víz szélére hanyatlik,
És mikor a szeretett Lotti kiáltja Zsenit**),
Zúgjátok neki: távozik az, s messzire! de lelke
Hozzád, élte kegyes angyala, vissza sohajt.

*) Toldy kiadásában 326. l.
**) Diminutivuma az Eugeniának.

[Dédácsnak nagy gyönyörű félszigetébe tevém által magamat, hol kevés napok előtt még oly boldog valék, s akarám, boldogságomnak maradjon fel emléke, hogy ha ügyünk barátjai közül valaki e szent helyre lép, mondja el itt epigrammomat, s nevemet nevezze; hogy a hely legyen enyém, mikor én már nem leszek is; s lángjaim e sorokban ömlének elő keblemből, s oly melegen és igazán, ha érzésem meg nem csal, hogy merem reményleni a mit óhajtok. Igen is, leszen egy idő, hogy ez a szép gyep enyémnek fog neveztetni; hogy ügyem barátjai ide jövén, keresni fogják nyomaimat, hol mi mindnyájan, s a ház vendégei, összegyűlénk a grófné körül; mutatják hol járánk a Maros szélén s a fekete szilas lombjai alatt, s ezt fogják mondani: nem lehet-e minden érdem nélkül, kit e jók szerettenek. —

Örvendék Fehérváron gyűjtött ismeretimnek. De ha azon tudós lomot tekintem, melylyel a bibliotheca gazdagított, érdemlé-e az, hogy érzésim, a mikkel Gyógyról eljövék, helyt adjanak ennek? azok most új erővel esének rám, s hálátlansággal vádlám magamat, elhűléssel; míg a szent-imrei téren, Fehérvár és Gáldtő között hatalmasan foglala el egy dicső tett emléke, s kiragada egymással ellenkező érzésim közül. Kemény Simon, annyira hasonlító a nagy Hunyadihoz arcban és termetben, hogy a ki őket egyszeri látás után ismeré, egyikét másika helyett vehette, látván, hogy itt a törökök egyenesen a vajda személyét tevék célul, s ennek igyekeznek elfogásán, kéré ezt, engedné által neki öltözetét, paripáját, címjeit, s hagyná, hogy érte ő veszhessen. S Kemény elesék Hunyadiért és a ha-

záért, s akkor szerze nekünk diadalmat, midőn mi vesztünk volna. Történt a csata 1440 és 43 közt, s a vezér Mezet maga is elesék fiastul, és midőn lehetetlennek vélé, hogy ne győzzön, húszezeret veszte, mi hármat. Hunyadi az itten nyert zsákmányból templomokat építtete; azt, melyben hamvai fekszenek, a szent-imreit, tövisit, nagy-bányait.]*)

Repülék Galdtőre, azon völgyön keresztül, melyet a Szent-Imrénél elesett Kemény Simon szent hazafisága tett tiszteletessé, gróf Bethlen Imréhez, akkor küküllői főispánhoz, szent István lovagjához, ő Felségeknek Erdélyben létök óta titkos belső tanácsoshoz és Alsó-Fehér vármegyei főispánhoz. Üresen lelém a házat, mert a gróf gyűlésen vala. De ez a mulatás harmadfél napig nekem nem volt terhemre; időt nyertem leveleimet rendbe szedni, s a kertnek oly szép pártiái vannak, hogy abban felednem lehete késedelmemet.

Végre megérkezék a gróf hitvesével, két leányaival, s Avenarius úrral, ki a gyermekeket festésben és muzsikában gyakorolja, és a kinek itt is láttam sok szép munkáit. A gróf, egykor göttingai lakos, egyszersmind főcurátora az enyedi collegiumnak, azzal tetézé irántam mutatott minden becsét felülhaladó jóvoltát, hogy a professoroknak megérkezésemet előre hírül adá, s Enyedre maga elvive. Itt vevék sok híreket a Bethlenek felől, mert a gróf érezvén, hogy tudakolásaim nem hiú kérdések, kész vala azokra felelni, s homályimat eloszlatá, s megismertete a

*) Toldy kiadásában 327—329. l.

guberniumi, s vármegyei manipulatióval. [Sok más csak azt forgatá vala, hogy nagyfényű, és régi házak tagjai a magok familiájok régiségéről s fényéről soha sem szólanak; azzal pöffeszkedni csak új emberek dolga: de a nemeslelkű ember az én kedvemért feledé a szép világban élők törvényeit, s én nagy részben ennek köszönöm, hogy olvasóim itt a Bethlen ház történetét vehetik tőlem.]*)

[Az újabb idők úgy szégyelik eleiknek füstös képeiket láttatni, a hogy atyáink az olyannal kevélykedtek is. Úgy tetszik, itt is, mint mindenhol, jobb igazaknak lennünk, mint magunkat hamis színben mutatnunk; s részemről őseinknek örvendezve tett emlegetését vallásos érzésnek tekintem; mert ez az öröm hála irántok és a gondviselés iránt.

A mit itt, kivált kancellárius gróf Bethlen Miklós felől értettem, azt valóban nyereség gyanánt nézem. A valóban nagy ember annyira el vala keseredve hálátlan földiei iránt, hogy még fogsága után is Bécsben marada inkább, mint hogy Erdélybe visszatérjen, sőt meghagyá, hogy tetemei se vitessenek le oda**). Irtóztató, iszonyú

*) Törlés Kozák úr kéziratában.

**) Debreceni consul Fáji Fáy János rokon barátomnak, a pécsi püspök Klimó testvére fiának, gazdag gyűjteményében van egy emlékkönyv, melyben ez áll: „Per multas afflictiones oportet nos ingredi in regnum Dei. Actor. XIV. 22. In se quotidie experiens scripsit magnis mundi honoribus indutus et exutus vano titulo Comes Nicolaus de Bethlen, anno Salvatoris nati 1711., scribentis anno 70-mo, captivitatis Dei 8-vo, Viennae 21. Sept." — A hosszas lassú szenvedés elgyengítheti az erős lelket is, kivált öreg testben, de nem áll-e valóban nagy emberen nagyobbnak érzeni magát, mint az az eltűnt a sóhajtva emlegetett külső nagyság?

gondolat, s Bethlentől annál váratlanabb, mert neki mind feje, mind szíve olyan vala, a milyennek lenni kellett; de a körülményekkel a jók és nagyok sem parancsolhatnak mindig, s a rosz időkben a hibás lépés és a jó véteknek; a vétkes jónak vétetik.]*)

[Valahol arra alkalmam volt, magyaráztatám magamnak, Erdély tőlünk miben különbözik; s Csereivel, Krasznán, magamat a legújabb tisztikalendáriommal megajándékoztatám; de itt városokban, számosabb vendégek közt, az afféle bajos; itt egyedül valék, s Erdélynek egyik főtisztviselőjével s hasznomra fordítám az óra kedvezését. Ő excell. láttata velem egy csomó kormányszéki rendeléseket, egy-két gyűlés jegyzőkönyvét, vármegyének vármegyéhez írt levelét, s minthogy a kormányszék a megyékhez magyar nyelven ereszti rendeléseit, egy ilyet kérésemre le is másoltatott. Egy újabbat később vettem a tavaly elholt kormányszéki tanácsnok Inczédy László úrtól, s közlöm azt olvasóimmal, minden kihagyás és változtatás nélkül.

Kívül: „4549. Inclytae universitati inclyti Cottus de Küküllő consignandum. — Ex offo. — Dicső-Szent-Márton."

Belől: „4549. 1828. — Sacrae Caes. reg. et apost. majestatis, magni principis Transilvaniae et Siculorum comitis, dni dni nostri clementissimi nomine. — Inclyta universitas! Salutem et gratiae Caes. regiae incrementum. Idei julius 21-ik napjáról ide tett azon jelentésekre, mely szerint Serbán Péter részére Virág András ellen 5000

*) Toldy kiadásában 329—30. l.

Rfor. tiszta adósság felvétele végett vármegyei erőt ajánlottak rendeltetni, a záratékok leküldése mellett visszairatik ezennel kgylmeteknek, hogy a kir. gubernium az ajánlott vármegyei erőt mai napon megadni határozta, s azt annál fogva kgylmetek az ellentálló adós Virág András ellen egy előre való tizenötöd napi megintés után kivitethetik. In reliquo altefata sua majestas sacratiss. benigne propensa manet. E regio magni principatus Transilvaniae gubernio. Claudiopoli; die 5-ta Septembr. 1828. — B. Joannes Jósika, m. pr. — Comes Ladisl. Lázár, cancellarius, m. pr. — Baro Franc. Keményy, secretarius, m. pr.

S most a Bethlen-ház iránt óhajtottam venni tudósításokat, s előmutatám jegyzéseimet e végre Benkőnek Transilvaniájából, s a mit dr. Gyarmathy úrtól vettem; s a főispán e részben is teljesíté kéréseimet. — A megbecsülhetetlen óra örömeit comtesse Nina, most báró Bánffy azzal nevelte, hogy atyjának oktató leckéje alatt fülemet fortepianója zengéseivel gyönyörködteté a szomszéd szobában; az estve pedig a grófné társaságában tölt el, ki Erdélynek legszebb és leggondosabban nevelt leányai számában fennt helyt foglalt el.

En kivált Miklóst, a cancellariust óhajtottam bővebben ismerni, és igazabban. Mely nagy férfi! és mely nagy, már ifjúkorában is, s a franciák közt, s Zrínyinél! és aztán, utolsó esztendeiben, mely kicsiny! ezt mondám mindig magamban; de nem mervén vádolni, a kinek környülállásait s okait közelebbről nem ismerém, s irtózván azoknak gondolkozásoktól, kik a jóktól a lehetetlent is kivánják. — Egy emlékkönyvbe a nem érdemlett

szerencsétlenségei által levert férfiú ezt írá: „Per multas afflictiones oportet nos ingredi in regnum dei. Actor XIV. 22. In se quotidie experiens scripsit magnis mundi honoribus indutus et exutus, vano titulo comes Nicolaus de Bethlen, anno salv. nati 1711., scribentis septuagesimo, captivitatis die octavo, Vienae 2. Septembr.“ — Vay József egy ilyenbe ezt írta: „ego utrum nave ferar magna, an parva, ferar unus et idem.“ — Való, hogy Vayt nem érte az a baj, mely Bethlent; de ha érte volna is, Vay hallgatva szenvedett volna. — És aztán: Szabadon eresztetett végre, és még nem jöve le honja földjére, sőt meghagyta, a nem jó római példa után, hogy oda hamvai se vitessenek le. — Borzadva írom le a szót: A jó ott akarna feküdni, ha társai megölték volna is.

Gróf Kornis Mihály úr autographiai gyűjteményemet, egyéb nagybecsű papirosok közt, cancellárius Bethlen Jánosnak egy levelével gazdagítá, melyet nem kéteskedem itt felvenni, minthogy szíve nemességét festi. Mely boldogok a fejedelmek, ha ily emberek forognak körökben! Imhol az:

Kívül: Az méltóságos Erdély fejedelemnek nekem kegjelmes uramnak adassek.

Belől: Kegjelmes Uram. Az Ngd méltóságos levelet az töb levelekkel edgyütt ma kylenc ora tajba alazatosan vettem; Az Székelyhídi sok irasokat megh olvastam, ahoz való jedzést Nagjságodk jnclusive elis kültem. Az Vajdane eo Nga felől való Ngd jrasatis látom, két extremum van, egjszersmind fen az dologban Kls uram, egyfelől az kereszténysegh, mellynek serelme nelkül aligh le-

het aszszonyállatot illjen orankent varandos állapottjába be nem fogadni, más felől az hatals nemzetnek felelme, ha kezében kezdi kerni. Valamit ád az Ur In, it kevesed magáual s igen titkon Ien helyt adatnék nekj, sok cseledgyeit boczátana el, jovait eő dolga volna hova tenni. Az én teczésem Kgls Uram ez, mindazaltal alljon az Ngd kgls dispositioja, consulalljon Ngd más böczülletes hívejtis rolla, s ha ez fog teczeni, titkon éjjel Zerneszről Pojana Marul felé, onnét Fogarasba mehetne az Vajdáné, ott js az várba fel fele lehetne harom negy házan, s állaná nemet az külső aitot, senki oda ne járna, Georgj Deák Uram tudna erről dispositiot tenni. Nem tudgya senki mit ér, megjs kell halni embernek; de az mint felljebbjs iram, Ngod consulallja töb beczülletes hiveitjs, nem árt. Ajanlom ezekk utanna Ngdot Innek gondviselése alá. Ex Kis Bún, 21. Novembr. 1664.

Nagyságodk legh kisebb hive
Bethlen János, m. pr.]*)

[Gróf Bethlen Rosália, Nagy-Búnból egyike Erdély legnagyobb kiműveltetésű s legszebb asszonyságainak, s a négy gyermek úgy neveltetik, hogy rajtok a Wesselényi Anna unokáit ki lehessen ismerni.

Az udvar síkon fekszik, s a kastélyt egy vad nyárliget zárja el a Küköllő kártékony áradásaitól, mely épen azért szép, mert vad, a hogyan a természet hagyá lenni. Nincs elrekesztve a kerttől, sőt inkább azzal egy egészet tészen. — Gróf Gyulainé meghagyá nekem, hogy a vízrohanó

*) Fm. Minerva 1831. I. 756—759.

mellett emlékezném rólok és Terézről. Üresen lelvén a házat, midőn itt megérkezém, első gondom vala, azt keresni fel, s a patakot vevém vezetőmmé.]*)

[A patak előtt elkapartatott az ott hajlani kezdő föld, s elébe egy egyölnyi hosszúságú s nyolc talpnyi magasságú fal rakatott, a fal elébe pedig, ismét egyölnyire, két oszlop, hogy a fal és a két oszlop egy három oldalain nyitva maradt kabinetecskét csináljon. A patak most bádogmedren vonatott a kabinet felibe, hogy a két oszlop közt szakadjon alá. A ki így a kabinetbe lép, s kinéz onnan a szakadó vizen keresztül, csuda alakban lát minden tárgyat; a ki pedig kívülről tekint keresztül a vizen ismét a kabinetbe, a lebegő vízkárpitot ezer szikrázásban fogja látni, a hogyan azzal szél és nap játszanak. A kertész a hely szépségét azzal nevelheti, ha virág csuprait a két oszlop sorában rakja le. Ez a kertek játékai közt talán a legelmésebb a mit a rezekben láthatni.

Gessner így adja Erythiáját Idylljeinek pompás négyrétű kiadásában, melyet a hazában talán csak én, s a mivel kevélykedem, és nagyon kevélykedem, az özvegy Gessnerné ajándékából, bírok; mert a nyomtatványok, csakhamar azután, hogy megjelentek, elkapdostattak, s boltokban már nem találhatám. — A kert egykor négyszegű táblákra volt osztva; új izlésűvé a ház művelt lelkű asszonya változtatá, s minthogy így holmit sajnálottak kivagdalni, a kert nem egészen titkolhatja, hogy az új ruha ócskából van varva. De az a szép nyolcoszlopú peripteron (gömbölyű

*) Toldy kiadásában 331. l.

tetejű templomocska) s az a szép nagy rét, mely most a kerthez kapcsoltatott, az erdős rengetegek s a szálkás csúcsú kecskekő látásában, felejteti a ház előtt ejtett hibákat, és az a szép vad tapolyliget, mely a kastélytól a Küküllő folytáig nyíl. — Oh az a dédácsi delta! Az még is mindennél szebb a mit valaha láttam; a mesterségnek ott nincs egyéb nyoma mint játékosan futó útjai.]*) [Süsie és Teréz! kiáltám, belépvén a cabinetbe, s az ő neveikkel szenteltem meg örök emlékül a szép helyet.]**)

[Széphalom, jun. 23-án 1827.

Ma olvasám, a mit itt írtam, erdélyi leveleimnek Bécsből visszaérkezett manuscriptumában, s a gróf Gyulainé emlékezete, mint a tőr járja keresztül lelkemet. Ma esztendeje hala el Kolozsvártt. Gyermekei, közelíteni látván végét, stafetát küldének ifjú s öreg napjai leginkább kedvelt barátnéja után, ki már útban volt felé, midőn a hír útnak indult, s hogy lelkének mása veszedelemben van, csak akkor tudta meg, midőn hozzá belépett. A szólani már nem bíró ráismere angyalára, s mindaddig tartá kezei közt jobbját, míg lenni meg nem szűnt. Hála neked, szent végzés, hogy nekik, ifjú esztendeim két vezércsillagának; ez örömet adád. — „Isten visszaszívá lehelletét, s Süsie meghalt!“ Született 1767. szeptember 27-dikén.

S ím az a nap, mely nekem oly sok ízben ada mennyei tisztaságú örömeket, már második ízben

*) Fm. Minerva 1831. I. 755—756.
**) Toldy kiadásában 332. l.

leve gyászom napjává: taval ezt a szép és jó asszonyt; 1810-ben ipamat vesztém el, kinél tisztább lelkű halandót soha nem ismertem. — De az ily fájdalmak nem kivánnak idegen szemektől láttatni, s elhallgatok. A jók nézzék el panaszomat hűségem jelenségéért. A mi nekik az, a kit ők tisztelnek minden mások felett, az vala nekem ez az igen jó ember, ez az igen jó asszony!]*)

Enyednek fekvése sokat hasonlít a mi Újhelyünkéhez; de hegyei nem oly tetősök. Piacán egy kerítés fogja körül a reformátusok nagy, és a lutheránusok kisded templomát. A collegium izetlen, szegény épülete s a professorok lakásai egy egész utcát foglalnak el, a nem kis város éjszaki szélében, s szinte a szőlőkig nyúlnak. A collegium egy hosszában két udvarra osztott négyszögöt tesz; az auditoriumok, a bibliotheca, a muzeumok, a belsőbb soron állanak. A külső sor a togátusok lakásaiknak van hagyva.

Az iskola Fehérvárról jöve ide, s ott legelőbb az unitáriusoké volt, kétségen kívül még János Zsigmond által alkotva. Azt tőlök 1580-ban foglalák el a reformátusok. Fejedelem Bethlen Gábor 1627-ben újra alkotá. Décse, Miriszló, Fel-Enyed, Muzsina, Orbó, Henningfalva egész helységekkel megajándékozá, s a németországi fejedelmek által gyakorlott példa szerint fehérvári Bethleniánum collegiumnak nevezé. Tanítói székeiben a külföldnek nevezetes férfiait látta; ilyen vala Opitz, első poetája a németeknek a maga idejében, s Alsted és Biesterfeld. De beront-

*) Toldy kiadásában 332. l.

ván a II. Rákóczi György által ingerlett tatárok és törökök, a fehérvári iskola elszélede, épületei s bibliothecája elégtek. Tanulók és tanítók Kolozsvárra vonák magokat, s mind addig ott nyomorgának, míg Apafi 1663-ban vissza hozá, s az iskolát Páriz-Pápai Ferenc, a híres lexicographus, hamvaiból felelevenité.

Rendes professora Enyednek tíz vagyon, s a tanulók száma ezerre megyen. Ezek közűl togátus (annyi mint máshol kis pap) és publicus (talárisba nem öltözött ifjak) van kétszáz; az alsóbb iskolák ifjusága nyolcszáz. Jóval kevesebb tehát mint akár Debrecenben, akár Patakon.

A bibliotheca 1800-ban, midőn az iskola történeteit, akkori állapotát, s ritkaságait az 1817. decemberben meghalálozott prof. Benkő Ferenc úr, Parnassusi Időtöltése VII. darabjában kiadá, négyezer kilencszáz ötvenöt kötetből állott. Most minekutána a tiszteletes öreg a maga mintegy ezer kötetnyi könyveit ezer forint tőkepénzzel a collegiumnak hagyá, hogy annak kamatja philosophiai újabb könyvek vételére fordíttassék, a bibliotheca nyolcezer kötetből állhat. [Úgy tetszik, philosophiát tanító embertől, bár öreg és igen elgyengült embertől, egyebet várni nem lehet, mint a mit itt teve; és még is csudáltam azt, mert némely philosophus nem a philosophiát szeretné boldogítva látni, hanem a maga philosophiáját.]*)

A főispán főcurator engem prof. Hegedüs úrnak vezérletére bizott, és ha a tudós s szeretetre nagy mértékben érdemes férfiú kezén maradhaték vala, időm bármely kevés volt, nagy

*) Fm. Minerva 1831. IV. 761. l.

hasznomra folyhatott volna el; de ez másfelé szólíttatván foglalatosságai által, engemet prof. Benkő úrnak engede, azt pedig nagy kora annyira elgyengítette volt, hogy inkább akará lányommal a természeti dolgok szépségeit láttatni, mint velem a miket látni óhajték. A Bárótzy hagyományát tekintettem meg tehát, és a miket a collegium Bod Péter és Benkő József után bír.

A Bárótzy hagyománya a római és francia classicusok munkáikból állanak, és a theosophusok nyomtatott és kézzel írt dolgozásaikból. Rendes jelenés, hogy a haszontalan lomot az szeretheté, a ki amazokat is szerette, s úgy szerette, hogy a római írók nevezetes helyeit még öreg éveiben is eltudta mondani. [A bibliotheca bírja Fuchs által már 1786 előtt olajban festett képét is, mely szobájában függött.]*)

A Bod Péter és Benkő József gyűjteménye valóságos kincs. Az elsőbb kéziratai közt nevezetes: 1. Historia Literaria Hungarica, három kötetben. 2. Antiquitates Hungaricae, 1 köt. 3. A Magyar Ecclésiák Históriája.

[Engem leginkább az vona magához, a mit a bibliotheca Benkő Józseftől bír, az Erdély Kovachichától. Valahol régi írásokat találá, nem lele nyugtot, míg azoknak megtekintésökhez nem eresztetett, s mint juta azon szerencséhez, hogy az ilyet nem csak láthassa, hanem magáévá is tegye, ajándékozák-e neki, vagy csak kölcsön kérte s magánál felejtette, azt a jó istenek tudják. Ilyen az a folio-kötet, melyben a legelső Teleki Mihály levelei s az ehhez írottak együtt állanak;

*) Toldy kiadásában 338. l.

valóságos kincs, és olyan, melynek csak együvéköttetéséért is Benkő polgári koronát érdemel. A régi házak tagjainak azt kellene örökké predikálanunk, szóval és írva, hogy valami leveleik birtokok védelmére nem tartoznak, köttessék együvé, nehogy lánykáik rajtok pogácsákat süttessenek s a ház egyéb szükségére fordítsák. Én ily helyről bírom a Rabutin aláírását, de csak aláírását. De midőn az intést a régi levelek iránt adjuk, a jobbak értik, hogy a most írottak is régiek lesznek egykor.

Elkészítette-e Benkő, a mit Transilvaniája előbeszédében igért: „Historiam Transilvaniae Theresianam", és ha szavát állotta, az hol van letéve, nem tudhatom. Erdélynek specialis geographiája most forog consil. Kenderesi úrnak kezeiben, hogy megigazíttatván botlásai, sajtó alá eresztethessék. Bár megbecsülhetetlen Transilvaniája is újra jelenhetne meg, melynek minden nyomtatványai elfogytak. [Én minden munkái közt, melyeket ismerek, ennek adom az elsőséget; de a könyv nem kevés igazítást, bővitést, kihagyást kivánna; Benkő sok haszontalant, bugyogót, ingót, hamisat, csonkát ád a hasznos és való mellett.]*)

Kézírása Benkőnek igen csinos volt, s betűit gonddal vonta. Annál inkább csodálhatni tehát szorgalmát, hogy négy év alatt négyszáz ívet ira nyomtatás alá. Kenderesi engem egy hatvan lapnyi irásával ajándékoza meg, mely előttem nem csak autographoni tekintetből becses. Az elsőbb Rákóczi György udvari diariuma, valamely annak vitelére rendelt embere által. Az

*) Fm. Minerva 1831. IV. 762. l.

eredeti írás a kolozsvári reform. collegium bibliothecájába van letéve. Elejét, hátulját elrágták (úgymond B.) az egerek, a mi megmaradt, kezdődik april. 16 án, s szakadatlan folyamatban tart jul. 23-ig 1632., s azt beszéli, hogy a fejedelemhez, kik érkeztek, kik ebédeltek s vacsoráltak nála, s vadászatában mit ejtének le; — péld. „szombat. 17, (ápril.) Ebéd után: Hozot Cornicz (Kornis) Sighmond Vram szolgája — — — leueljet — — — azután eö Naga ki ment Vadasznyi, és czak késö estuere jeöt bé és fogatot eö Naga 1 gimot, 3 öszet. 6 nyulat és 2 rókát — — — valanak eö Naga Asztalanal Cancellarius Vram eö Naga, Capi András Vram eö Naga, Alstedius Vram eö Kme, Balon Peter Vram eö Kme.“]*)

Nevezetes, hogy Benkő csak négy esztendős togátus korában hagyá el Enyedet, s azon igen kevés theologiai, s még kevesebb philosophiai tudománynyal, a mit az ily rendű ifjú szerethet, oly helyre mene ki papnak, hol nem vala módja tanulni. De a jó fej maga oktatja magát. Beutazá Erdélyt kérdezett, hallott, olvasott, s az uraságokat megtudá nyerni, hogy neki archivumaikat nyitnák meg. Némelyek őt az enyedi predikátor Hermányi Dienes plagiariusának tartják, kinek rokona volt; de azt meghazudtolja a szín, mely minden dolgozásiban azon egy. [Született 1740. december 20-án.

Vezetőm a kéziratok közül Apafinak könyörgéses könyvét láttatá velem, s az 1703-ki dietai végzést, a maga origináljában, mely által II. Rákóczi Ferenc a fejedelemségből kizá-

*) Toldy kiadásában 336—237. l.

ratott. Itt lehet látni a szerencsétlennek maga által magyarul dolgozott, s nyomtatásban 1705-ben kiadott könyörgését is.

A bibliotheca nevezetesebb darabjai ezek:

Thuróczi András. Chronicon. Brunae, 1488.

Szent Pál levelei Komjáthi Benedek által. Krakkó, 1533. (Tudva van, hogy ez az első magyar nyomtatott könyv.)

Pesti Gábor négy Evangyél. Bécs, 1536.

Székely István Kis-Katechism. 1538.

— — — — — Zsoltár. Krakkó, 1548.

Serestély János Új testam. Szeged, 1541.

Dávid Ferenc tudománya. Fehérvár, 1568.

Magyar versek, 1201. eszt. nyomt. Kolozsvártt, 1577.

Bornemisza, Dominikák... 1584.

Oratio Dominica Centum Linguarum. London, 1700.

Biblia, Lingua Zingalica. Colombae, 1738.

A bibliotheca báró Bánffy Farkas kincstartónak, s gróf Bethlen Gergely guberniális tanácsosnak ajándékait érdemlett tiszteletben tartja; az elsőtől az 1462-ben pergamentre írt magyar chronicont, melyből Thuróczi szórul-szóra vette által az elsőbb fejezeteket; magának az ajándékozónak autobiographiáját s iskolai köteteit, melyeket Hollandiában írogata; Bethlentől egy gazdag ásvány gyűjteményt.

A sok képek közűl, melyek itt tartatnak, említenem kell a báró Bánffy Farkas főcuratorét, Bergmanntól, de bizonyosan egy jól dolgozott original után, a szent István rende talárisában, melynek szép redőket ada. Ő festette gróf Bethlen Gergelyt is, violaszín tűzött

mentében, s ezt dicsérnem nem lehet. Itt függ a derült fejű, szelid lelkű embert mutató Bethlen Gáboré is: kisded ember, s nem soványtestű; itt a sugár termetű Rákóczi Ferenc, a második; itt Apafi, itt Báróczy (Fuchstól 1780. körül) s prof. Ajtai, Borosnyai, a leonitista Gyöngyösi, s a grammaticus Gyarmathi.

Báróczy a collegiumnak hagyá minden könyveit, mert itt tanult; s tizezer forint tőkepénzt az enyedi kórháznak.

[Itt mint már előbb Károly-Fehérvártt, örömem vala látni a Museum Napoléont, tudniillik a Louvre szobrainak és festéseinek rézbe metszett másaikat, magyarázó textussal. Autographiai gyűjteményem püspök Mártonffynak egy jegyzését bírja, melyből látom, mely kevélykedve forgaták azt az ott fogva tartott franciák, s kevélykedésök igazságos vala. Mi azon kevélykedhetünk, hogy azt nálunk láták.]*)

A collegium mostani curatora el akarja törleni az idők rozsdáját az épületekről. Az új épület alapkövét 1819-ben tevék le. Előbb a bibliothéca kél fel, azután a Museumok, az Auditoriumok, végre a Csillagnéző. Lesz botanicai kert is, antik szobrokkal, kemény masszából. Legszorgosb foglalatosságai között is feljárt a leckékre, az ifjakat váratlanul kikérdezte s olykor három óráig is, s őket mindenek felett a classica literatura szeretetére gyulasztja; mert ez valóban mindenek felett való. — Áldás a gyönyörű kezdetre!

---

*) Toldy kiadásában 339. l.

XXIII. LEVÉL.

Még nem ütötte vala el a kilencet, midőn Tordára beértem, s vasárnap lévén, kedvem jöve megjelenni az unitáriusok isteni tiszteletén. Kértem tehát predik. Barabás Sámuel urat, engedné, hogy hallgatója legyek, s hogy székében foghassak helyt. Az utolsót a tiszteletreméltó ember örömmel teljesíté, de nem az elsőt, mert most egy gyűjtögetés végett Kolozsvárról kiküldött deáknak kelle papolni.

Ha nem tudám vala, mely felekezet templomába vezettetém, azt fogtam volna hihetni, hogy az enyéim közt vagyok. A férfiak belépvén székeikbe, állva maradnak, szemök eleibe tartják kalapjokat, a hogy azt a németországiak is cselekszik. Egyedül a szép nemnek van az a szabadsága, hogy befordulván székeikbe mindjárt leülhessenek, s úgy hajlanak elő, elmondani rövid felkiáltásokat. A két vallás különben is hasonlít egymáshoz, s gyakran történik, hogy az unitáriusok templomaikban reformatus predikátor tart tanítást.

Énekes könyvök a szenci Molnár Albert által fordított zsoltárok és az ezeknek elikbe nyomtatott dicséretek, ugyanazon melódiával.

Végre a togátus a maga rövid fekete dolmányában, fekete zsinórövével, melyhez sarkát verő, fekete báránybőrrel prémzett, sötétkék mentét veve palást gyanánt, fellépe a cathedrába, s valamit monda, melyből kivehetém, hogy az aratás idejéhez képest a munkásság felől fogja tartani tanítását. Ezt nyomban a könyörgés követte. Akkor felolvasá a szent leckét, s hozzá foga predikáció-

jához. Az collegiomosan vala felcifrázva a zsidó, görög, római bölcseknek, királyoknak, hadivezéreknek neveikkel, s csakhamar látám, hogy kár nélkül távozhatom el gondolatimmal. Bántam, hogy predik. Gyöngyösi urat nem kisérém inkább templomába. Nem lévén itt ezek szerint semmi dolgom, végig repdestetém szemeimet, a mennyire nem tiltotta az illendőség, a férfiak és asszonyok soraikon, kik itt is mint nálunk, egymástól elválasztva ültek, igen erős hangon énekeltek, s nem kevesen unalmokban szunyadoztak, s fejeiket hullogaták. Elnézém mind a két nem arcát, öltözetét; de itt sem arc, sem növés, sem tartat, sem öltözet, a mit a szem látni vágyhatott volna; a férfiak mind mesterember képűek; a test gondjai elölék az isteni szikra munkáinak nyomát; asszonyok és lányok, mint a milyeket úton útfélen látni.

Már magamba kellett volna huzódnom, midőn a predikáció elején egy még igen fiatal leány az ajtón belépe, s jobbra a fal mellett álló székbe helyt fogott. Fehér csinos öltözete, két rend falbalával, s vállán a nagy megyszín kendő, jó sorsú szülék gyermekének mutatá. Sötét haja, kétfelé osztva homlokán, csinosan, de nem nagy gonddal vala készítve, s azon vonásban folya füleihez, melyet a festők iskolája kigyóinak mond, a tekercset nagy fésű akasztá a felsőbb hajhoz. Kezében lebocsátott selyem nappaizst hozott. Belépvén a székbe, leült; érzé, hogy öltözete nem a szerint foly alá rajta mint akarná, hátra csapá azt bal combja mögé, mely a székből eléggé kitünt, hogy azon a festő sem hagyott volna igazítani. Végre felemelkedék maga elébe nézett, még egyszer, megigazítá patyolatját, s elmerülve üle ott lelke

teljes nyugalmában. Olykor körülvivé fekete, hosszú pillás szemeit a templom népén, egyszer kétszer felnéze a deákra is, de lelke semmiben részt nem vett, a mit magában lele, őt inkább érdeklé mint minden egyéb. Előttem vala sir Joshua Reynoldsnak Bause által rézbe metszett kis csintalana (la petite Rusée), s azt mondám magamnak, hogy Goethe ily teremtések körül vonó le azt a bájos képet, melyet aztán a Testvérekben Mariskává, Egmontban Klárikává, Meisterben az ellentállhatatlan Mignonná feldolgozott. A templomban nem vala senki, ki megsejtse, hogy szemeim a szép ártatlanon lebegtek; ki érthette volna itt, hogy az az ősz ember csak festői szemmel nézé a gyönyörű, a gondokat még most nem ismerő teremtést? Irigylém Socinnak és az oly ifjaknak, a melyeket itt láték, ezt az ő tanítványkáját.

Vége vala a tanításnak, s a deák már le akara szállani a papolóból, midőn még megálla, s buzdítást teve híveihez, hogy egy Luther-templom felsegélésére adakozzanak. Alig mertem füleimnek hinni, s kérdést tevék predikátor úrnál, mint szedetik itt idegen felekezet számára segély. Erdélyben a templomot építeni akaró, de erre magát elégtelennek érző gyülekezet bejelenti szükségét a kormányszéknél, és ha ott engedelmet nyer a segélygyűjtésre, bár melyik felekezethez tartozzék, az kihirdettetik az országnak minden religióbeli templomaiban, s ennek tudása érdemlé, hogy életemnek két óráját itt minden haszon, és minden öröm nélkül elvesztém.

Rector prof. Szabó Sámuel urat még templom előtt keresém, de nem lelém. Mostan te-

hát predik. Gyöngyösi úrhoz szólottam be, s ezt sem találtam. Communio napja volt, s a roskadt öreg betegeihez vivé ki a lelki vigasztalót. Most örvendék igazán, hogy minap, ha kevés pillantatokig is láthattam.

Az idő szép vala, s az út nem oly nehéz, mint midőn itt elmenénk, s így kiesebbnek tetszék a tündéri táj. S kivált annak örülék, felérvén a Feleki tetőre, hogy Kolozsvár most előttünk fekvék a maga fellegvárával, s nagy helyt elborító külvárosával. Mert a midőn először valék itt, az esőben s egész fedelű szekeremből ezt meg sem pillanthatám.

Consil. Kenderesi elbeszélteté velem miket és kiket láttam, s némely jegyzéseim megigazításokra látatá velem Benkőnek speciális erdélyi geographiáját. Benkő nagy könnyűséggel, de vigyázással dolgozott, s csín nélkül, mint a mi Kovachichunk; s rendes, hogy a kettőnek kézirása is nem hasonlatlan. A kik őt ismerék, tisztelettel szólanak felőle, s nagy dicsérete neki, hogy lelke sugallása ellen soha nem szóla, vagy soha nem úgy, hogy lelkesb olvasóit megtéveszthesse. Örök szegénységben élt, s mint egy új Diogenes jelene meg Batthyáninál a püspöknél, s sok egyéb nagyjainknál, írásait olykor egy abrakos tarisznyában tévén elikbe. Vég esztendei szomorúak valának, de dicsősége nagy láng fellobbanásával aludt el. A kir. tábla elébe idézteték valamely házassági esketés miatt. A tett nem szenvede tagadást, s Benkő arra magát nagynak érzette. Én nem büntetést érdemlek honomtól, monda, hanem hogy a Prytaneumban holtomig tápláltassam. Bírái azt tudták, mint ő maga, de ott nem az vala

a kérdés, hogy munkás élete mit érdemel, hanem hogy a rendelések áthágása mit kiván. Pénzbüntetésre vala kárhoztatva, de a pénzt birái fizették le helyette.

Ki valának terítve előttem a munka két kötetei, midőn egy valaki jelentést teve a consiliariusnál, hogy nem tudom, mely lépése némelyeket megbántott, és hogy a dolognak reá nézve kedvetlen következései lehetnek. Ujjaim közt pillanték a consiliariusra, úgy tévén mintha Benkő vonta volna magára minden figyelmemet, s nem is hallottam volna a szót. Változást arcában, állásában nem sejték, de mind maga mind vendége elnémulának. Látám, hogy a portentosus elnémulást csattanás fogja követni, s a mit óhajtottam, a mit vártam megleve. Mert: „én bizony vele nem gondolok, mondá dörgő szózattal, de lelkem érzése ellen soha semmit nem cselekszem!“ Az a bölcseség férfia, ki azért tevé jelentését, hogy a consiliáriust az okosság szava hallására hajthassa, elszégyenülve vevé kalapját, s ment, s mi neveténk a bölcseség férfiát, ki egész életében nem szóla ily szépen vadul, de nem is üté meg homlokát, mint Kenderesi a küszöbbe.

[Kenderesi nem tartozik azon egyszínű kis nagyok közé, kik nevetni nem mernek.

Narratur et prisci Catonis
Saepe jocis caluisse virtus.

A hol ő vala, a tüzetlen is tüzet kapott.]*)

A consiliarius egész házával gróf Toldalaghy László né, szül. báró Korda Anna asszonyhoz vala ebédre meghíva s engem magá-

*) Toldy kiadásában 342. l.

val vitt. Az özvegy, éltes beteges grófné szeret vendégelni, de maga vendégeihez soha ki nem jő. Ekkor Gyárfás és Sebes kormányszéki titoknok urak ettek itt, sok ifjakkal; mert a grófné mindent szívesen fogad, a ki önkényt jő, s a beszélgetést a szomszéd szobában éve hallgatja. A két secretarius urak nagy ismereteket gyűjtöttek a világ és a hon történeteiben, s a beszélni tudó s beszélni szerető consiliariussal oktatóvá s mulattatóvá tevék óráimat.

És aztán azok az elmésségek, melyeket kedvem volna a lélek percengésinek nevezni, azok az apró, s nem ritkán bohó történetecskék, melyek papirosra vetve, nyomtatva, holtak, alacsonyok, visszalökők, de élő szóval s az öröm helyén elmondva, életünk legszebb pillanatit teszik, s többet érnek mint az őrzött órák feszes bölcsesége! Engedj próbát tennem egynek kettőnek elmondása által, ha téged oly formán hathatnának-e meg, melylyel engem szinte megrázkódtatának.

Egy szívére s lelkére nézve tekintetet érdemlő, de különösségeket szerető valaki bővebben költe mint szokás, s egyik rokona jónak látá meginteni az abnormis sapienst, hogy élne mint más. A levél nagyocskán fogta érzetni a tanácsló felsőségét, s az általam szívesen szeretett vétkes azt gyertya-világnál tevé. Ez megolvasván azt, a gyertya felibe tartotta, s hamuvá égette. Rettenetes nyugalmában vevé tollát, s ezt írá vissza: „Megismerem, hogy a tanács igen bölcs, s egyenesen az én hibám, hogy nincsen sikere. Ha az ily szivből eredő intést ifjabb esztendeimben volt volna szerencsém venni, nálam is volt volna haszna. Épen jut eszembe, hogy excellenciádnak még kö-

zelebbi rokonai is vannak mint én, hogy ők ifjabbak mint én, s épen oly gondolatlanok mint én. Bizonyos vagyok benne, hogy ha a tanács nekik dózisonként fog beadatni, nagy sikerét tapasztalhatják. Mire nézve a levelet hamuvá égetve itt küldöm vissza tisztelettel, és hálával. Rajtam többé semmi nem fog; öregebb vagyok mint hogy egyéb tudhatnék lenni mint eddig voltam."

A költés sequestert vona jószágaira. Azonban bizonyos örmények jelentést tevének egy talán újabb adósság iránt, s magokat a kéznél hagyott részből kivánák kielégíttetni. A rendelés ki ment kivánságok szerint. Nem sokára a vádlott megtevé jelentését, hogy sötét arcú hitelezőit ennyi s annyi cigányainak által eresztése által teljesen kielégítette. Jelentését megtoldá azon okok előszámlálásai által, hogy miért épen cigányokkal. Azért, úgymond, 1. mert a törvény úgy kivánja, hogy valamíg az adósnál mobilis portéka találtatik, az vétessék executióba, már pedig mobilisabb portéka a világon nincs, mint a cigány. A több okai közt a cigányok fekete színét és a humanitást sem felejtette, francia könnyűséggel s causticus epével.

És még egy történetet. Főispánjaikat, vagy székelyesen szólván : főtisztjeiket, a székelyek magok választják. Meghalálozván ez az udvarhelyi székben, hol egy nagylelkű, s már kora, mint birtoka által is tiszteletes báró Kordáné tekintetbe hozta magát, egy lakója ennek a földnek erőnek erejével Kordánét akará főkirály bírájokká választatni. Hiába mondák neki, a kiknél óhajtásának pártfogást kerese, hogy az képtelenség, mert asszony nem lehet főkirálybíró. — „De bizony ha országokat is kormányozhattak asszo-

nyok, még pedig dicséretesebben mint sok férfiak: egy széket is kormányozhatnak", felelé a természetnek ez a jámbor gyermeke.

XXIV. LEVÉL.

[A szegény halandót néha öröm, néha baj veszi űzőbe; nem mintha kedvezést érdemlett volna, vagy boszút, hanem mivel a szerencse szabadon szilajkodik, s az a láthatlan kéz bennünket örömöknél fogva vezet inségekbe, és örömökbe bajok között.]*)

Kolozsvárról reggel indulván meg, Esküllőig, hová sötét éjjel értem, nem találék semmi falut, melyen útam keresztül ment volna, igen, a mit az út mellett láték; igen egy két helytt fogadót is. Az eső egész nap esék lomhán, szomorúan, nem víg csapatokban. Hosszú útam alatt ez vala a legkedvetlenebb menetem.

Inasom Enyeden innen roszul leve, s annyira megbetegedett, hogy már le sem szállhata tartani szekeremet. Esküllőn tehát a legnagyobb sötétben s legnagyobb sárban kocsisomnak kelle nyergéből lelépni, hogy bekopogjon egy háznál, melynek kisded ablaklyukán világot látánk. A tót ember szavára az oláh asszony vizzel önté be hirtelen tüzét. Egy más házból nagy nehezen előcsala csakugyan egy oláh embert, de az magát semmi kérelem, semmi pénzcsörtetés, semmi fenyegetés és harag által nem akará arra indíttatni, hogy

*) Fm. Minerva 1831. I. 817. l.

szállást adjon, vagy szekerem előtt a sárban Mohai úr házáig habuckoljon. E szerint addiglan menénk, míg a tót ember nagy örömmel felkiálta, hogy a föld gőzétől még vastagabbá vált sötétben oly valamit lát, mint egy fedett udvarkapu. Kitekinték a szekérből, s oly valamit látván én is kiálték, hogy hajtson be. [A vak szerencse Mohai úrhoz vive, kihez kolozsvári barátim utasítának, ha talán Drágra, obester báró Wesselényi István úrhoz, a László öcsém kedves tiszttársához, barátjához nem érhetnék.]*)

Mohai úr betegen fekvék, midőn vendége, ki hozzá átalással közelíte inkább és szükségből, mint bizakodással, magyarázni kezdé baját, inségeit, nyomorúságát. De most kikele ágyából, megöleté tulkait, madarait, s elszégyeníté a keveset merőt. Erdély, az enni erősen szerető, e részben nagy dicséretet érdemel, s a mi hideg embereink ide csak azért is eljöhetnének, hogy tanuljanak felmelegedni; gourmandjaink pedig, hogy úgy térhessenek vissza mint Epikurnak az a hízni szerető állatocskája, kit Horác említ.

Az apicius tudományához keveset értek, s magamat az erős evők közé nem számlálhatom; s e részben sok ismereteket útam alatt nem is gyűjtöttem, s csak arra emlékezem, hogy az ételt hordó cselédet igen gyakran eresztém tovább magamtól egy rövid köszönettel; de az Erdélybe útazókat előre figyelmessé kell tennem a kolozsvári piaci kenyérre, melynél izletesebbet sehol nem találtam, és ha nem úgy kávé és bor nemiszák mint én, örvendjenek, mert fürdeni fognak kávé-

*) Toldy kiadásában 347. l.

jokban, s a mellé még rozsólist is fognak inni, melyek közt a dalmáciai mareschino, és az erdélyi málna minden társait véghetetlen távolságban felül haladja.

[Drágon nem lelém báró Wesselényi István óbester úrat.]*)

A következő nap Erdélynek egyik leglelkesebb tisztviselőjéhez, szólójához, emberéhez vive, akkor Háromszék főispáni méltóságú administratorához és a királyi tábla bírájához, most kormányszéki tanácsos nagy-ajtai Cserei Miklós úrhoz, Tihóra. Életem legszebb szerencséi közé tartozik, hogy az eddig csak fényéből, s leveleiből ismert barátomat, csudálásaim tárgyát, s tisztelt szép hitvesét, gróf Mikes asszonyt, s leányát Drusiánát, azóta Berzenczei Ferencnét, a szépet és bájzengésűt láthatám. Cancellárius Teleki vala az, a kitől ennek az úrnak legelőbb hallám dicséreteit, míg aztán a közhír, s levelei, s most már meglátása, tudatá velem a mit vártam. Lélek, tudomány, tapasztalás, szív és nagy tettek teszik őtet most tiszteletessé, feledhetetlenné egykor. [Többet én senki beszédéből nem tanultam mint a generális báró Vay Miklóséból, nem senki leveléből többet mint a Cserei Miklóséból; s itéletei felvilágosodottak, gondolkozása józan, érzése hív és szent. S Csereit Wesselényi Miklós, az atya, szeretetére, bizodalmára mind végig méltónak találá, méltónak mások is, s egy időben közönségesen; de a mindenek szeretetét megnyerni olykor igen is könnyű, sokáig bírni nehéz, állandóan megtartani csaknem lehetetlen,

*) Fm. Minerva 1831. I. 818. l.

elveszteni némely esetekben nem rút. Kiki maga szemével lát; s bármely szerényen gondolkozzunk magunk s tisztelettel mások felől, nekünk saját szemünk az a mérték, melylyel a dolgokat mérjük, s én sok dolog iránt egy vélekedésben lelém magamat Csereivel; s ha én leheték ilyenben mellékcélzások nélkül, akarnám tudni, mért kell Csereit vádolnunk ezekért mellék célzásokkal. Cserei nagy tekintetben állott cancellárius Teleki s septemvir Vay előtt, s a ki e kettőnek nagyon tetszhetett, nem lehet nem jó.

Cserei sok ideig assessora volt a királyi táblának Maros-Vásárhelytt. Azután a Háromszéknek nevezett fényes székelyföldi megyében főispáni hatalommal viselé gróf Nemesnek képét, s nagy dicsérettel végzé be némely nem kedvetlen, nehéz tárgyú biztosságot. Továbbad a guberniumhoz tétetett által tanácsosnak, míg végre, címét és fizetését megtartván, nyugalomba tért. Üres óráinak, mint hivatalaiban a classikusok voltak szerelmei, s Tacitust ő is fordítá, mint nálunk ócsai Balogh Péter zólyomi főispán.]*)

Tihó, a mint ugyan én mind a név, mind az egykor itt állott vár miatt hiszem, melynek római töredékei a kertet ékesítik, egykor Tihó (Tuhutum) vezérnek birtoka volt. A hely Zsibótól két órányira fekszik, s a völgy a két hely közt nevezetes nemzetünk újabb történetében. A Nagy-Szamos Dézs felől jöve, megkerüli a Turbuca hegyét, s ezt jobbra, Karika helységnek dombját pedig balra hagyja. Rákóczi e dombon sáncolá körül magát, hogy a felé közelítő haddal megüt-

*) Fm. Minerva 1831. I. 818—819. l.

közni kénytelen ne legyen, míg Bercsényi a lengyel segéddel megérkezend. Embereivel megtömé a völgyet, feledvén, hogy ellensége egy keskeny és nehéz völgyön jöhet felé, s egy oláh pap ezeket a nyitva hagyott résnek igazítá. A győzők 1705. november 11-én leginkább Rákóczinak személye ellen törekedének. Ez látá ezt, erdőknek vevé magát, ott balra csapott, által úsztatá lovával a Szamost, s a Turbucának vévén útját, Kővár vidékén és Máramaroson keresztül ment Lengyelországba, honját soha többé meg nem látván.

[Cserei Miklós fiával Mihálylyal s ennek piarista nevelőjével tegnap éjszakára visszatért Tihóra, de ma által jöve hozzánk, s estve felé ismét haza ment. — — —

Mihelyt megérkezém, Wesselényi parancsola, adják tudtára Buczynak megérkezésemet; s ámbár Cserei mondá, hogy a hírt eddig vette tőle Buczy, Wesselényi is elküldé hozzá emberét. — Őtet így holnap bizonyosan meg fogom látni.

11-dik esztendeje annak, hogy én Zsibót láttam, s olyankor láttam azt, midőn épen befagyott, úgy, hogy a lépéseink alatt leszakadozó sár miatt az öreg Wesselényivel nyeregben kelle megjárnom a kerteket. De az én lelkem oly sokat lebege e nekem kedves helyeken, hogy ámbár itt azóta sok új épület költ, ámbár azóta a bokrok ligetekké vonakodtak fel, s az obeliszk, mely akkor magosan nyúla ki a tömött apró surjánból, most csaknem látatlanná változott el; előttem oly ismeretes vala minden, mintha itt kevés hónapok előtt voltam volna. De a szobák! Elfogódott szívem. Siető lépésekkel menék keresztül azon cabi-

neten, mely azt a nagy lelkű s nemes lelkű férfit reggeli 2 óráig velem beszélgetve látá a kandalló előtt, míg az a deli ifjú, ki most úgy fogada itt, mint anyja kegyességéből, gazdája a háznak, akkor még csak 9 esztendős gyermek, nyájaskodva fetrenge atyjának lábai közt, s a gyertya lecsorgó viaszából paripákat tapasztgata, s gyermeki mulatsága közben is beszédemre felfülelt, s olykor belé szólalt. A fal festése itt az ma is, a mely akkor vala; dohányszínű; s a bordür arabeszkjei közt dohánylevelek: de nincs a ki itt füstölge, megdőlve zöld maroquin diványán. Megszorítám a hely új ura kezét, s kimenék azon kis kertecskébe, mely a bibliotheca pavillonjára vezet, hogy szabadabban lélegzelhessek.

Wesselényi a reggelit a ház és e pavillon közt álló kert gyertyánernőjébe parancsolá, s egy ideig ott olvasánk Kleistnak ódáját Farkasnak jelenlétében. A darabokat Wesselényi maga váltogatá, melyen örvendék, hogy ismerhessem izlését. En egyedül a csatadalt kérém olvastatni, s Wesselényi declamálá: Mit unserem Arm etc. s úgy declamálá, a hogy azt kell: érezve, egészen érezve, a legkisebb vonásaiig érezve. Azután Berzsenyit kivánta elő, s abból is olvasa nehány darabot; végre Horácot, a Nitsch magyarázatjaival. Oly jól töltvén a reggel óráit, a hogy jobban nem lehet, most az istálóba menénk.

A nagy istáló ménei a fedett iskolában teszik leckéiket. Ily szépségű lovakat látni, s rajtok egy 20 esztendős ifjú férfit, e musculosus tagokkal, e lángoló orcákkal, e szikrázó szemekkel, s ily tanult lovaglót! Még nem elég, barátom; még tovább kell hallanod: Ily szépségű lovakon, ily

szépségű ifjú férfit, s azt az ifjú férfit, kit ½ óra előtt Kleistot és Berzsenyit s Horácot annyi érzéssel declamálta; azt az ifjú férfit, a ki őtet szerető anyja jelenlétében nem szolgai rettegéssel, hanem azzal a rettegéssel, melyet belé ennek a nagy asszonynak imádásig menő tisztelete sugall, lépni is alig mer, s a ki az ő Patakiját még most is úgy szereti — ezt az ifjú férfit látni ezeken a királyi méneken — barátom, mely öröm ez! Bal lábán még nem vala behegedve a seb, nadrága még mindig pántlikával vala összekötve: de az nem tartóztatá, hogy a legtüzesebb paripákra is reá ne üljön. Kiféraszta négyet ötöt, s barriert szökeltete velök, olykor kettőt is. S most Pajzánját hozák elő. Egyik lova sem hányta meg így mint ez a szürke kancája; és ha Wesselényi nem volna ily tanult lovagló, le kellett volna repülnie a kimondhatatlan tüzű lóról. Midőn leszálla, bal térdén foltos vala a nadrág; oly erővel vette térdei közé a lovat, hogy vére keresztül serkedett a ruhán. Némely lovait a lovászmester, némelyiket a mi Farkasunk vevé jártatásba; egyet kettőt az istáló cselédjei, nevezetesen egy megöregedett ember, kit Wesselényi Debrecen táján mint forspontos fickót megszerete, ide hoza, s nagy lovaglóvá teve. Egy kengyel nélkül viva meg az alatta ágaskodó paripákon.]*)

A zsibói istáló a szerint érdemel bővebb előadást, mint a vásárhelyi s fehérvári bibliotheca s a szebeni képgyűjtemény, mert ez úgy kevélysége Erdélynek és a nemzetnek, mint amazok.

A ménest Wesselényi Pál, a most élő

*) Történeti Lapok I. 8. l.

Miklós nagyatyjának nagyatyja állítá 1660 táján, válogatott erdélyi kancákból, s a ménes már az ő idejében tekintetbe hozá magát.

István, rendek elölülője, fia Pálnak, látá a szerencsés kezdetet, s ménesét török, és tatár kancák által nemesítette.

Fiai Ferenc és István, megosztozának a ménessel, s István, a mi Miklósunk nagyatyja nápolyi méneket hozata be, hogy a török faj magasb termetűvé váljon. Csakhamar látá, hogy a két faj nem illik együvé, s valami így megkorcsosodék, kihányatá méneséből.

Most tehát generális Brentaniotól megvevé egy Galant nevű huszonnyolc esztendős ment, kétszáz aranyon, s tizennégy darab három évű csikaján. Ennek atyját akkor hozák által a Pyreneéken, midőn IV. Károly Barcellonában spanyol királynak koronáztaték; s ez leve minden zsibói lovaknak, atyjai vagy anyai ágon, törzsöke.

Istvánnak özvegye, báró Dániel Polyxena még nagyobb fénybe hozá a ménest, mert a nemtelen lovaktól őrizkedett, a fajokat nagy gonddal megkülönböztette; a jegyzőkönyvet gonddal, érdemmel vitette, az ifjú lovakat költségesen nevelte, taníttatta. Tanult lovászmestereket veve szolgálatába, nevezetesen Gründelt, ki mestere volt a megholt Miklósnak a lovaglásban.

Miklós, akkor kapitány a Bethlen Ádám huszárjai közt, 1775-ben egy Monarch és egy Brillánt nevű spanyol eredetű ment hoza, és egy törököt, a lengyel király istálójából.

Tovább, anyja halála után, 1776-ban gróf Haller Jánostól, Gorbón, egy Cicerót veve

meg, mely Ferenc császárnak spanyol ménű spanyol kancájú lovai közűl erede.

1773-ban Hyam ángol lójátékostól egy négy esztendős Alexander nevű szürke ment vásárla.

1790-ben herceg Kaunitz Domonkostól egy Andaluso nevű spanyol ment, melyet a herceg atyja, a minister, egykor spanyol követ, hoza ki onnan.

Végre 1792-ben szerencsés vala szert tenni gróf Mikótól egy originális Müzir nevű arabsra.

A Monarch és Brillant maradéki nincsenek meg többé Zsibón. A mostani ménes törzsökei ezek: 1. Galant vagy Brentanio. 2. a Hallertől vett Cicero. 3. a Kaunitz Andalusója. 4. a Hyamtól vett Alexander. 5. a gróf Mikótól vett Müzir.

I. BRENTANO NEME.

A második és harmadik Galant, Suberbo, Daru, Amico, Kakas, Kedves, Bucephal, Jupiter, a Daru Bucephal fia, Hannibal, Pajzán, Philosophus.

Wesselényi Istvánné Darut testvérének, báró Dániel Istvánnak adta el, s az leve az egykor híres, most egészen elenyészett Dánieli Ménesnek atyja.

Bucephal, 1816-ban huszonnyolc esztendős vala. Háta horpadt, sárgás fakó, serénye fehér, s az még 1805-ben, midőn először láttam perpendiculáris lineában folyt le, mint valamely hosszú rojt, szinte térdeig; de az akkor hosszú sürű serény, mely egykor fellebbenve egészen elfedé lo-

vaglóját, most megritkult, megkurtult; nyaka hajlott. Iszonyú tüzével még harminc esztendős korában is megszégyenité az ifjabbakat.

Philosoph, tizenhat markos; színe szürke, remekje a tanult lovaknak, miért a kevély nevet viseli. Wesselényinek kimért méltóságos lépései miatt ez vala legkedveltebbjeinek egyike.

Jupiter, barna pely, szép, de fődísze a hattyúnyak.

Hannibal, testvére Jupiternek, a Caesar leányától, a Kedves nevűtől.

Pajzán, szürke kanca. Tökéletesen kiiskolázott, oly úszó trappal bír, mozdulásai oly pattanósak, oly fáradhatatlan, hogy álmélkodások nélkül senki nem láthatja.

Amico, a megholt Miklós kedveltje, katonakorában. Nagy iskolájú. Bejárta Lengyelországot és Siléziát, harmincadik esztendőben hala ki, s akkor is bénaság nélkül.

Kedves, tanultabb lovat ennél Zsibó még nem bírt. Miklós a maga nyolcad évű Miklósát ezen kezdé iskoláira tanítani. Kihalt 1813-ban.

II. CICERO NEME.

Fiai a lángszín Caesar, az elsőbb; a Csinos, a courbettoló ifjabb Cicero, az ifjabb Caesar, az elsőbbnek fia, és ennek testvére Armidor, csukaszín szürke; és a szép Madár kanca, híres iskolásságáról is.

Caesar, az elsőbb; örök disze Zsibónak, sőt az egész Erdélynek, s a külföldnek irigysége. Kihalt 1804-ben.

Scipio, Armidornak és Spagnolának fia; szép mint atyja, de jóval nagyobb.

III. ANDALUSO NEME.

Ifjabb Andaluso, Tüzes, Spagniolo, Superbo, Ráró, Spagniola kanca.

Spagniola. Ez a szürke kanca nem látszott a cifrább lovak közé tartozni, de szép fiakat szült. Gróf Károlyi József 700 aranyat igére érte, de Wesselényi azt, szoros barátságok mellett is, istálójából ki nem eresztette.

IV. ALEXANDER NEME.

Fox, Pitt, Admirál, Eclips, ifjabb Alexander s Fanny és Jenny. [Eclipsnek egy szép fiát, Bruce, én vettem ajándékban, 1816-ban.]*)

V. MÜZER NEME.

Ennek fiai közül csak az egy Almanzor él; a többiek vagy el vannak adva, vagy elveszének. Csak tizennégy markos. Szine szürke. Neptun nem teremte szebbet, s a Salamon idejeig felvitt kochlani ménes gyönyörködve nevezné fiának. Almanzor 1816-ban kehes volt, és ha az arabsfajú kancák tavaszszal ment is nem szültek volna, most kiveszett volna a faj. Mert lánya a ménesben sok volt.

---

*) Toldy kiadásában 352. l.

FELSŐ ISTÁLLÓ, 1816.

Superbo. Spagniolának fia. Zoroaster, Jupiter fia. Jupiter (most gróf Bethlen Ádámnál. Armidor (most gróf Bethlen Imrénél), Berkenyesen). Scipio, Armidor fia. Büszke, Büszke fia. Bucephal, Daru fia, kihalt. Tibár, Jupiter fia. Kakas, öreg Kakas fia. Andaluso, öreg Andaluso fia. Eclips, Alexander fia. Arioso; öreg Andaluso fia. Almanzor, Müzir fia. Daru, Bucephal fia. Philosoph, Pomposo fia mind mének, s balra annak, a ki a fedett iskolából lép az istálóba.

Jobbra ezek állanak; General, Alexander, Mariandel, első nemzésű ángol kanca. Lámpás. Alexander leánya. Pajzán, Kakas leánya (gróf Kendefi Ádámnál). Ráró, Tüzes fia, metszett (gróf Kendefinél). Batallador, Bucephal fia. Astéreon, Kedves fia. Oskár, Daru fia. Caesareon, Jupiter fia.

Ezeken túl állott a ház asszonyának négy feketéje: Pajzán, Bujtos, Pajkos, Holló; és két hámos hermelinje: Kokó és Lizi.

A húsz mén, három kanca és egy metszett körül van Weiss Friedrich uhlánus volt hadnagy lovászmester felvigyázása alatt, s a lovaglókon kívül, nyolc legény és két fickó; s a hat hámosok körül azoknak kocsisaik.

Az alsóbb istáló tele van hasonlóul szép, s már kitanult, vagy most tanuló lovakkal.

Az özvegy nem távozik el férje törvényétől, s az istálókat s méneseket általadá fiának. Nincs ló Zsibón, melynek genealogiája tudva ne volna, s a fajok tisztán tartatnak, hogy a ki az öt faj különbségeit ismeri, mindenik lónál kitalálhatja, melyike mely nemből vette eredetét.

A lovak a Wesselényi címert, a rózsáttartó szirént viselik bal farokon, nem a név első betűjét.

De a kik nem értenek lovakhoz, Erdélynek első istálóját nem hagyják gáncs nélkül; azt mondják, hogy apró lovakat termeszt. Való a mit mondanak, csak hogy a gáncs dicséret. Az angol fajt kivévén, kevés ló haladja meg a tizenöt markot s magasságokat a 14 és 15 között kell keresni. Wesselényi paripákat akara nevelni, nem hámos lovakat; a paripák e mértéket kivánják, s a tizenöt markos hámba is elég nagy. Sok erdélyi ménes az által veszté el érdemét, hogy ura nápolyi mént hoza be, némelyike még stiriait is, s korcsokat szaporita. Wesselényi nem keveré össze az össze nem illő fajokat, s a szépséget fel nem áldozá a magas termetnek.

Miklós, a Miklós fia s egyetlen gyermeke, 1822. februárban méne ki együtt kapitány gróf Széchenyi István barátjával, a nagy Széchenyi Ferenc fiával Londonba és Párisba, s Angliából hozá Cato nevű sötétbarna tizenöt marok és három hüvelyk magasságú ménét. Született az 1809-ban lord Stawelnél. (General Studbook, II. k. 133. l.) Atyja volt Sancho, anyja Gipsy. Gipsynek atyja Trumpator, ennek Conductor, s ez unokája volt Matchimnak, Cadenak második unokája. Cade Godolphin arabs atyától származott. (I. k. 169. l.) Sancho Gipsy anyja Herobtól és Snap leányától való, ki Childersnek volt unokája. (II. k. 342. l.) atyja Don Quixot; ennek Highflier volt anyja (I. k. 155. l.); Don Quixot Chaunters fia, s Eclips unokája volt. (I. k. 86. l.)

XXV. LEVÉL.

[Engedd festenem Zsibót. Végy ólmot kezedbe s rajzold a mit elődbe adok, s a kép találva lesz. E gondomat érdemli a szép hely, érdemlik a kiket itt láttam.

A ki Tihóról jő, Zsibót egy keskeny völgy síkjában látja meg, magokat eléggé jól bíró lakosok házaikkal s egy eléggé szép tornyú kis templommal. A mezőváros felett nyugotnak egy déltől éjszak felé elnyúlt domb emelkedik s ezen áll a kastély, s ezen domb megett egy második, a familia temetőjével, s ennek aljában a csűrrel, majorral. Túl e két dombon erdővel eltorzított nagy hegyek kelnek, s messze terjednek dél, nyugot és éjszak felé. A helységen innen a fácánok kertjét s a csikós kancák mezejét s gazdag szántott földeket látni szinte a Szamosig. A kastély kertje a nagy utcáig nyúl alá, hol az oszlopok s stakéták kerítik be. Az itt elmenő látja az üvegházat, egy nagy ásott tót az üvegház mellett, s a bokrokkal elborított meredek domboldalt e közt és a kastély közt kékelve láthatni. Az udvar itt tágas, hogy a bal pavillon mellől erre jöhessen le a vendég szekere, s itt megfordulhasson. Balra a nagy istálló és ezzel egy fedél alatt, a fedett lovagló áll; jobbra pedig a kert kerítése, és az éjszakkeleti szegletben az a sok fedelű régi kórház, melyben Zsibónak egykori urai laktak. Átellenben a tornáccal a kerítés és a nagy kapú. E soron a palota alatt egy kapú nyilik azoknak, kik a déli sor kapúján jöttek a belső udvarba. A keletre fekvő sor, mely valamint a déli és nyugoti felé-

nyivel alacsonyabb mint az éjszaki, istálóknak szolgál, a déli szekérszíneknek, a nyugoti pedig fel van töltve földdel, s kertecskének használtatik. E kertecskén a bibliotheca pavillonjába mennek. A kert két fala mellett olasz nyárfák vannak ültetve; maga a kert gyeppartiát csinál s közepét egy gyertyán-ernyőcske foglalja el. A déli és keleti sor balusztrádok közé rejti el igen alacsony zsindelyezetét, s így ezen nyugotival tökéletesen egyez.

A keleti sor mellett, Tihó felé, egész az éjszaki kerítés szegletéig nyúl a kert, mely midőn az udvarról lépünk belé, gyeppartiához viszen, hol egy szökőkút löveli sugarát, s teknőjében aranyhalakat nevel. Itt tekergő utak vezetnek le azon lapályos helyhez, hol az üvegház áll, és mellette egy hinárral teljes tó. A domboldal sok fenyőkkel van megtöltve, de a melyek növésit hihető valamely vendég cselédje pipaszárnak vagdalta el, s így örökösen béna növésben fognak maradni.

A bokorpartiának gyönyörű játékai vannak: szép grottája, ernyője, sugár obeliszkje, s egy forrása, melyet alább bővebben fogok festeni.

Ő Nagysága itt teríttete asztalt az obeliszk szomszédjában, a domb bokrai alatt. Gyönyörű ebéd, mert a nap künn megmelegítette a levegőt; a szobában már érzeni lehete a szeptember közelétét. A kávét a szép csorgó mellett hozák fel. S még itt ülénk, midőn Buczynak szavát meghallánk, a mint a domb oldalán lelépdele, Kornissal jöve felénk, s nekem őtet Horácnak e szavaival adá által: Scribe tui gregis hunc, et fortem crede, bonumque. — A szép csorgó mellett ért az estve.

A kertész ezt a csorgót igen értelmesen ékesítette. Nagy piedestál tart egy medencét. A víz a piedestál aljából bugyog elő, s egyenes vonású csatornán fut a tó felé; a csatornát egy arasznyi gyep szegte be. E mellett ülések állanak, s az ülések mellett egymást érve lövellik fel sugár tetőiket az olasz nyarak, összeelegyítve oly fákkal, melyek boglyakat eresztenek, hogy a homály setétebb legyen. Kedves az árny, kedves a víz csergése, kedvesen suhognak az olasz nyarak. A hold a maga teljes szent fényében tekinte alá az egymást szeretőkre a fák suhogó tetők között. Oh, ha Zsibó fentartja emlékezetemet, emlegessen e kútfőnél valaha, a hol én Wesselényinét, az ifjú Wesselényit, Cserei Miklóst, Buczyt és gróf Kornis Mihályt láttam, s barátim előtt az öreg Wesselényinek képét festettem.]*)

Gróf Kornis Mihály és Buczy Emil által jövének Zsibóra, hogy nekem Erdélyben töltött utolsó napjaimat még édesebbé tegyék. [E figyelmet a gróf tisztelt anyjának, az egykori, minden jóktól szeretett thesaurarius gróf Teleki Károly méltó leányának köszönhetem.]**)

A kertben ülénk, a gyönyörű csorgó mellett, s az öreg Wesselényi felől folya a szó. Én beszélék holmit nekik, a mit hallottam magától a megholttól, s ott is másoktól, a hol ő nem örömest lakattatott. De hogy van az, kiáltá Buczy, hogy az ily nagyságú ember életét valaki meg nem írja? Az ilyennek csak egy Plutarch kellene, s oly örömmel olvasnánk biographiáját, mint az ő

*) Történeti Lapok. I. 20—21. l.
**) Toldy kiadásában 335. l.

nagyjaiét. — „Ha tudniillik oly szabadon lehetne írnunk, mint Plutarch írhata, felelék én. Nem képzeled te, édes barátom, hány ízben kelle nekem csak Erdélyi leveleim alatt is megkapni tollamat, vagy kitörleni a mit már írtam, s nem csak a rostát rettegvén, hanem magokat is azokat, a kik felől magasztalólag bár, szólani akarék. Láttam némelyiknek szerénysége lesz megbántva tömjénem által, némelyikét a tompaság és rosz indulat nyilának teszem ki; sok helyt azzal vádoltatom, hogy a mások bizodalmával visszaéltem, s hálátlan vagyok a vett jóért. Higyj nekem, okosabb osztályrész nincs, mint hallgatni, vagy színünket chamaelonként változtatni; is fructus nunc est longe uberrimus.“

Terencnek ez a szava a lelkes és tüzes Buczyt kifakasztá. A problema, úgymond, nem könnyű: de annak felfejtését rád bízom. Te ismerted Wesselényit, s kevélykedel barátságával. Merd a mit kell. Kéré Kornis is; s ki tagadjon meg nekik valamit? Imhol a kép; de lelkes nézőt kiván, mert óva van dolgozva.

Wesselényi Miklós, cs. k. kamarás és Közép-Szolnokban a főispáni hivatal administratora, szül. Zsibón 1750. dec. 11-én, s meghalt ugyanott 1809. okt. 25-én. Még nem vala hét esztendős, midőn atyját Istvánt, (fiát Istvánnak, a középszolnoki főispánnak, továbbad a kir. tábla, majd az erdélyi rendek elölülőjének, kamarásnak és titkos belső tanácsosnak, s az Erdély első gubernatora leányának, gróf Bánffy Katának) elvesztette. Anyja báró Dániel Polyxéna, Istvánnak gróf Pekry Polyxénától született leánya, kit Erdély művelt nemes lelkéről még ma is ismer.

Első nevelője Cornides Dániel vala, a későbbi historikus, kit Wesselényi István küldé ki a külföldre, hogy ott magát fiának további nevelésére készítse, s a mi Wesselényinknek ez leve minden szerencsétlensége, veszedelme. A ki tanul, nem mindig alkalmas mást tanítani. A fényes ház egyetlen gyermeke, magára hagyva, nem tanult, hanem parancsolgata, s lelke azok körül, kik kéjeit nem teljesíték, elmérgesedett. [A fentebb iskolák miatt most már Kolozsvárra vivék által, s anyja Deáki Pál predikátor gondjaira bízá, hol az ifjú Wesselényit épen az a szerencsétlenség érté, mely Cornidesnek kezei alatt érte volt: ez is csak a maga dolgaihoz látott, s nem gondolt vele, akármit csinál a gyermek-ember.]*) Azonban nem tagadhatni, hogy a szertelen élesség, mely neki egész életében kínzója volt, már meg vala vérében: örökségül kapá azt anyjától, ki minden tiszteletes, sőt csudálatraméltó tulajdonai mellett, szenvedhetetlenségig éles volt. Nevelte szerencsétlenségét, hogy vele katonai szolgálatokat vétetének, hogy még inkább megerősödjék e gyengeségében. E hibáját semmi igyekezet, semmi philosophia, semmi magára vont kedvetlenségek nem olthaták el: de menti példás erkölcse, nemes gondolkodása, szánakodó szíve, az üldözöttek pártfogása, igazmondósága, hibáinak nemes megvallása, a vagyon semmibe hajtása csaknem a tékozlásig, az érdem becsülése, még ha azt ellenségében találta is, nagysága kevélység nélkül, s nemes leereszkedése alacsonyság és hamiskodás nélkül, nemesített hon-

*) Történeti Lapok I. 21. l.

szerelme, melylyel a Wesselényiek, mint örökükkel dicsekedhetnek.

A deák, német, francia nyelveket tudta, a magyaron csinosan beszélt, kellemmel írt. Ifjabb esztendeiben a hárant-sípot és a violint ügyesen játszotta, s úgy lovaglott még utolsó esztendeiben is, mit Európának egyik első lovaglója. Nem mások után mondom ezt. Négy esztendővel halála előtt láttam ifjabb Andalusóján, s a neki kedves Philosophon. Hősi kellemmel ülte paripáját a legteljesb nyugalomban, míg a ló alatta tüzet, lángokat lihege.

Tizenhét eszt. korában kezdé a katonai szolgálatot az akkor Bethlen, tovább Barkó, később Stipsics neveket viselő magyar lovasok közt. Galiciának elfoglalásakor 1772-ben már mint kapitány szolgála, s csapatival, s bizonyos számú gyalogsággal Bukovinába küldetett. Embereit ott zaklatgatá, olykor holdvilágnál is megfuvatá nekik a trombitát, s gyakorlásokat tétete velök. Ellenben hópénzöket pótolta, a zsibói fábrikából nekik esztendőnként új öltözeteket varrata, maga tanítgatá legszilajabb lovaikat. Hópénzét egy gyermekekkel elterhelt tiszttársának ajándékozá, valakinek segédjére szüksége volt, azon nagy lélekkel segíte, strázsamesterének holtiglan élelmet ada.

II. József ismerte érdemeit, s tudományos kimüveltetéséről elhíresedett anyját, Erdélyben járván, meglátogatá, s ettől Galiciában szolgáló fiához levelet kivánt, s azt ennek anyja köszöntése mellett maga adta meg. A gyakorlatban Wesselényinek csapatja úgy viselé magát, hogy a császár azt nem tekintheté javalás nélkül, s bi-

zonyossá tevé őtet, hogy királyi kegyeire számot tarthat.

A ház egyetlen fia nőtelenül nem maradhata, s Wesselényi oly szerencsésen tevé a választást, hogy még szerencsésebben nem lehete. Referendarius Cserei Farkasnak Heléna leánya volt az, ki őt szépsége s lelke által édes láncokba vonó. A menyegző 1777-ben mene véghez, s hitvesét a siléziai táborba vitte el. [Ez a tiszteletreméltó asszony nem csak hitvese vala neki, hanem védangyala is, s tanácslója és tanítója. Hová fogták volna őtet ragadozni megszelidíthetetlen indulatai, ha ez a nagy asszony nem bírt volna elég lélekkel elcsendesíteni oroszláni tüzét!]*)

Ki vala adva a parancs, hogy a tisztek hitveseiket küldjék vissza. Wesselényi késett, s az oberster, kivel kiskedes tekintetekre nézve különben sem álla jól, ezt emlékezteté. Ez viszont az oberstert emlékezteté, hogy katonai parancsok nem ágyban fekve szoktak adatni. Mindketten tűzbe jövének, és ha mások nem futának vala össze, meg volt volna téve, a minek megtéve lenni nem kellett. Wesselényi elúnta obersterének aggatózásait, s egyedül oberstere által nem sajnálva elhagyá a szolgálatot; mert imádott hitvesétől semmi tekintetek miatt nem akara külön lenni.

Most ménesének nemesítésén foglalatoskodott leginkább. Szomszéd barátjától megvevé a már említett Cicerót. Nyolc nap mulva a lovon kiüté magát a kolera, s kivilágosodék, hogy a ló Gorbón is hibásnak tudatott. Wesselényi, ki irtóz-

*) Történeti Lapok I. 22. l.

ta az ily alacsony tettet, megelégedék a baj átizenésével. De a szomszéd azonfelül szolgálatjába fogadá a zsibói lovászmestert, ki szolgálatját hír nélkül hagyá el. Kevés idő mulva egy lovásza fogadtatott fel ott ismét, a nélkül, hogy az elereszteteti volna. Wesselényi vissza kiváná a lovászt, és a külföldről költségesen szerzett lovászmestert. Azt felelék, hogy ott nincsenek, és nem is voltak. Másodszori levelének sem vala sikere. Ez tűzbe hozá. Négyszáz embert felparancsola jószágaiból, maga mellé vette huszonnégy udvari hajduit, paripára ült, s 1781. okt. 16-án őket Gorbó alá vezeté.

Haller s a magokat vétkeseknek ismérő lovászmester és lovász megszaladának, s Wesselényi a vezetéken hozott triumphális paripára, minthogy a Gorbó urát meg nem kaphatá, a ház cancelistáját ülteté fel. Az volt volna minden boszúja, ha szomszédját kaphatta volna meg, hogy azt így hozza Zsibóra, megvendégelje, s barátságosan haza ereszsze.

A megfutamlott panaszt teve a kormányszéknél, s ez kiküldé gróf Kemény Farkast, hogy a megtámadottat és megtámadót békéltesse össze. De Hallert oly rémülés foglalta el, hogy a kiküldött biztost be nem várá, s azért nem, hogy a rendelés ne teljesíttethessék, sőt megújítá panaszát, s a per a kir. tábla előtt elkezdődött.

Wesselényi két esztendei házifogságra ítéltetett, a kormányszék azt esztendeire szállította le. De a házifogság tyrolisivá változtatott, még pedig határozatlan időre.

Wesselényi gondolatlanul az erdőkbe vo-

nult. [E szerint személyes leírása szélyelhordoztatott helységről-helységre az egész országban.]*) Végre megigérte, hogy magát a kormányszéknek Szebenben által fogja adni.

Midőn ezen útja alatt Radnót körül Dátoson meghála; a savoyi dragonyosoknak egy százada hajnal előtt körül fogá a házat, s Wesselényi vasra verve Vásárhelyre vitetett. Nehány hetekig tartóztatván itt, 1785. márc. 13 án útnak indíttatott.

Hitvese Kolozsvárt a zöldfa fogadóban veve búcsút férjétől, beteg kis lányával. A beteg gyermek, és az azon hónapban megszületett fiú nem sokára azután megholtanak. A zsibói temetőnek falában az itt következő emlékírást kevés szem fogja nedvesülés nélkül olvasni.

Stephanus natus 1778. 14. may; obiit 1782. 24. maji.
Franciscus natus 1779. 26. apr.; obiit 1782. 21. dec.
Polyxena natus 1780. 8. april; obiit 1785. 17. mart.
Adam natus 1781. 21. maji; obiit 1782. 7. maji.
Susanna natus 1783. 2. mart.; obiit 1785. 22. maji,
Paulus natus 1785. 16. mart.; obiit 1785. 4. maji.

LUGE VIATOR,

Lacrimasque parentum fletibus admisce.
Eu domum nuper suavissimis prolibus florentem
universam concidisse ceruit.
Parens Nicolaus Wesselényi Liber Baro de Hadad
sedibus natalibus extonis
procul luget;

*) Történeti Lapok I. 35. l.

Mater Helena Csereia de Nagy Ajta
domi tacito dolore contabescit.
Luge Viator
atque ut lugubris domus ruinae proxima
aliquando laete consurgat.
Numen Opt. Max. comprecare.
MDCCLXXXVII.

A kufsteini fogság Wesselényinek azon főfájást okozá, melyben azután mind végiglen kínlódott. [De ő ott sokat tanult, s hihető ott ismerkedett meg Montesquieu munkáival, melyeket azóta a bárónéval mind halálig olvasának. A bárónő ki vala vetkeztetve férje jószágainak birtokából, s annak kormányzása Wesselényi sógorának, B. B. Gynak adatott által. — A példás asszony nagy lélekkel tűrte szenvedéseit, s mindent elkövete, hogy férje visszanyerhesse szabadságát.]*)

Szabadsága 1789. dec. 15-én négy eszt. és kilenc hónap mulva adatott meg. A két hónap mulva azután meghalt császár őtet magához hivatá, vissza adatá kamarási kulcsát, s egy szabad sereg felállításával kinálá meg. Wesselényi nyugalomra vágyott.

Hitvese ki vala vetkeztetve férje jószágainak birtokából míg férje fogva tartatott, s az neki csak most adaték vissza. Midőn Wesselényi most hitvesével együtt megérkezék, egyenesen istálójába ment. Arnico kedves lova nyerítve idvezlé urát. „Rám ismert, kiálta örvendezve, mint

---

*) Történeti Lapok I. 35. l.

az eb a hazatért Ulyssre!“ Kihozatá a lovat, s az ámbár rajta öt év óta nem vala nyereg, minden iskoláit hiba nélkül csinálta. „Ah, kiálta ismét Wesselényi, te engem megbékéltetsz sorsommal!“

Kevés napok mulva azután átküldé Hallerhez, hogy ha neheztelés nélkül fogadhatja, látogatására lehessen. Megújult barátságok, s a gróf haláláig fel nem bontva tartott.

[A féktelen, lángokra lobbanó, de legnemesebb lelkű ember kevélység nélkül vallá vétkesnek magát számos vendégei közt az én jelenlétemben, úgymint a ki mást polgári nyugalmában megháboríta. De úgy gondolnám, a ki tudva ád el több ezeren, s barátjának, hibás lovat; a ki a más szökevényeit befogadja; a ki eltagadja a mit tagadni nem lehet és nem kell: az csaknem annyit szenvede, látván ennek s hitvesének szenvedéseit, mint ezek. Keservesen lakola azért, hegy neki baja nem volt.]*)

[Wesselényinek sok hasznát lehetett volna venni. Midőn 1791-ben a mostani gubernium beiktatott e méltóságába, fegyveres nemesség seregle össze minden megyékből és székekből s ezeknek Wesselényi tétetett vezérekké. A sereg egy napi gyakorlat után csudákat tett, s kimutatta, mit tehet ez a szép tüzű nemzet az ily lelkű vezér alatt.

Az 1791-ben Kócsi János alatt felállott erdélyi magyar játszó társaság sokat keresett volt, de a játszók gondolatlan költések miatt annyira jutott, hogy senki sem igérhetett nekik egyebet,

*) Toldy kiadásában 360. l.

mint eloszlatást. Wesselényi pártjokra költ, s az 1794. dieta 55. ülésében érdekükben előterjesztést teve. Ezen előadás után a rendek kiküldék Fricsi Fekete Ferenc urat assessorát a királyi táblának, hogy készítene plánumot; s mikor az megvala, a teljesítést B. Wesselényi Miklós, gr. Bethlen Farkas és Teleki Ferenc urakra bízták.

A dolog nem mehete a mint illett, mert a társaságnak nem vala elég pénze, nem vala hitele. Kócsitól tehát elvétetett a kormány s által tétetett gr. Teleki Lajos rendek előlülőjére s Wesselényire. Így méne a szín igazgatása, s végre az annyira eladósodott, hogy már ruházatjait s decoratióit is el akarák a hitelezők foglalni. Teleki lemonda a felvigyázásról.

Wesselényi látá, hogy áldozat nélkül a dolog elsülyed, s legelsőben 5000 frtot lefizet a hitelezőknek, azután a társaságnak új alkotmányt ad, a játszókat maga szegődteti be, s azt hagyja, hogy télen által Kolozsvárott, nyárban Szegeden és Debrecenben játszanak. Még úgy is sok bajjal kelle megvívnia. Voltak a kik a társaság tagjait össze akarták veszteni egymással, hogy az elenyészszen s idegenek léphessenek be. De Wesselényi eloszlatá a ködöket, s 20,000 frt áldozatot tévén érte, annak örök statora lett.

Így vitte ez a nagy ember a színnek nemcsak költséges, hanem alkalmatlan igazgatását is, de végre a társaság rajt ereszte, s egyik fele Ernyi Miklósnak vezérlése alatt Szegeden és Debrecenben telepedett meg, s azt Wesselényi Pestvármegyének oltalma alá ajánlá; a má-

sik fele tovább is télben Kolozsvárott, nyárban Debrecenben játszott s most is játszik, noha most, a mit Wesselényinek haláláig nem mertek, idegen játszók által gyengítve.] *)

Az 1794-ki dietán követségét viselte, még pedig fényesen és ragyogva, azon vármegyének, melyben Zsibó fekszik, 1806. pedig juliusban főispán székébe üle be, mint annak administratora. E kineveztetés előtt kevés hónapokkal lármás története vala a főispánnal (gr. Haller Zsigmond) a közgyűlésben. Wesselényi három előterjesztést tett vala: 1. hogy a rabok tartása iránt hozassanak jobb rendelések; 2. hogy egy perceptor özvegye és árvái ajáltassanak a kormányszéknek; 3. hogy itt is, mint a dicasteriumoknál, az előforduló írások osztassanak szakokra, s referensek által terjesztessenek a gyűlés elébe. Azonban midőn másnap a jegyzőkönyv felolvastaték, a tegnapni előterjesztések el valának mellőzve, s Wesselényi sürgeté bejegyzésöket. A főispán nem akará engedni, s oda hagyá a gyűlést. Ez utána mene, nyugalomban, hogy visszahozhassa. [Haller tüzes lett, s így az lett Wesselényi is. A lármára sokan becsődültek, s erőszakhoz láttak. Hatfaludi Ferenc viceispán, most királyi táblai assessor, hozta őket csendességbe.]**) A panasz a kormányszék elébe vitetett. Melyik fél vala a vétkes, mutatja Wesselényinek a főispáni székbe lépése.

Az árvák dolga soha buzgóbb pártrogóra nem talált. Rettenetes, sőt boszús gyűlölője a gyámok

*) Történeti Lapok I. 35—36. l.
**) Történeti Lapok I. 51. l.

szokott ravaszkodásaiknak, ezeket szorosan számoltatá a gyermekeknek nem csak jószágaikért, hanem nevelésökért is.

Az igazság alatta semmi mesterkedések által nem nyomathatott el. Dicső panasz vala ellene, hogy előlülése alatt barátjai s atyjafiai veszték el legtöbbször kereseteiket. A nemesi elsőségeket híven tisztelé, de mindent kötelességeire szorított. Az adózó népnek atyja, barátja, védelme, jóltevője volt. Az ily tisztviselőt minden tiszteli, de sokan gyűlölik.

Fizetését a raboknak ajándékozá. Kevélyebb volt, mint hogy magának ingyen dolgoztatott volna, és hogy azt, azok se tegyék, kiknek a sors nem kedveze, gazdagon segélé, a kiknek a segédre szükségök volt.

Hevessége az előlülői székbe soha sem kiséré, soha ott ki nem pattant, noha gyakran ingerelteték, s óhajtatott, hogy ki pattanjon. Kiméllettel vala mások iránt; a megbotlottakat meginté, megfeddé, s a hol fejeskedést találá, hangosan; de soha boszút, nyilván vagy alattomban nem forralt.

Erdélyország generalisának hármat mutat be választás végett. A számba Wesselényi 1790-ben bement, 1809-ben nem. Az elmellőzés fájt a maga becsét ismerőnek.

Az országgyűlés eloszlott juliusban. Wesselényi is elhagyá Kolozsvárt, s haza tért, hogy a felkelést végrehajtassa. A megye e gondot 4 férfira bizá, kik közűl 3, Wesselényinek egykor kedveltjei, mintegy összebeszélve törtek ellene,

a 4-ik tántoríthatatlan maradt. Wesselényi úgy hitte, hogy ezek akarva csinálják a zavart, s jelentést teve a kormányszéknél, hogy mivel ő, igen terhes betegsége miatt, a cimborával nem bír, a kormányszék tenne rendeléseket, hogy a közügy ne szenvedjen. Méltóságos Csedő úr kiküldetett, s ez meghagyá a viceispánnak, hogy az administrator felgyógyulásáig a dolgot felelet terhe alatt kormányozza.]*)

Ennyi tulajdonokon kívül azzal is bírt, hogy Erdély őt nézé legelső szólójának. Nem rettegvén, nem remélvén, nem óhajtván semmit, s soha nem szóla lelke sugallása ellen. [S utálta a félszegeskéket, kik a két ellenfél közt habozván, nem veszik észre, mely nevetségesek, midőn végre magok sem tudják, mely helyt állanak, s okosságnak látszó nem okosságok, mely mindig a szerencsétlenekké.]**) Beszédit a gyorsírók utána írák, azon szerint, a hogy azokat előre készület nélkül mondani szokta volt. Azok lelket ragadók még ha olvastatnak is. [Egy felolvasott, igen nagy gonddal készült beszédre ő akara felelni. „Ekesen szólani nem tudok, úgymond, de azt nem igen sajnálom; az igazságnak nincs szüksége piperékre.." (Egy nem nemes, de nemességet érdemlő ember mellett szóla.) Ellenkezője vitatá állításait, s a címereket foná beszédébe. Wesselényi időt akara neki engedni, hogy tüzéből magához térhessen, s szinte Arthurig s az ő kerek-asztaláig tére fel; de az sem használt, sőt azt nyeré, hogy

*) Történeti Lapok I. 51. l.

**) Toldy kiadásában 361. l.

az ennek indulatosságát hordá elő, s fogságát érinté meg gyengéden, nem hogy az Wesselényinek ne fájjon, hanem hogy maga ne láttassék annak, a minek találtatni pirult. Wesselényi azon nyugalmában, melylyel ágaskodó lovain ülni szokott volt, felfogta a szót; megismeré a mivel vádoltatott, tüzét, mely igen gyakran igen messzire ragadozza, s fogadta, hogy az ily pillanatokban emlékezni fog az intésről. De, úgymond, nem egyedül a féketlen tűz kap el bennünket a jótól: vannak egyéb indulatok is, a mik épen azt cselekszik, s elébe rakta az egész hosszú litániát. Ha viszont ő urasága is úgy találná, hogy ezeknek egyike vagy másika neki is csinál bajt, emlékezzék szavára, s kövesse példáját. A mint ez megszünt szólani, s a másik hallgatva maradt, obester Barcsay kele fel. „Wesselényi, úgymond, nem állá meg szavát", s elhallgatott. Wesselényi fellobbant, s várta, mi következhetik. „Igenis, monda Barcsay; mert soha még ember az igazat szebben, lelkesebben nem védelmezte.]*)

Házi életének a tudományos dolgozások is adának örömet. Ilyen Atila, s Hippias és Hipparchus, Fessler után; Regulus, Collinból forlítva, s eredeti tragédiája; „Wesselényi a nádor." Hallernek verseit különösen kedvelé s két ódáit.

Által tevé magyarra. Imhol például egyket sora:

---

*) Toldy kiadásában 361—62. l.

A te tüzed tölti a nagyobb lelkeket,
Mesterséget tanítsz, tanítsz mestereket;
Általad tartja fel magát az erkölcs is
Tégedet távolról követ még a bölcs is
S merően nézvén a csillagok számára
Rád gondja, nem azok csuda forgására.

Oh ha az emberek szemei látnának,
És valóságodnak mélyére hatnának,
Mely kicsinynyé lennél te mindjárt azoknak
Szemfényvesztő tüze az indulatoknak!

Főgondja fiának nevelése vala. Előbb ehhez Tőkés Mihály urat vette; az vala szándéka, hogy fiát ez verézelje keresztül minden iskoláin, s ezt idővel ez, és maga ő vezessék ki a külföldre. Hogy a cél elérethessék, előbb a nevelőt küldé utazni Német- és Franciaországba; de midőn Tőkés onnan 1808-ban vissza jöve, a szándék változást szenvede, s helyébe Pataki Mózes úr lépett, kinél hűbb barátot s elkészültebb nevelőt akár a tanulást tekintjük, akár a gondolkozás és mód nemességét, Wesselényi a maga egyetlen gyermekének nem adhata. [Szerette emlegetni előtte azon amerikanus mondását, melyet Franklin ismertete meg, s éreztette a gyermekkel, mily rút, midőn a születéssel nem dicsekedhető haladja meg a porphyrogenitusokat, és a kik magokat ilyeneknek hiszik. Akarta, hogy a gyermek dicsértessék, de lángokba lobbant, ha valaki hizelkedett neki.]*)

A hét esztendős gyermek atyjától veve leckéket a lovaglásban. Elhordá ezt a gyűlésekre, s ezeknek egyikén, minekelőtte a főispán még bejött, a gyermeknek egy beszédet kelle tartani a

*) Toldy kiadásában 363. l.

rendekhez. [Oh az én barátom nem csak ezt tevé! Képzeld, 14 esztendős korában egy maga által készített predikációt elmonda a zsibói templomban. Anyja jelen volt s úgy sírt: de az öreg pap sírt megszünés nélkül; emberei pedig a templom előtt össze meg összecsókolák ő nagyságát a méltóságos tisztelendő úrfit.]*) Serdülvén 1809. márc. 23-án atya és fiú, az mint megyéje felköltjeinek vezére, a tizenhárom esztendős gyermek (született 1796. december utolsóján) mint atyjának segédje s a seregnek kapitánya Károlyba menének, s a gyermek tiszt ott a nádor királyfi s a szatmári rendek előtt gyakoroltatá atyjának seregét. [A nádor és minden jelen voltak álmélkodának a gyermek férfin, s Wesselényi és fia a királyfi asztalánál ebédeltek. — E történet reám nézve igen nagy következésű volt: egy epistolát írtam az ifjú Wesselényihez, mely felébreszté bennem a rég óta szunnyadó poetai geniuszt.]**)

Wesselényit csak hamar azután, hogy az ország gyülése (1809. juliusban) eloszlék, elő veve veszedelmes rheumája, melyhez később az inhideg járult. Nem vala alkalmas a nehéz időben beteg erővel vinni a dolgokat, s úgy hivé, a zavart némelyek akarva csinálják. Egykori kedveltjei közül hárman lelökék alakjaikat; a negyedik tántorithatatlan marada hűségében. [Magához hivatá azt a ki neki örökre leköteleztethetett barátja volt, s ez nem jött. E bánások a nagy ember lelkét szertelenül meghaták, mert az olyanoknak, a kik nem képesek rútat tenni, a rút inkább fáj. A nyavalya veszedelmesebb leve, s végre eloltá életét.

*) Történeti Lapok I. 36. l.
**) Történeti Lapok I. 51. l.

Az örök hálára lekötelezthetett csak most jelene meg, de a megholthoz nem mere közelíteni, vallást tévén, hogy arra magában nem lel erőt. De nagylelkű özvegye bántására mind tettel, mind szúrós levelekben, arra lelt.

Némely kis ember nem tűrheti, hogy kicsiny, s addig hunyászkodik a nagyok körül, míg azok őtet magokhoz felvonják. De minekutána oda feljutott, magát mindaddig semminek tekinti, míg azt, a ki minden volt, semmivé nem teheti, s a kit ez a gyalázatos vágyás elfoglal, annak minden szer szabados, mely célra vezet. Hány példáit látjuk ennek!]*) Megkéré tehát a kormányszéket, tenne rendelést, hogy a közügy ne szenvedjen. E keserítések közt lepte meg a halál. Azt az egész Erdély azt minden jók kesergék, s soká fogják kesergeni. De az ily embereknek emlékök is jótét, s példájok elhalások után is oktató, gyulasztó.

Képe a Neidl rezén, Wagnernek pasztele után, híven el van találva. Erős alkotású, zömök testű, barna hajú és szemű deli férfi volt, kinek szava, tekintete, mozdulása mutatá mind a nagy embert, mind a nagy urat [eltelve nemességgel, méltósággal. Ezek voltak minden cselekedeteinek bélyegei, még hibáiban is, s az alacsonyság ő hozzá semmi alakjában nem fért. Barátjai úgy hiszik, hogy epigrammom igaz képét adja:

Kétled-e, hogy lelkünk jár, vándorol? Ott fene Cato
S lágy szívű Brutus, itt Wesselényi valék.
Erdély, szüntessed sírásidat: él fiam, él nőm;
S díszedet egy jobb kort újra megadja Zsibó.]**)

---

*) Történeti Lapok I. 52. l.
**) Toldy kiadásában 363—364. l.

XXVI. LEVEL.

Két napja már hogy itt mulatok, s vártam, hogy az én barátom, a ki ismeri tiszteletemet az ő atyja iránt, és a ki rég óta tanácskozik velem, mint kelljen azt a dombot, melyen a temetőkápolna áll, ültetések s egy szép épület által, felékesíteni, önmagától viszen fel oda, s minthogy ő nem hítt engem, én híttam őtet. Minden szó nélkül vive oda, s a mint a helyhez érénk, némán nyult el a gyepen, s magamat hagya menni. Tiltsd el magadtól azt a gondolatot, barátom, hogy ez az ő elnémulása, hogy ez az ő elnyulása alakos fájdalom volt. A 20 esztendős ifjú másként érez mint a kinek lelkét a hosszas és nagy szenvedések már eltompították; s képzeld a Wesselényi tűzlelkét, képzeld, mennyit veszte ő annak halála által, a ki neki nem csak nemzője, hanem nevelője s legbelsőbb barátja is volt, s meg fogod vallani, hogy érzése való érzés lehete, ha az ily másnál alakoskodásnak tetszhetnék is. — Nincs az ő lelkében redő, s a minek ő látszik, ő valóban az.

A kápolna tele van, úgy hogy midőn Wesselényi meghala, új sírt kelle ásni a kápolna előtt oly szándékkal, hogy ez az új sír idővel a kitoldott kápolnába essék. S oly bőven hagyák, hogy a báróné halálakor egy kész helyet találhasson férje koporsója mellett. — Egy meg sem álmodott történet ezt az ürességet másnak foglaltatá el.

Pataki Mózes az én Wesselényimet 10-ik esztendeje óta nevelé előbb a háznál, majd

Kolozsvárott. Szeretetre méltóbb párt, mint ő vala ifjú barátjával, nem láthatni. Tanult Pataki, de tanított is, s minden dicsősége az volt, hogy ily fiat fog adhatni Erdélynek; úgy hitte, hogy ha magából kevesebbet csináland is, felosztott szorgalma s gondjai miatt, mint különben csinálhatott volna, nyerni fog Erdély, hogy Wesselényiből többet teve. A legnagyobb bölcseséggel folytatá össze személyében a barátot és nevelőt, a tanítót és a társat, úgy hogy sem a tanító s nevelő nem felejté soha, hogy ő társ és barát egyszersmind, s a Wesselényi személyének és születésének is tartozik valamivel, sem a társ és barát nem soha hogy ő tanító és nevelő is, s Wesselényi is tartozik viszont neki. Együtt látni a kettőt egy asszonynak itélete szerint, kit ismertek, annyi volt mint Carloszt látni és a szeretetre méltó érettebb Pózát. Vezeté ez amazt, s amaz ezt, s mint Wesselényi vezeti lovát szelid bölcseséggel: úgy vezeté az én kedves barátomat az én másik kedves barátom a legnemesb bizodalommal, mert tudta, hogy Wesselényi bizodalmat érdemel. Midőn 1814-ben együtt valánk Bécsben, egy valaki megszólítá Patakit, hogy tanítványát tartaná szorosbban. Uram, felele ennek Pataki kevély örömmel, mi ketten ismerjük egymást. S hogy Pataki nem csalatkozott meg, bizonyságok superintendens Kis úrtól s más barátimtól vett leveleim, melyek Wesselényi felől épen úgy szólanak mint én szólok hozzád.

Tíz hét mulva azután, hogy Wesselényi és Pataki velencei útjokban hozzám kikerülének s elmentenek tőlem, Döbrentei azt a hírt küldé, hogy Patakit egy tüdőgyuladás megölte. Wes-

selényinek bánatja határtalan volt. Engedelmet nyert anyjától, hogy e második atyját atyja mellé temethesse, s a test Kolozsvárról ide hozatott, s Wesselényinek koporsója mellé letétetett. E két szeretett barátom sírboltja felett állék meg, s ide szólítám a nemes Philopatort. S a páratlan ifjú érezheté, érzé, hogy őtet annyira szeretem mint nem senkit.

Cserei Miklós tegnap második ízben jöve által, a mint mind szívem, mind hiúságom akarja velem elhitetni, én miattam s én érzettem mit kiván tőlem megbecsülhetetlen figyelme, mit a jobb emberek közt ismeretes rend: de Zsibóról magamat kivájnom lehetetlen volt; csak levél által köszöném meg barátságát s cselédem körül tett gondjait, kit Hidalmásról magához hozata, s nekem által külde. Ha sietö útja nem volna, ma csakugyan által menénk vala hozzá, s így magam előtt durvaságom miatt mentve vagyok, s nála, úgy hiszem azt, még inkább mentve leszek.

Ember ment Cserei Farkashoz is.

Reggeleink minden nap egyenlően folytak el, előbb a kis kert ernyőjében, azután az istállóban. Az ernyő oly szűk, hogy abban Farkasnak, ki köztünk legifjabb, csak állani lehete. Buczy örömest szól, s az az ember, kinek mindig van mit mondania. Mint irigylem szerencséjét, hogy a mit olvasott, a mit olvasása közben megszeretett, az szóról-szóra el is tudja mondani! — Írni és szólani igen sokszor nem jár együtt, igen ritkán jár együtt; ki írt szebben kivált deákul, mint gróf Teleki József és Biharnak követje Domokos Lajos, s ki szólott szerencsétlenebbül? az utolsó egy bihari gyűlésben s egy igen könnyű előadása alatt úgy

összezavará magát, hogy el kelle hallgatnia. — Buczy azoknak számokba való-e, kik csak az egyik nemben szerencsések, nem merném meghatározni: de bár azok a kik írunk, ennyit olvastunk volna, annyit tudnánk mint ő.

Az ő Kornisa csak barátja neki, nem tanítványa is: Buczy ennek testvér öcscsét s húgát neveli; de az ő társalkodása a szeretetre méltó ifjúnak, ki érzi, hogy lelketlen nevelői miatt hátrább marada mint öcscse fog, sokat használ, és bizonyosan mind ki fogja pótolni a mit iskoláiban talán elmulasztott. Valóban, édes barátom, gróf Kornis Mihály méltó vala azon ajánlásra, melyet felőle Buczy teve nekem, s én, a ki az ő atyja s anyja iránt nagy tisztelettel viseltetem, örvendek, hogy ennek a nagylelkű asszonynak ilyen fia, hogy Teleki Károlynak ilyen unokája van. Kornis és a nálánál 3 esztendővel ifjabb Gyulay Wesselényi után a szeretetre legméltóbb gyermekei az Erdély fényes házaiknak azok közt, a kikkel ez útam alatt megismerkedém.

Holnap elhagyom Zsibót, s Wesselényi és Farkas, Kornis és Buczy elkisérnek Hadadig. Wesselényi a nagy istállóból kihozatá nehány lovait az udvarra, hogy örömem lehessen őket még egyszer látni. A 28 esztendős horpadt hátú Bucephalus még ifjúnak mutatá magát. Kihozák Jupitert is, s a szép már csaknem fehér Armidort, az öreg Wesselényi egykori kevélységét; mert ez s a mellette állott ifjú Caesar a Zsibó lovai közt az idősb Caesarhoz leginkább hasonlítottak. Kihozá Almanzort is, melynek én adom az arany almát. A lovak közt ez az igazi Antinous.

S most az alsóbb istálló lovai közül hozának ki 18-at egyszerre, fékeken. Mely mozgás, mely szökdelletek, mely nyerítés! Wesselényi nekem fordult, s hatalmat ada, hogy válaszszak. Ezt én másszor első szavára tettem volna: az ily gazdag embertől egy lovat venni el annyi mint tőlem egy könyvet; s én ne érezzem-e, hogy nekem nagy ok a kevélkedhetésre, hogy egy Wesselényi lován lovagolok, hogy azt mondhatom, hogy az neki ajándéka; de most minekutána ő ez idén a sok eső miatt közel 100 ezerig szenvede kárt lovaiban, azt semmikép nem tevém. Úgy én választok neked, mondá, s inte a lovászának, hogy azt a piros Courteaut hozná elő. „Ez a te növésedhez leginkább illik; nem nagy, de az általad szeretett Almanzornál nem kisebb. De minekelőtte kiadnám kezemből, hadd legyen az az örömem, hogy még egyszer reá ülhessek“ mondá, s rá ült, s nehány kerengést, nehány szökést teve vele. A ló gyönyörű, s méltó fia Zsibónak. Edipsznek fia egy török anyától. Orra lámpásos, jobbik hátulsó lába fehér; legfőbb dísze a hattyúnyak, a vékony láb, a széles szügy, a hosszú test — bonum ex integra causa, malum ex quolibet defectu. De angol nevet neki, mert eddig a török anyától török Csapuk nevet visele. Én a Bruce, Hutchinson és Wilson neveiket mondám ki, kik ujságleveleinkben a la Vatelle történetei miatt oly sokat forogtak, s Brucenek neveznék el. Farán a zsibói bilyeg, a Wesselényi sziren.

Zsibón az istállók eláltatják a vendéget, hogy városban van: napjában 3 ízben verik a dobot, az abrakolás és cipók kivétekor, melyet az istálló emberei mindennap kapnak.

Ebéd után a báróné 2 hermelinjén kikocsizánk a fácános kertbe a Szamos mellett. Leülénk a víz szélén s Buczy mondá Virgilnak és Horácnak némely szebb helyeit, s megtaníta, hogy a mit keresek Dio Cassiusnál a 43. részben áll. — Onnan gyalog jövénk vissza a csikós kancák kertjén keresztül, s csudáltuk a szép fajzatokat, s a bárónénak bika szépségű teheneit s igen szép borjait.

Az álom éjfél utánig nem jöve szemeinkre, kivált hogy Buczy előttünk azon óráit festé, melyeket Bécsben 1808-ban a seminariumban lakván, cancellarius gróf Teleki Sámuel körül tölte. Ez a nagy ember szabad hozzá járást engede a rásába öltöztetett ifjúnak, s olykor együtt olvasták a classicusokat, egy ízben 3 órákig. Hány kis ember van, még az iskolai tanítók közt is, a ki azt hiszi, hogy az ilyen nem illik az ő nagyságához, és hogy ő sokat elveszt tekintetéből, ha magát a cathedrán kívül tanítványaihoz lealázza. — Buczy Bécsben óhajtá elérni, hogy pappá kenettessék, s akadályokat talált. A cancellarius kegyességéhez folyamodott, s ez kérést teve az érseknél, kivel barátságban áll, s a kérés azonnal teljesíttetett.]*)

Wesselényi és Farkas paripákon, Buczy és Kornis szekeren kisérének Hadadig, hol ismét egy gyönyörű napot, s egy álmatlan szép éjt élék. [Még akkor nap itt leheténk vala; de csak hamar azután, hogy a vadasban a kancák, kancacsikók ménesét megtekinténk, oly rettenetes zápor jöve ránk, s ez a zápor oly sokáig tarta,

*) Történeti Lapok I. 52—53. és 67—68. l.

hogy Nagy-Monban meg kelle szállanunk; nem képzelheted mint romla meg az út. Dél vala midőn ide érénk.]*) Báró Wesselényi József, administratora Közép-Szolnoknak, gyermekeinek betegségek által vonatott el tőlünk, mert gyermekei veres himlőben fekszenek. Leányom túlesett volt már ezen: de mégis engedtem a tanácsnak. — Buczy és Kornis délután mentek: Wesselényi és Farkas ma virradtakor hagyának el.

Töltsük együtt az éjt, mondá nekem a minden ifjak legjobbika; tedd a barátságnak ez áldozatot; ne feküdj le míg elmegyek. Érted mit mondhattam megszólítására. Elvontuk magunkat Farkastól és a ház gyermekeinek nevelőjétől s éjünk úgy mula el mint a legboldogabb, melyet ember élhet. A gondviselés vádoltathatik-e általunk mivel mi az ily órák becsét nem érezzük a szerint a hogy ezek azt érdemlik, és annak csak a kedvetleneket nem felejthetjük? Vádolja magát az ily hálátlan: én egy ily éjért, az ily nyolc napért a mily ez az utolsó vala, sok hónapokat kész vagyok szenvedni. Midőn virradt, lekisérém barátimat a felső udvarból az alsóba, s hogy azt mondhassam, hogy erdélyi barátim közt Wesselényi vala az, a kinek végső csókjával Magyarországra által lépék, nem engedém Farkasnak, hogy ajakával illessen. Forró, de csóktalan öleléssel váltam el a lelkes ifjútól.

S így Wesselényi Farkasnál ére az örömnek az a neme, mely után már régen áhitozám. Ez nagy kedvelője s gyakorlója a mu-

*) Történeti Lapok I. 83. l.

zsikának, s saját öröme s a két ház gyermekeinek tanítások miatt, egy híres hangmestert Caudéla, s egy ügyes éneklőt, Ménard urakat, tartja a házánál. Caudéla örömest játszik, s mi örömest hallgatánk; s így a fortepianó, egyike a legjobbaknak, melyet valaha hallottam, reggel óta késő éjjelig zengé a Gluck, a két Bach, a Haydn, Mozart, Pleyel, Salieri, Rossini darabjaikat. [A két ház asszonyai nem voltak honn. Ennek gondjait az alatt a bárónénak testvére, gróf Toldalaghy Józsefné vitte.

Ez a felsőbb ház a régi hadadi vár udvarán épült, jó izléssel és erősen. Oválpalotája igen szép. — A megholt báró a vár köveiből egy oldalépületet állíta, és a mi köve megmaradt, elhordatá, hogy kertje lehessen a hol a torony állott. A vár képe még fenn van; azt a 3 testvér Wesselényinek 4-dik testvérek Ferenc, a Wartensben gyalog német seregek hadnagya, hagyá rajzolatban. Ez a szeretetre méltó ifjú Valencianus alatt esett el az öcsém companiájában 1792-ben. Egy ágyugolyó elhordá mindkét lába szárát. Az öcsém kiviteté a csata helyéről, s rimánkodott neki, engedje levétetni használhatatlan csontjait, de kérése sikertelen volt. A 20 esztendős ifjú teljes maga megadásával hala el.

A 3 életben maradt testvér Wesselényinek atyja Farkas volt, s ez már 21 esztendős korában, a mint azt egy olajban festett képen látám, főispánja vala Közép-Szolnoknak. Erdélynek nem volt nagyobb pénzű ura. Jó fej; bolondságnak nézte a bolondságot, elvonta magát a füsttől és lármától, s némely philosophustól abban különböze, hogy ez nagy gazdagságban érte be

magát kevéssel; mely irigylendőbb sors mint mikor bennünket arra a bölcseségen kívül a szükség kényszerít. Embereitől szerettetett, s ez jele az ő szíve jóságának; szerettetett másoktól is közönségesen, mely ismét nagyságát mutatja. Erdély nem felejtheti, hogy ennek az úrnak Horác volt a breviariuma. Midőn cselédjétől könyvét kivánta, ez érté, hogy Horácot kell neki hozni. Ez viszont feje jóságát bizonyíthatja előttünk. — Gyermekei halála után festették képét, s kezébe adaták a kedvelt írót. Élete megegyezett mestere tanításával: Non vixit male, qui natus, moriensque, fefellit.

Ma reggel menni akartam, de szíves tiszteletemet érdemlő gazdám nem ereszte, s én örömest maradék. Ily háznál öröm nekem mulatni. Az igen excellens fortepiano egész nap csenge, s Mons. Ménard megint hallatá francia és olasz énekeit. Estve elővevénk a derék telescopiumot, s nézénk a hold foltjait s a Saturnus gyűrűjét. — A báró bennünket iskolai esztendeinek s elméje s charactere kifejlődésének történeteivel ismertete meg, s az ily beszéd alatt örömest felejtém, hogy az elmult éjjel nem aludtam, most pedig túl valánk éjfélen.]*)

Végét érém erdélyi útamnak, s úgy rekesztem be a mint óhajtottam. Itt a Miklós csókja volt utolsó, melylyel eleresztetém: bár nálunk a tiedet vehetném üdvezlőben legelőbb!

Mely irigylést érdemlő szerencse juta nekem, hogy Erdélyt láthatám, és hogy így láthatám! Hálával telik el szívem irántatok, kiknek oly szép

*) Történeti Lapok I. 83—84. l.

örömeket köszönhetek, s leginkább ti irántatok, andrásfalvi és zsibói barátnéim és barátim s teirántad nemeslelkű Cserei! Majd ha átlépek Gencs és Nagy-Károly közt a hátáron, visszatekintek az elhagyott dombok felé s áldást könyörgök az annyi jó és nagy fiak, az annyi jó és nagy leányok szülőföldjére.

Jó föld! tiszták és nem tiszták mindenhol vagynak, nálunk mint nálatok s nálatok mint nálunk. De te valóban nem vagy úgy elromolva mint mi. E vallással térek el innen, s ezt mondom majd azoknak, kik ide jőnek, hogy meglássanak, s reménylem, hiszem, a mit én érzék, érzeni ők is fogják.

OSZK

TOLDALÉKOK.

I.

I. FERENC ÉS CAROLINA AUGUSTA

KOLOZSVARTT, 1817. AUGUSTUSBAN.

Es giebt kein' schönren Anblick in der Welt,
Als einen Fürsten seh'n, der klug regiert,
Das Reich zu seh'n, wo jeder stolz gehorcht,
Wo jeder nur sich selbst zu dienen glaubt,
Weil ihm das Rechte nur befohlen wird.

GOETHE.

Császár és császárné ő Fels. ide Lembergből vevék útjokat, s august. 14-én érkezének Erdély határához Ilucára, Kolozsvárra pedig 18-án. Mely tisztelettel fogadá Erdély a maga nagy fejedelmét ujság leveleink elhirdeték; itt valami jobbat kell a maradéknak átadnunk.

Másnap a katonai rend, s ezután a kormányszék tevé hódolását, s a kir. tábla; az első báró Kienmayer országbeli főhadivezér, a második gubernátor gróf Bánffy György, a harmadik statuum praesidens gróf Keményy Sámuel excjok által bemutatva. Ezeket a vármegyék s a székely székek követségei követék. Most az asszonyságok mutattatának be a császárnál ugyan özvegy gróf Wass Sámuelné, szül. gróf Bánffy Ágnes

exc. által. Ő Felségek mindketten a nemzet öltözetében fogadák híveiknek hódolásaikat. Egy asszonyság későn adá feleletét, s a bemutató azt a nyelvbeli gyakorlatlanság által mentvén, egy harmadik valaki megszólámla, hogy ők szégyenlenék fejedelmöknek nyelvét nem tudni, s ennek a császárné ezt mondá: sőt inkább idegen nyelvet nem tudni nem szégyen, a magunkét jól tudni kötelesség. Egy éltes asszonyság azon jelentéssel mutattatott be, hogy ezt számtalan jótétei tevék tiszteletessé, de hogy a német nyelvet nem tudja annyira, hogy szólani is merjen; a nagy és nemeslelkű császárné ezt mondá: Mi azért megértjük egymást. Tudniillik a jóltevésben gyönyörködő felség úgy tekinté az asszonyságot, mint a kivel a jóltevőség örömei által lelki rokonságban áll.

Másnap szent István királyi ünnepén ő Felségek a nagy templomban jelenének meg kisérve gróf Wrbna főkamarás, báró Kutschera Feldmarschall-Lieutenant főhadisegéd, gróf Bombell sax királyi követ, báró Stift udv. orvos, s Bedekovics status tanácsos excjok, a császárné pedig gróf Wurmbrand fő udvari mestere, gróf Lazsanszkyné főudvari mesternéje, s gróf Hohenegg kisasszony udvari dámája által. A szent szolgálatott a püspök, most esztergomi érsek herceg primás tartotta.

A délutánt ő Fels. a császárné könyörűség gyakorlatára fordítá, megtekintvén azon intézetet, mely a mult télen a példátlan éhség által elnyomott falusi szegények táplálatára némely erdélyi házak ifjabb csemetéi által állíttatott. A császárné azt hat ezer forinttal ajándékozá meg, s rendelést teve, hogy más napig a szegények ruhát kapjanak.

A császár 21-én s más reggeli hatkor, kisérve a püspök által, a lyceumot, convictust, seminariumot, a kormányszék cancellária ját, a levéltárt látogatá meg; a császárné az ispotályt és a szegények házát.

A császár 22-én reggeli tíz óta kettőig a kormányszékben foga ülést; a császárné azonban a csillagnézőt, a lyceum bibliothekáját, az ásványok gyűjteményét vevé tekintetbe.

E szerencse 23-án a vármegye- és városházának, s a reform. collegiumnak s typographiájának, a prof. Nagy Sámuel rajziskolájának; 24-én a fellegvárnak, a katonai ispotálynak, s az unitáriusok collegiumának juta.

Ő Felségek aug. 27-én indulának Torda felé, s megjárván Maros-Vásárhelyt és Szebent, Dévánál menének ki Erdélyből.

II.

ARANKA GYÖRGY HUNYADI JÁNOS GUBERNÁTORNAK EREDETE FELŐL.

Nyomt. Kolozsvártt 1811. 8 r. 8 lapra.

A nagy fejedelmi embernek Hunyadi Jánosnak származása s háza megírásában, a mint azt az emlékezetek megírták, az igazra nézve egy hibát és a dologra nézve két hiányosságot találok. A hiba az, hogy őtet az írók közönségesen szerelem gyermekének és Zsigmond császár fiának teszik; a hiányosság pedig, hogy két szép dolgot nem jegyeztenek fel róla; az egyiket azt, hogy Hunyadi János eredetére nézve székely

volt, Székelynek is hivatott; a másikat azt, hogy még egy vagy talán több testvére is volt, s mindenik Hunyadi János.

Legelső Hunyadit találok egy Hunyadi Mihályt, Hunyadi Székely János fiát, a budai káptalannak egy 1331. költ levelében, melyet országbírája Pál hoz elő az erdélyi vajda Zdenczi Tamás dolgában 1333-ben költ itéletében: Johannes Székely de Hunyad.

Másodszor a báró Keller által a fels. kamara leveles házában Pozsonyban készített kézírásban levő ország bárói s ispánjai neveknek sorában 1430-ban egy Hunyadi János Turóc vármegyei főispánt találok.

Harmadszor a szent Mihály templomában Károly-Fehérváron található régi kőírások rendében a nagy prépost Szeredai gyűjteménye szerint találok egyszersmind három Hunyadi Jánost. A deák írásnak értelme magyarul ez: János nevű katona, a gubernátor atyafia, jutott légyen a menynyei karokhoz MCCCCXXXIV. eszt. Hunyadi.

Ugyanott alább: Itt temettetett ifjabb János, katona, a ki Hunyadinak hivattatott, az ő öcscse.

Hogy ebben a két írásban három Hunyadi Jánosról legyen emlékezet, nincsen kétség. Egy a gubernátor: más az atyafia, az 1434-beli; harmadik az ifjabb János, az ő öcscse.

(Aranka tévedésben van. Ez a János, az 1434-ben elhalt, és az ifjabb János a gubernátor öcscse azon egy személy, s a két írás ugyan azon sírkő felső táblájának, jobb és bal karimáján áll. Minek kell az epigraphe anachronismusát s az író ügyetlenségét oda magyarázni, hogy azon egy ko-

porsó kőbe két Jánost tettek volna be? a két test abban helyt sem talált volna.)

Az 1434-beli János ki volt, arról semmit sem tudok mondani: a másiknak pedig, az ifjabb Jánosnak nyomát találom gubernátor Hunyadi Jánosnak erdélyi vajdaságában 1442-ben költ egy levelében. Annak rendében maga üdvezségéért, s néhai öcscse, a katona kisebb Hunyadi János Erdélyben, hazája szolgálatjában meghalván, az ő lelke enyhüléséért a káptalannnk ajándékoz némely falukat. Intuita nostrae salutis, úgymond, et quondam Egregii Joannis minoris de Hunyad, militis militum, fratris nostris carissimi, in actu rei publicae in partibus Transilvanis defuncti. (Szereday, not. cap. 88.)

Ki volt ez a kisebb Hunyadi János?

Albert királynak 1439-ben kél Hunyadról egy új ajándéklevele. Kérték tőle azt egy Hunyadinak két fiai, mindenike János nevű. Johannes et alter Johannes, uterque filii Oláh de Hunyad.

Lengyel László 1440-ben ismét új ajándék levelet ad nékiek: utrique Johanni, filiis quondam Voyk de Hunyad. — (Magokból az eredeti levelekből, úgymond Aranka. Bár azt is mondá vala, hol vagynak azok.)

Ötödik László király is 1453-ban emlékezik a gubernátornak egy János nevű öcscséről, a gubernátornak a besztercei grófság felől adott levelében ipse et Egregius alter Johannes, de ipsa Hunyad, miles, sibi sanguine frater. Ez a János úgy tetszik, épen az, kiről az 1439., 1440. és 1442-beli levelek szólanak. Katona XIII. 873.

És így az öreg Hunyadinak legalább két János fia! Ez ma csuda lenne talán: de régen megvolt, s nincsen példa nélkül.

Károly királynak 1313-ban költ levele azt bizonyítja, hogy László erdélyi vajdának László neven egyszersmind két élő fiai voltak: accedens ad nostram praesentiam magnif. vir. Ladislaus vojvoda Transilv. et comes de Zonuk (Szolnok) pro se, et pro Ladislao magno, et pro Ladislao parvo, filiis suis.

Ezekből igaz az: 1. hogy a gubernátor Hunyadi Jánosnak egy más Hunyadi János nevű testvére volt; 2. hogy nem csak annak az ifjabb Hunyadi Jánosnak, hanem a gubernátornak is, egy és ugyan azon apjok volt, az öreg Hunyadi Oláh Voyk; 3. hogy a gubernátor Hunyadi János sem nem egyedül nyerte, sem nem egyedül bírta Hunyadot, a fennebb elehozott levelek szerint, hanem a Hunyadi nevet a jószágról Hunyadról viselte ugyan, de mind a jószágot, mind a nevet az ő elei is bírták és viselték; és az reája az ő testvérével együtt az apjáról szállott, közelébb Hunyadi Oláh Voykról, és így hogy a gubernátor Hunyadi János a Zsigmond császár fia és kacér szerelem gyermeke volt volna, csak egy megavult költemény. Igaz hogy Hunyadi János, és az öcscse egyaránt mindketten már Zsigmond császár idejében elé kezdettenek volt menni, és szentelt vitézek s udvari katonák voltak, a fenn eléhozott 1453-beli levél szerint: de tessék megnézni a Hunyadi-ház leveleit, melyek közül nekem csak némelyeket, és csaknem egy pillantatig volt szerencsém látni, hogy pénzzel épen nem Zsigmond

császár segélette a két Hunyadit; hanem ők együtt a császárt, a mely feles jószágokat a császártól szerte a temesi banátusban s Szerémben nyertenek is, azt mind készpénzen és együtt vásárolták tőle.

De még egy ujság vagyon. Hunyadi János gubernátornak az ős neve Székely volt. Meglehet, hogy az 1333-beli két írás szerint a gubernátor eleje azok közűl a székelyek közűl való volt, kiket Arad vezérsége alatt István király Hunyad vármegyébe szállított volt, az Oláhország felől való határok őrzésére az oláhok ellen Szállás-Patakától fogva Zaránd vármegyéig, és a mint látszik, le Dobráig, mely Lófőnek, vagy Lófő vidékének neveztetett. Meglehet, mondok, hogy mint a lózsádi s több körülbe lakó, fegyvert viselő mai nemes katonáknak, úgy kisebb birtokú Hunyad vármegyei főnemeseknek, s azok között Hunyadi Jánosnak is elei azok közűl a megszállott székelyek közűl valók voltanak, kik az erdős helyeket a vajdák engedelmekkel kiirtván s jövevény oláhokkal mint kenézek a hátszegi és dévai várak segitségére megtelepitvén, s azután a királyoktól a szent korona igazságával magoknak megnyervén nagy birodalmú urak lettenek. De ez csak lehetséges és hihető dolog.

Az 1331-beli feljebb eléhozott levél többre mutat. Ebben Hunyadi János, a Mihály apja, nyilván Hunyadi Székely Jánosnak neveztetik.

Legvilágosabb és ellene mondhatatlan világositást veszek pedig a zágrábi és varasdi nemeseknek 1447-ben a magyarországi rendekhez Hunyadi János gubernátor ellen irt panaszló le-

veléből. Ebben a Hunyadi János nem háta mögött, hanem szemben az ország színe előtt tisztán Székelynek neveztetik. Noveritis quod magnificus Johannes de Székely de Hunyad gubern. regni Hung. s alább ismét per eundem Székely sic potentionaliter occupatas. Kerchelich (Not. praelim p. 270.) eléhozott lapon is azt írja, hogy Hunyadi János Székely volt. Ide teszem a mit ugyanott Kerchelich hozzá ád:

Hogy Turóczi IV. K. 46. R. azon főurakról szólván, kik 1448-ban a gubernátort a Rigó mezejére kisérték, s azok között egy Székely Jánostól is ennek azt teszi utána, hogy a gubernátor testvére volt. Johannes Székely dni gubernatoris consanguineus. E helyre Isvánffy, a maga Turócziában a levél tiszta szélére maga kezével ezt jegyezte: Ennek neve Székula volt; így hivattatott az oláhoktól és rácoktól: a magyaroktól pedig másképen Hunyadinak. Jobb keze elvágatott volt az ütközetben, s Erdélyben Fehérváron temették el. — Ezt tovább nyomozni nem tudom. De ugyan a mondottakból látszik mind az, hogy Hunyadi János nem volt Zsigmond császárnak fia, mind hogy legalább még egy Hunyadi János nevű testvére volt, mind hogy Székelynek is hivattatott.

III.

ERDÉLYI GUBERNÁTOROK A MOST URALKODÓ HÁZ ALATT.

1. Gróf Bánffy György; 1692. jan. 10-d. óta haláláig, 1707. nov. 15-én.

2. Gróf Kornis Zsigmond; 1713. óta haláláig, 1731. dec. 15-én.

3. Gróf Haller János; 1734. óta haláláig 1756. okt. 18-án.

4. Gróf Kemény László; 1758. jul. 2-d. óta 1762. május 22-ig. (Ennek hivatalát által vette generalis báró Buccow Adolf Miklós, mint praesese a guberniumnak. Ez állítá fel a határnok katonákat. Meghalt 1764. máj. 18-án. Követte generalis gróf Hadik András azon eszt. aug. 7-kéig; ezt ismét 1768. márc. után generalis gróf O'Donell Károly; kit viszont gróf Auersperg Mária József 1770.).

5. Báró Bruckenthal Sámuel 1774-ben gubernium praesese leve, 1777. nov. 12-én pedig gubernator. Letette hivatalát 1787. maj. 1-én, meghalt 1803-ban.

6. Gróf Bánffy György, a híres Dénesnek és Barcsay Ágnesnek fia, szül. 1747. dec. 23-án, meghalt 56 eszt. viselt szolgálatjai után Kolozsvártt 1722. jul. 5-én. Gubernátornak József által neveztetett ki, s az 1790. dieta a fejedelme s honja által egyiránt kedvelt kormányzót örvendve választá meg.

7. Báró brannyicskai Jósika János 1822. nov. 25-én lépe a Bánffy halála által kiüresedett székbe mint gubernium praesese.

IV.

ERDÉLYI PÜSPÖKÖK 1715 óta.

1. Karcfalvai báró Mártonffy György, 1721-ig.

2. Antalffi János.

3. Báró Sorger János. Temett. 1639. okt. 7.

4. Zétényi báró Klobusiczky Ferenc Xavér 1741 óta. Innen Zágrábba 1748. s 1751-ben a kalocsai érsekségre.

5. Báró Sztojka Zsigmond, 1749. óta.

6. Gróf Batthyány József, fia Lajosnak, a nádornak; 1759. aug. 22-d. erdélyi püspök; 1760. kalocsai érsek; 1776. esztergomi érsek és magyarországi primás, 1783. cardinális. Meghalt 1799. okt. 23-d.

7. Báró Bajtay József Antal, egykor piarista, II. József egyik tanítója, 1760. óta haláláig 1773.

8. Pius Manzador, e congreg. clericor. regul. S. Pauli. Meghalt 1773.

9. Gróf Kolonics László, olmuci kanonok; innen Váradra 1780.; tovább a kalocsai érsekségre 1788.

10. Gróf Batthyány Ignác, Imrének fia.

11. Rudnai és divék-ujfalusi Rudnay Sándor, 1816 óta 1820-ig, midőn innen esztergomi érsekké s primás herceggé kineveztetett.

12. Négyesi báró Szepesi Ignác egy eszt. egri kanonokból egri kis prépositta, s onnan erdélyi püspökké neveztetett a választásokban oly szerencsés fejedelem által.

V.

A BETHLEN-HÁZ.

Eredetet a háznak Sarolta adott, szent István királynak testvére. Ez férjének, Aba királynak szomorú halála után ismét férjhez mene, s Marhárd grófot szülte, ez Péter grófot, ez Gudát.

Péternek három fia maradott: Mihály, Salamon, Lőrinc (Laurentius Bult v. But).

Lőrinc öt fiat nemze: 1. Bocont, Pálnak atyját; 2. Boncot; 3. Bence grófot, második Istvánnak kedveltjét, s Máté másternek és Mihálynak atyját; 4. Csákot, a ki Domokost; 5. Bethlent, ki címerül a királyi almába harapó kigyót kapá, mely a bethleni Bethlen ágnak még ma is címere.

Ennek három fiai voltanak: 1. Péter; 2. Miklós; 3. Olivér, s ezek keresztneveik mellé felvevék a Bethlen nevet. Pétertől ered az iktári Bethlen ág, Miklósnak csak fiai maradtak; Olivért, az Apafi és Bethleni Bethlen ág tekinti törzsökének.

Iktári Bethen ág.

Péternek, az ág törzsökatyjának volt két fia: Miklós és Domonkos, s Domonkosnak János. Ez úgy löve le egy lövéssel két hattyút, hogy a nyíl mind kettőnek általméne nyakán. Zsigmond címerül adá neki a két meglőtt hattyút, az új címer azonban el nem tolá egészen a kigyót, mely most az új címert telamonként fogja körül. János Gergely fiat hagya.

Gergelynek és Abrámfi Margitnak gyermekei: 1. Domokos, 1452 körül erdélyi vajda; 2. Gábor, budai várnagy; 3. Gergely, karánsebesi bán s atyja Istvánnak.

Domokos vajda, kit Bútinak mondottak, nemzé 1. Gábort, ki Mohácsnál 1526-ban hatezer dzsidásokat vezérle, s János királynak tanácsosa, s udvari sergének hadnagya volt; 2. Gergelyt, János Zsigmondnak tanácsosát, Péternek atyját, Jánosnak nagyatyját, s ettől leve Domokos, atyja Istvánnak.

Gábor, Domokos vajdának fia, nemzé Farkast, Bátori István királynak főkapitányát s tanácsosát.

Farkastól és szárhegyi Lázár Drusinától született 1. Gábor erdélyi fejedelem, s szent római birodalombeli herceg; magtalan; 2. István, fejedelem, testvérének előbb tanácsosa, majd gubernátora, Hunyad és Máramaros várm. főispánja. Ez mihályi Csáki Christinától nemzé 1. Gábort, 2. Istvánt, 3. Farkast, 4. Pétert, hunyadi és máramarosi főispánt. Az utolsóbb Illésházy Gáspárnak egyetlen leányát tartá házasságban s meghalt 1646. aug. 3-án.

Domokos vajdának második fia Gergely, János Zsigmond consiliáriusa, Pétert nemzé és Jánost, ez Domokost, ez ismét Istvánt. Ettől és Macskási Judittól szül. 1698. febr. 10-én Sámuel, bírája a kir. táblának. Meghalt 1767. márc. 19-én. Ennek Domokos és Sámuel fiai maradtak.

Az iktári Bethlen ág a Héderfáján, Küküllő várm. 1818-ban meghalt Sámuelnek Domokos fiában áll fenn.

Apafiak és Bethleni-Bethlenek.

Törzsöke a két ágra ment vérségnek az említett Olivér, Bethlennek fia, s Péternek és Miklósnak testvér öcscse. Ez nemzé Jánost, ki kegyes indulatai, s példás élete miatt Apa névvel szokott vala neveztetni. Gyermekei: 1. Miklós, más nevével Apafi; 2. a magtalan Gergely; 3. Jakab, kitől a Bethleni-Bethlenek erednek. Jakab nem tudni mely okból, Nagynak neveztetett.

I. Apafiak.

Apafi Miklósnak fia Gergely (Gyegus), kitől János; kitől Péter és László. Péternek leve Miklós és György.

Miklós, Péternek fia, magát Apa-Nagyfalváról kezdé iratni, s címerül egy karddal általütött fejvasat veve fel, melyből leveles és gerezdes szőllő nőtt. Fia László vala, a Lászlóé Mihály, erdélyi vajda.

Mihály vajdának gyermekei: 1. Ferenc, Miklósnak atyja s Ferencnek nagyanyja; 2. Zsigmond; 3. Lénárd; 4. Miklós. — Zsigmond magtalan halt ki. Lénárdnak fiai György és László, az Gábornak atyia, ez Imrének, de a kik elhalának.

Miklósnak fia Farkas; ennek pedig 1. István (mh. 1584.) és 2. Gergely. Gergely tanácsosa Izabellának és János Zsigmondnak, nemzé Lénárdot, Boldizsárt, Miklóst.

Miklós nemzé: 1. Györgyöt, küküllői főispánt, Bethlen Gábor tanácsosát, s kir. tábla

bíráját (mh. 1635. febr. 18-án élete 47. eszt.); 2. Ferencet, Báthori Gábornak főkomornyikát.

Ez a György, küküllői főispán, derzsi Petki Borbálától, a cancellarius leányától, nevelé: 1. Gergelyt, első Rákóczi György komornyikját (mh. 1637. jul. 18-án); 2. Istvánt consiliariust, belső szolnoki főispánt, ki Lórántffy Katától Györgyöt és Miklóst, s ez Györgyöt; 3. Boldizsárt, meghalt a tatár fogságban, de Barcsay Évától Ferenc fiat hagya; 4. Mihály fejedelmet; 5. Ferencet; 6. Miklóst és 5 leányt.

Mihálynak, a fejedelemnek, a jenői vár és az udvari katonaság főkapitánya Bornemisza Pál Anna leányától kilenc magzati lettenek, de egyedül az ifjabb Mihály fejedelem marada meg, s ebben az Apafi háznak 1714-ben magva szakadt.

II. Bethleni-Bethlenek.

Jakab, a kit Nagynak neveztenek vala el 1300 után kevéssel élt, s hagyá: 1. Jakabot, a magtalant; 2. Andrást, Miklós és András atyját, s András által Jánosnak nagyatyját; 3. Miklóst; 4. Jánost; 5. Apát; 6. Diénest. Miklós, Apa, Diénes kihalának.

János, Jakabnak negyedik fia, Gergelyt nemzé, ki 1358 és 1393 között élt s Zsigmondtól Bethlen Szent-Miklóst és Alsó-Kápolnát nyeré, s Nikápoly alatt 1393-ban Bajzáth ellen harcolván elesett. Úgy tetszik a Bethlenek ezen ősök emlékére kereszteltetik gyermekeket a nem kedvelt névre.

Gergelynek leve János. Ennek 1. Miklós, atyja Márknak s nagyatyja Bernárdnak, Mik-

lósnak, Eustachiusznak; 2. Antal; 3. Gergely, ki Albert alatt Bethlen várát (belső Szolnokban) építeté.

Antal, Apafi Mihály vajdának 1447-ben gyámja, Gergelyt nemzé; s ez Eleket és Balázst, s e kettőtől két új ágak erednek.

A) Elek aga.

Elek vicevajdának losonci Bánffy Drusiánától három fiai levének: 1. Mihály, Ferencnek atyja; 2. Ferenc, első Ferdinánd asztalnokja; 3. György, az Izabella és János Zsigmond tanácsosa.

Györgynek fia Miklós, ismét consiliarius, nemzé Ferencet.

Ferenc, Fehérvárm. főispán, a két Rákóczi Györgynek udvarimarsallja s tanácsosa, III. Ferdinándhoz egyszer, a lengyel királyhoz és nemzethez hatszor követje, vallására nézve unitárius. Kamuthi Susánával két leányt, Kemény Katával, Boldizsár leányával, János fejedelemnek testvérével hat fiat nevelt: 1. Györgyöt, 2. Miklóst, 3. Farkast, 4. Gergelyt, 5. Eleket, 6. Istvánt, és Katát, Kapy Györgynét; Évát, előbb Haller Györgynét, tovább Csáky Lászlónét. Farkas, Gergely és Elek atyjok ragyogását nevelték.

a) Farkas, nagy szépsége miatt Absolonnak nevezve, már ifjú esztendeiben Fehérvárm. főispán, később I. Apafi Mihálynak ministere és cancellariusa. Keze alatt lévén a hon archivuma, deák nyelven írá meg az Erdély történeteit. De 1619-ban negyven eszt. korában meghal-

ván sem el nem végezheté a munkát, sem ki nem ereszthető. Hitvese geletinci Ostrosics Borbála volt, leánya a horvátországi bánnak és koronaőrnek; egyetlen fia pedig László, kormányszéki tanácsos, kükülli főispán, s a reform. ecclesiáknak főcurátora. Meghalt 1717-ben. (Ennek temetésén tartaték vásárhelyi prof. Zilahi András által az a halotti beszéd, Keresden, máj. 12-én azon eszt., melyből mind Benkő, mind én vevénk híreinket, de én a mit itt adok, megtekintetve dr. Gyarmathy úrral.)

Lászlónak Folti Máriától születének: 1. Ferenc, 2. László, 3. Lajos és 4. az anyja méhében hátra hagyott Gergely. Egyedül Lajos és Gergely maradának életben. Lajos magtalan, Bethlen és Nagy-Bún helységek ura; Gergely a Bethlen-Szent-Miklósé és Folté.

Gergelynek és Naláczy Borbálának gyermekei: 1. Lajos; 2. László, hunyadi főispán, ki magát a branyicskai út csináltatása által tevé feledhetetlenné; 3. Gergely, kormányszéki tanácsos; 4. Ferenc, és Borbála, Bánffy Lászlóné.

Lajos gyermekei Wesselényi Annától a) Gergely, Nagy-Búnon, hitvese gróf Bethlen Pál generalisnak Klára leánya, s gyermekeik Lajos, László, Christina, Borbála, Polixéna; b) Lajos, Kerlésen, Belső-Szolnokban, híres a maga kertjéről, mely Erdélyben elsőnek tartatik, minthogy itt a természet segélte a mesterséget; c) Rozália, gróf Bethlen Imréné, Gáldtőn és Berkenyesen.

2. Lászlónak, a hunyadi főispánnak, gyermekei: a) Pál, Herepen, Fehérvárm.; b) József,

Iklandon, Tordavárm.; c) Ferenc kapitány; d) Mária, gróf Lázár Benedekné, Bencencen.

II. Gergely, a historiograph Farkasnak és az itt következő Eleknek testvére, kükülli főispán, fogaras- és udvarhelyszéki főkapitány, ország generálisa. Nyolc gyermekeket hagya: a) Klárát, az első gubornátor gróf Bánffy György hitvesét; b) Ferencet; c) Christinát; d) Mihályt; e) Lajost; f) Máriát, Naláczynét; g) Katát, II. Apafi Mihály fejedelemnek hitvesét. (Ez írta ezen ismeretes szent éneket: Mint gyors szarvas, kit vadász sért) h) Lázár Györgynét.

III. Elek, belső-szolnoki főispán, előbb Apafinak, azután Leopoldnak titkos tanácsosa, és a rendeknek előlülője. Azonfelül hogy a háza elágazását kinyomozta, az által tevé tiszteletessé nevét az egész nemzet előtt is, hogy keresdi kastélyában, Felső-Fehérben, typographiát állíta, s abban Farkas testvérének históriáját 1687-ben kiadta. A munka 1601 óta 1630-ig folytatva van, de nyomtatlanul hever. Gutaütés kapta ki az elők közül, s Elek és György fiai neveletlen maradának. — A második Elek fia Pál, előbb aranyosszéki főkirálybíró, majd tordai főispán, s praeses a kir. táblánál, Pál nemzé a generálist, és Farkast, a kir. tábla assessorát.

Pálnak, a generálisnak gyermekei: 1. Elek, s az ezé Pál; 2. Pál, s az ezé Gábor s Farkas; 3. Károly, s az ezé Eszther; 4. Juliána, kormányszéki tanácsos, előbb kővári főkapitány Katona Zsigmondné; 5. Sára, Feketéné; 6. Christina, Biróné; 7. Klára, Bethlen Gergelyné, Nagy-Búnon.

B) Balázs ága.

Balázs, Ulászló király komornyikja, Thurzó Angalistól nemzé Gergelyt, Zápolya János Zsigmond tanácsosát, s ez Jánost, és Györgyöt; György Gergelyt és Györgyöt.

Jánosnak fia Farkas, küküllői főispán, ország generálisa, szamos-ujvári főkapitány és consiliarius, tizenhét tiszteletes sebeket-visele, s Kemény Annától, a fejedelem testvérjééről, nemzé 1613-ban Jánost, Erdélynek Barcsai, Kemény és Apafi fejedelmek alatt cancelláriusát, fehérvármegyei főispánt, udvarhelyi főkirálybírót.

Ez a János Lengyelországba kisérte el Rákóczi Györgyöt, honnan hazájába baj nélkül megérkezvén, mind a közhivatalokban szolgált, mind a vallás és tudományok ügyében. Elpusztítatván a török és tatár által az enyedi collegium, s az ifjúság Kolozsvárra vonván magát, azt tanácslá, hogy az iskola Enyedre visszavitessék. Erdélynek történeteit 1629 óta 1663-ig deák nyelven megírta, s a könyv még azon eszt. Szebenben, a következőben pedig Amsterdamban kijött. Azután azt 1674-ig folytatá, de a toldalék ki nem jött. Meghalt vízi kórságban, melyet kiaszás követe, 1687. febr. 28-án. Elsőbb hitvesétől, Váradi Borbálától nemzé Miklóst, Pált, Sámuelt.

Miklós, a cancellarius, szül. 1642-ben Kis-Bünon. Legelőbb atyjának is tanítója, Kereszturi Pál, továbbad Fehérvártt, és Kolozsváron és itt Apácai Csere János által nevelteték. Heidelbergbe 1661-ben mene ki, 1663-ban Leydába, Utrechtbe, azután Franciaországba és Angliába.

Haza jött 1665-ben, hogy a török ellen kezdett háborúban részt vehessen. Bécsben Szelepcsényi György, az érsek vezeté a császár és ministerek elébe, Párisban, Türenne az udvarhoz különösen kedvelt Zrínyinél, a poetanál, s jelen vala a vadászaton, melyben a haza s a nyelv hőse 1664. nov. 18-án elesett. Udvarhelyszéknek főkirálybírája leve, s huszti főkapitány, máramarosi főispán, 1689 óta titk. belső tanácsos, végre cancellárius. Ő készíté az úgynevezett Leopoldinum diplomát. Ezért gróffá és máramarosi örökös főispánná neveztetett, s negyvenezer forint ajándékot kapa; de későbbi szerencsétlenségei József fiát a nyert méltóságtól már megfosztották. Kiadott munkái ezek: 1. Gemebunda Transilvania ad pedes aug. Caesaris praejecta 1685.; 2. Columba Noe cum ramo olivae, seu amphora aqvae ad restinqvendum ignem; 3. Sudores et Cruces Nicolai Bethlen; 4. Apologia pro Ministris Helv. Conf. ad triremes condemnatis 1675.; 5. Korabeli történetei francia nyelven a Histoire des troubles de Hongrie VI. kötetében, à la Haye 1739.: 6) Autobiographiája, magyar nyelven. Elleneinek vádjai miatt, kik a hazának is magának is jót akaró embert nem értették, tizenkét eszt. raboskodott Német-Ujhelyben. Eleresztve végre nem akará látni honját, s Bécsben hala meg 1716. okt. 27-én. Kún Ilonától Mihályt, Rhédey Julianától Józsefet nemzé.

Mihály nemzette Istvánt; ez Lászlót, a Bényeit; ez Farkast; ez az első Györgyöt. — Józseftől: 1. Sámuel, 2. Elek, 3. Olivér, 4. Gergely, az oberster.

Elektől levének: 1. Miklós, 2. Dániel,

3. Sámuel, Jánosnak és Klárának, gróf Bethlen Lajosnénak atyja.

A cancellárius Bethlen János második Pál fiától leve János; ettől Dávid, ettől Sándor, assessor a kir. táblán.

Sándornak fia: 1. Sándor Kis-Búnon, s ennek gyermekei Sándor, János, Kata (báró Naláczy Józsefné), Karolina, Eliza, Joanna, Mária; 2. Imre küküllői, majd alsó fehérvári főispán, szent István keresztese, cs. kir. kamarás és belső titkos tanácsos.

A cancellárius Bethlen János harmadik Sámuel fiától: 1. István, 2. György, atyja Györgynek és Lászlónak; 3. Ádám, fehérvárm. főispán, kormányszéki tanácsos, rendek elöl-ülője. Meghalt 1748. szept. 8-án Kolozsvártt; 4. Sámuel; 5. Imre, kormányszéki tanácsos; 6. Farkas, generális. Maga a hat fiú, és két leány atyja meghalt 1708. febr. 7-én.

Ádámnak, itt a harmadik szám alatt, Bánffy Klárától születtek: 1. Gábor, Albert, sachs N.-teschen herceg s lengyel királyfi és magyarországi helytartó udvari főmestere; továbbad udvari erdélyi cancellárius, Arany gyapjas lovag; kinek herceg Khevenhüller hitvesétől lett József fia, az 1815-ben meghalálozott thesaurarius, ennek pedig gróf Zichy Jósephától: 1. József; 2. Leopold; 3. Albert; 4. Ferenc; 5. Ludovica, gróf Bethlen Pálné; 6. Josepha, báró Miskéné; 7. Terézia, gróf Lázár Pálné; 8. Antónia, gróf Haller Gáborné. — 2. Ádám, generális, s egy magyar lovassereg tulajdonosa, első a protestánsok között, ki a Mária Terézia középkeresz-

tével megtiszteltetett. — 3. Miklós, erdélyi kincstartó. Hitvese gróf Csáky Kata; s ennek egyetlen gyermeke Rozália, előbb kolozsvári főispán gróf Csáky Jánosnak, elválasztatása után pedig gróf Wass Sámuel hitvese, most özvegye, Nagy-Almáson. Meghalt 1826. febr. 4-én, élete 74. eszt. A három testvér közűl egyedül Ádám marada meg előbbi religiójában.

Sámuelnek, a Sámuel fiának, s János unokájának leve Lázár Máriától Ferenc és János, kinek ismét Tholdi Borbálától Ádám, gróf Gyulay Katának férje, s Ádámnak és Josephának, a fehéregyházi ifjúságában meghalt Haller Jánosnénak atyja.

VI.

A TELEKI-HÁZ.

A XII. század óta csaknem a XV. végéig Garázda de Mecsenics nevet visele. Hol fekszik a hely, tudva nincs; annyi bizonyos, hogy a Teleki-ház eredetére nézve dalmáta, és hogy csaknem kétségen kívül maradéka az ottan despota név alatt uralkodott fejedelmeknek.

Ármálisa a nemzetségnek nincs meg többé, de bírja hiteles másában, a melyet Zsigmond 1409-ben adott, s a mely a régibbet is magában foglalja.

A mecsenicsi Garázda-ház két ágot ereszte; az első megtartá nevét, a másik Szilágyi nevet veve fel. Vagyon egy donátiója gubernátor Szilágyi Mihálytól, mely által a há-

rom Garázdának némely faluk adatnak s Szilágyi ezeket mindenkor rokonainak (consangvinei) szólítja. Erre mutat a Szilágyival és ezekkel közös címer is, a vadkecske, mely a geneológiai s heraldicai tudomány törvényei szerint bár nem csalhatatlan, de nyomó bizonyságnak tekintetik.

Horogyszegi Szilágyi László és Garázda Miklós és Dienes már a XV. század elején Bosznyában tekintetes jószágokat bírtanak. Nekik köszönheté a többek között Zsigmond, hogy az ellene lázadott Hervoya, magyaros nevével Horvát János spalatrói herceg megaláztaték, és hogy a zvorniki vár a király hűségében megmarada.

Említett Szilágyi László nemzette Mihályt, előbb erdélyi vajdát, később magyarországi gubernátort, és Erzsébetet, a vajda s gubernátor Hunyadi János hitvesét; hol egyedül azt jegyezzük meg, hogy a Szilágyi-ház az akkori szokás szerint, mely azon egynek két és három nevet is engede, Gerebnek is nevezteték.

Bosznyát 1414-ben a törökök felprédálván, a Garázdák sok egyéb nemesekkel Magyarországra költözének által, s itt Bihar, Arad, Békés és Zaránd vármegyékben megtelepedtenek. Megszerezvén ezekben Zágorhid, Szék, Telek helységeket, egyik zágorhidi, másik széki, harmadik teleki Garázdának nevezé magát. A széki Garázda ág egy leányban álla fenn, s azt most egy teleki Garázda vette el, s minthogy így a széki ág egyesüle a teleki ággal, ennek maradékai anyjoknak nevét praedicatumként vevék fel atyjok neve mellé, s az ág magát ezóta széki Telekinek nevezte el.

Még a mult század elején az akkori gyula-

most károly-fehérvári nagy templom falán fekete márványban lehete olvasni egy epitaphiumot:

Qvem non livor edax, alienaqve gloria torqvet.
Perlegat haec Latiis carmina caesa notis.
Tres fuimus clari cognato sangvine vates,
Pannoniam Dravus qva rigat almus humum.
Vnus erat Janus, patrias qvi primus ad oras
Duxit laurigeras ex Helicone deas.
Alter erat Petrus, genitus de stirpe Garázda,
Qvi tulit Aoniae plectra sonora lyrae.
Vltimus hos ego sum cognata e gente secutus,
Tertia doctarum gloria Pieridum.
Strigonia Petrus reqviescit in arce: Joannem
Ipsa suum sedes pontificalis habet.
Hic mea, si dederit sors, ossa recondite, si non:
Nil nostra; jaceant qvolibet illa loco.
Spiritus aethereas postqvam resolutus ad auras.
Evolat, haud magni membra caduca facit.
Celsus ab aethereis demissus patre revertit:
At corpus, de qva fingitur, intrat humum.
Caelum divinae est reqvies certissima mentis:
Parvula corrupti corporis illa domus
Ne longum, lector, damnes in marmore carmen
Scripsimus ignotis ista legenda viris.
Vivens scripsi A. D. 1507.
Vixi annis XXXVII.
Qvid ais ? Tace, Zoile! tace!
. . . Megenechen arco. . .

János poeta, ki felől mondatik, hogy azt püspöki széke bírja, az a szerencsétlen pécsi püspök volt, ki iránt Mátyás magát oly szépen és oly rútul viselte; az a ki felől úgy hiszszük, hogy első kezde írni magyar grammaticát, de a melyet nem bírunk; az, a kinek verseit maros-vásárhelyi prof. Kovásznai két kötetben kiadta; poetai nevével Janus Pannonius, atyai nevénel Cesinge, anyaival pedig (minthogy anyja testvére vala a híres esztergomi érsek Vitéz Jánosnak)

Vitéz. Az itt temetett poéta magát feledé megnevezni; de a kövön állott Megenechen azt hagyja gyanítanunk, hogy itt a háznak hajdani Mecsenics praadicatuma említtetett.

A XVI. században már tündökle Garázda János. Lengyel cancellárius s testőrzői kapitány Zamosci elvévén a Báthori Kristóf fejedelem Griselda leányát, a menyasszonyt ez a Garázda kiséré vőlegényéhez, és sok esztendőig Lengyelországban marada, Báthori István lengyel király alatt mint két lovas ezredek vezére a lithvánok és moszkvák ellen vitézül harcolt. A Teleki-ház még bírja a királynak levelét, melylyel Garázda János Báthori Griseldának halála után elhalmozva dicséretekkel honjába visszaeresztetett.

Garázda János Erdélybe megérkezvén elvevé Fejér Juditot, s Anna egyetlen gyermekét nemzé. Maga János Báthori Zsigmond alatt, a csata mezején halt meg, s a Garázdaház ezen egy leányban álla fenn. Atyja őtet széki Teleki Mihályhoz, a Báthori Zsigmond és Bocskai István fejedelmek udvarokban testőrzők kapitányához adá ki, s vejét és leányát Báthori Zsigmond által minden jószágaiban örökösének nevezteté.

Ezen első Teleki Mihálynak János fia (mert István maradék nélkül hala el) jenői várnagy, zarándi főispán s hajdúk vicekapitánya, elvevé Bornemisza Annát, László leányát (ez a László testvére vala Pálnak, kinek hasonlóul Anna leánya Apafi Mihály fejedelemnek hitvese volt) s nemzé Mihályt, Katát, Annát.

Kata leve Stepáni Ferencné, Anna előbb cegei Wass Lászlóné, tovább Keresztúri Jánosné.

Széki Teleki második Mihály,

kit közönségesen a nagy Teleki Mihálynak nevezgetnek, született Nagy-Váradon, s testőrzői kapitány vala II. Rákóczi Györgynél. Nagyon megváltozván a dolgok, s a török Apafit fejedelemnek kihirdetvén, Teleki Apafihoz méne által, s ott ország generálisának neveztetett. A tunya ember mellett az igazi hatalom a Teleki kezében álla, s neki köszönhetjük azon szerencsét, hogy Erdély a maga anyjával Magyarországgal egyesüle, és hogy a török járom alól kiszabadulván Ausztriának bölcs és igazságos kormánya alá jutott. Leopold Erdélybe küldé Caraffa Antalt, hogy egyet értve Telekivel, az országlást Apafitól általvegye, s annyi áldozatokért melyeket a minden haszonkeresettől tiszta és csak hazájáért s vallásáért lángoló teve és halálával a törcsvári csatában 1790-ben megpecsételt, nem nyere egyebet, mint az excellentia és a római szent birod. grófság titulusát, melyet annál nagyobb szerencsének tekinthete, mert azzal egy magyar sem díszelkedett. Apafi alatt minister volt, s az Erdély minden hadainak vezére, Huszt és Kővár várainak s Csik, Gyertyó-Kászon, Sepsi, Kezdi, Orbai székek főkapitánya; Fejér, Torda, Máramaros várm. főispánja; minden kir. dézmák és harmincadok főárandása; végre meghalván Apafi Mihály, Erdélynek kinevezett gubernátora.

A magas helytt állók nincsenek sem magasztalók, sem rágalmazók nélkül, s Telekire gya-

nút vet ez a sok hivatal, s az a nagy hatalom, melylyel Apafiné által Apafira s az országra bírt; s az emberek az akaratot a kimeneteltől mérséklik, nem látván mit engedtek, tanácslattak, parancsoltak a környülállások, s midőn az történik, a mit nem vártak vagy nem kedvelnek, hűtlenséget, arúlást emlegetnek, nem szükséget, nem kénytelenséget. Így vádoltatnak Martinuzi. így a szent hazafiságú Nádasdi Tamás, így Rádai Pál, kik nem mindig voltak egy felen, és még is mindig a hazáén. Egy tudósunk, kinek tiszta lelke ismeretes, olvasta Telekínek levelezését Sobiesky lengyel királylyal, pater Dunottal, Leopold császárnak ügyviselőjével, s alkudozásit, s Leopoldnak biztatásait; bizonyossá teszen bennünket ((Tud. Gyűjtem. 1823. jan. l. 88.) hogy Teleki egyike vala a maga kora legnagyobb férfiainak, jó hazafi, mely belátású politikus, vitéz hadi ember, hív férj, hív atya, hív barát, tiszta minden haszonkeresettől, s egyedül hazája s vallása javát óhajtó.

Első felesége, Torma Juliána még az egybekelés előtt meghala, a második volt, de csak hat hónapig, pekrovici Pekri Ferencnek Zsófia leánya; harmadik körös-tarcsai Vér Judit, kivel hat fiú és hét leány gyermeket nemze: 1. Annát, előbb Apafi Miklósnét, azután Kemény Jánosnét; 2. Jánost; 3. Zsuzsanát, vajai Vay Mihálynét 4. Christinát, Kendefy Pálnét, majd Barcsay Ábrahámnét; 5. Katát, Bánffy Pálnét: 6. Mihályt (harmadikat e neven); 7. Lászlót; 8. Juditot, nagy-mihályi Pongrácz Jánosnét; 9. Józsefet; 10. Pált; 11. Bor-

bálát, Vay Lászlónét; 12. Sándort; 13. Erzsébetet, Macskási Lászlónét, másodszor Jósika Isvánnét.

I. Ferenc, a második.

már gyermekkorában kővári kapitánynak vala kinevezve, de serdülő ifjúságában elhalt.

II. Mihály, a harmadik.

Kővár-vidéki főkapitány. Gyermekei Toroczkai Katától: 1. János; 2. Mihály; 3. Sámuel; 4. Borbála, Dániel Lőrincné; 5. Anna, Szuhai Györgyné, másodszor csebi Pogány Istvánné, harmadszor szerencsi Hajnal Gerzsonné.

A) János, a III. kathol., kővár-vidéki főkapitány. Gyermekei Vay Borbálától: 1. Pál; 2. János; 3. Sándor; 4. Mária, Bánffy Péterné; 5. Kata, statuum praeses gróf Lázár Jánosné; 6. Sára, gróf Bethlen Pálné; 7. Klára, gróf Bethlen Dávidné.

a) Pálnak, gróf Bethlen Borbálától leve: 1. Ferenc; 2. Tamás; 3. Mihály; 4. Anna, báró Toroczkai Gergelyné, tovább báró Osmann Vilmosné; 5. Josepha, kolozsvári főispán báró Jósika Antalné, és ez által a gubernium mostani praesesének atyja.

Ferenc főstrázsamester, és Tamás a major, meghaltak mag nélkül, s a Pál ágát egyedül Mihály tartá fenn. Mihálynak és Ferencnek atyja.

Mihály, Harinán Doboka várm.; Ferenc, a kedves énekész, (lelkes darabjai az Erd. Muzeumnak, Hebének, Aurórának nagy díszei) Pasz-

moson, Kolozs várm. Ennek gróf Teleki Carolinától születtek Edvárd, Adolf, Tódor.

b) Jánosnak, e néven már negyediknek, Vay Annától leve Borbála, előbb kapitány boldogfalvi Czóbel Lászlóné, azután Vay Jánosné, Anarcson, Szabolcsban; Ágnes, Berzencei Jánosné; József, Sármáson, ki gróf Mikes Máriával nemzé Jánost és Annát, Hollaki Farkasnét.

B) Mihály, a IV., guberniumi tanácsos és az exactoratus praesese gróf Bethlen Miklósnak Klára leányától: 1. Mihály, 2. József, 3. István, 4. Zsigmond, 5. Judit, 6. Juliánna, 7. Christina, 8. Kata.

C) Sámuel, a generalis. Gróf Ötvös Máriától fia Imre, assessora a kir. táblának; ennek ismét Imre, Hosszúfalván, Kővárvidékén. Hitvese ennek gróf Brunszvik Carolina, Antalnak, a tárnok testvérének gyermeke. Gyermekei: 1. Bianca, 2. Karolina, 3. Maximilián.

III. László,

kormányszéki tanácsos, fehérvárm. főispán, nemzé Vay Annával Zsuzsannát, gróf Kemény Lászlónét.

IV. József,

fehérvárm. főispán, curátora a vásárhelyi collégiumnak; lakott Kércsisorán, Fogaras földén; gróf Kurta Borbálától nemzette Christinát, gróf Toldi Ádámnét. Második hitvese volt a Bod Péter munkái által megtisztelt Bethlen Kata.

V. Pál,

tudományai által tiszteletes. Nevelte Vay Ádámot, a generálist, a Cid fordítójának ismét Ádámnak atyját, ki II. József alatt kir. commissárius és dobokai főispán vala, azután kormányszéki tanácsos. Lakott Kendi-Lónán. Ennek báró Wesselényi Máriától három leánya: Mária, gróf Teleki Lászlóné; Polyxéna, gróf Kendeffy Jánosné; Anna, gróf Degenfeldné. Pálnak volt Ádám fia mellett Éva leánya is, gróf Wass Miklósné.

VI. Sándor,

kormányszéki tanácsos. Hitvesei: 1) gróf Bethlen Julia, a cancellárius Miklós leánya, s ettől 1. Miklós, 2. László. 3. Lajos, 4. Vargyasi Dániel Istvánné; 2) Petki Nagy Zsuzsánna, kitől Sándor, és Sámuel fiai.

Sándor (I.) maradékai.

1.

Gróf Bethlen Juliától.

I. Miklós (I.) katona, s hamar kihalt. Gyermekei 1. Károly (kathol.), thesaurarius, belső titk. tanács, nemzette Pált és Annát, özvegy gróf Kornis Ignácnét, Szent-Benedeken, Deézs mellett. 2. Juliánna, báró Kemény Zsigmondné. Mint maga Miklós, úgy mind fia, mind leánya, fejök szívök által tiszteletesek.

II. László (II.) kormányszéki tanácsos. Ennek Ráday Esztertől, a híres Pál leányától,

s a tudományai, anyai nyelvünk szeretete, s igen gazdag könyvtára által ismeretes Gedeon testvérétől, tíz gyermeke, de kik közül csak három marada életben: 1. József, a koronaőr; 2. Eszter, gróf Toroczkai Zsigmondné, és 3. Klára, generális gróf Wartensleben Vilmosné. Lakott Gernyeszegen. Szül. László 1710. aug. 14-én, meghalt 1788. márc. 16-án. Lakadalma 1732. jun. 24-én.

József (II.) koronaőr, előbb administrátora a főispáni méltóságnak Békésben, azután ugocsai főispán, s kir. igazgatója a tudományoknak és iskoláknak a pécsi kerületben; kamarás és belső titk. tanács; s a dunamelléki superintendentiának főcurátora. Szül. 1742. aug. első, meghalt 1796. szept. 1-én. Elvette Szirákon, Nógrád várm. királyfalvi Róth Joannát, kiben hazánknak egy nagybirtokú régi fényes háza kihala. Gyermekei László, József és Joanna, báró Prónay Sándorné.

a) László (III.) a koronaőr Józsefnek fia, kamarás, septemvir somogy várm. főispáni administrátor, főcurátora a dunamelléki superintendentiának, s praesese a magyar nyelv elővitelére ügyelő pest vármegyei kiküldöttségnek. Szül. 1764. szept 8-án, meghalt 1821. márc. 24-én.

Első hitvesétől, a gróf Teleki Ádám exc. Mária leányától levének: 1. Ádám, kapitány; 2. József, secretárius a helytartó tanácsnál; 3. Sámuel, pest várm. vicenotárius; 4. Joanna. — Második hitvese a generális szoboszlai Mészáros egyetlen gyermeke Joanna, második elől-ülője a budai és pesti asszonyi egyesületnek, és

éttől gyermekei; 5. László és 6. Augusta. — Életét s képét lásd a Tud. Gyűjt. 1823. jan.

b) József (III.) második fia a koronaőrnek; kamarás s 1816 óta kormányszéki tanácsos, előbb assessora az erdélyi kir. táblának; egyszersmind inspector curátora a kolozsvári collegiumnak. Szül. 1777. dec. 25-én, meghalt 1817. ápr. 7-én. Életét képével együtt lásd Halotti Predik. Gyűjteménye előtt, Pesten 1819-ben. Hitvese rendek elölülője gróf Teleki Lajos exc. Sóphia leánya. Gyermekei: 1. István, 2. Károly, 3. Gábor, 4. Domokos, 5. Juliána, 6. Borbála, 7. Sóphia, 8. Josepha.

III. Lajos, e néven a legelső. Meghalt 1758-ban. Nevelé gróf Bethlen Katától: 1. Lajost; 2. Domokost; 3. Sámuelt; 4. Mihályt; 5. Borbálát, Zeyk Dánielnét; 6. Katát, báró Naláczy Károlynét; 7. Eszther, Vay Ábrahámnét.

1. Lajos, a statuum praesidens, kamarás és titk. belső tanács, commendátora a szent Leopold rendének. Gyermekei: 1. József, kamarás, atyja Joannának, szigethi Szerencsy Franciscától; 2. Christina, a báró Bruckenthal Mihály, szász comes, kamarás és excell. özvegye; 3. Kata, kamarás Tisza László már meghalt hitvese; 4. Juliána, góf Toroczkai Pálné; 5. Sóphia, gróf Teleki József özvegye.

2. Domokos, egykor katona, tovább torda várm. főispán; most nyugalomban él. Gróf Bethlen Judittól nevevelte Annát, báró Kemény Simonnét; gróf Kendeffy Zsuzsánnától Rákhelt, báró Kemény Pálnét, Polyxénát,

Aranyos széki főkirálybíró gróf Kemény Miklós hitvesét; s Eleket és Christinát.

3. Sámuelnek leve gróf Serényi Franciscától: 1. József, elesett Aspern mellett 1809-ben ellövetvén mind két lábszára; 2. Ferenc, titoknak a magyar főkamaránál, tiszteletes tudománybeli kimüveltetése s a Zrínyi Miklós verseinek németre fordítása által; 3. Karolina, a paszmosi Teleki Ferenc hitvese; 4. Christina.

4. Mihály, az ötödik, kamarás, excell., marosszéki főkirálybíró; főcurátora a maros-vásárhelyi collegiumnál. Gróf Földvári Drusiánától nem maradának gyermekei; gróf Kendeffy Annától neveli Miklóst, Mihályt és Lajost.

2.

Petki Nagy Zsuzsánnától.

1. Sándor (IV.), s ennek egyetlen fia Ádám (IV.).

2. Sámuel (IV.) erdélyi udvari cancellárius, biharvárm. főispán, szent István rendebeli nagy keresztes, kamarás, titk. belső tanácsos. Első ifjúságában küküllői főispán, azután kormányszéki tanácsos, II. József alatt 1785-ben kir. commissárius a nagyváradi kerületben, tovább vicecancellárius az akkor egyesített magyar és erdélyi cancellárián, s a göttingai, jenai, varsai tudom. társaságok tagja. Gróf iktári Bethlen Zsuzsánnától nevelte: 1. Domokost, (szül. 1773. szept., meghalt 1798. szept. 17-én) a magyar- és erdélyországi utazások íróját, kamarást, és assessorát az erdélyi kir. táblának; 2. Ferencet, kinek báró

Bánffy Erzsébettől lettek Sámuel, Erzsébet, Ágnes, Rozina; 3. Máriát, dobokai főispán gróf Rhédey Ádámnét.

Maga a cancellárius szül. 1739. nov. 17-én, meghalt Bécsben 1822. aug. 7-én. Tetemei a sáromberki kriptában nyugszanak, közel Vásárhelyhez. Fiának s leányának még életekben kiadá részeiket, utolsó rendelése azonban nekik nevezetes summát hagya. Iskolákra s bibliothecájára nyolcszáz ezernél többet költe. A Teleki-háznak, lelke, szíve, tudományai, nagy érdemei, jótétei által, kérdésen kívül Sámuel, a cancellárius, volt legelső nagyságú csillaga. Szeretve volt fejedelmeinktől, szeretve polgártársaitól, s a maradék áldani fogja emlékezetét. Secundis temporibus dubiisque rectus.

[József, a koronaőr, már akkor eltölté hírével a hazát, Bécset, s magát az udvart is, midőn akadémiai útjából megérkezett. A francia király arany emlékkel jutalmazá meg szorgalmát a tanulásban, s La-Caille, Párisban, igen kedvező bizonyságlevelével eresztette el tanítványai közül, és a mi az ifjat a császárné előtt igen ajánlá, orthodoxiája bebizonyításául, Amsterdamban 1761-ben egy kisded munkában mutatta meg a keresztény vallás igazságát, ezen epigrammai cím alatt: Sur la foiblesse des esprits-forts. Atyja, László, ekkor jelenteté be magát első Ferenc római császárnál, s az ezen kérdéssel jöve elébe: „Maga a tudós Teleki?“ „Nem vagyok, fels. uram, felelé a boldog atya; az a fiam.“ Nem tartozik ugyan tárgyamra, de méltó, hogy ide tegyem a második kérdést is: „S miért nem felel nekem németül a nem deák kérdésre?“ „Ah, fels. uram,

mondá Teleki, az én gyermekkoromban a magyar még nem tanult idegen nyelvet.“ — Való a felelet; de Rákóczi Ferenc és Vay Ádám, úgy beszélének franciául és németül, mint magyarul, s hány magyar beszéle olaszul a Nádasdy Tamás korában?

Örülve olvassuk, hogy Cicero általmarkolgatá állát, midőn beszédeit tartá; hogy Fridrich pálcája csákányán rakta egymásra két kezét, s azt úgy szorítá bal honja alá, hogy a pálca vége felfelé álljon; hogy a mi időnknek egy példátlan szerencséjű s szerencsétlenségű hőse keresztbevetett karokkal szerete állani és járni; s úgy nem lesz illetlen a később időknek elmondanom, hogy a koronaőr Telekinek is voltak efféle különösségei. Úgy jára a pesti hidon és utcákon, egyedül cselédje által kisérve, hogy térdig érő, felöltött mentéjén által veté pálcáját, s annak egyik s másik végét kezeibe fogta. Feje ritkán állott centruma felett, s vállait is kigörbítette, hogy az egyike feljebb és kiljebb állott a másikánál. Szemöldökei magasak, szemei feketék, szine tiszta, de szederjes foltokkal, és néha pattanásokkal. Haját copfban hordta, s fodorítással, egykor elvágatta, s megint megnevelte. Papirosból mondott beszédei, magyarul vagy deákul, lelkesek, ékesek, a hogy kevesekéi; de papiros nélkül várakozás alatt csaknem mindig ő is azt bizonyítá, hogy írni s zólani nem mindig jár együtt. Sajátságaihoz tarozék ezenfelül, épen nem szeretni az újat, s hevesen ragaszkodni a régihez, s inkább meggyőzhetetlen izletből mint okok után. Innen azok az örök összeütődések a pesti synodusban, s a gyűlésekben, a legjobb fejekkel, s még a cancellárius-

sal is, kivel gondolkozásban gyakran nem egyezett; innen az, hogy a göttingi professorok, kik oly igen nyugtalanul várák megjelenését a Leopold frankfurti koronázásától, midőn végre megjelent, és hallották, alig tudák, beszédét annak vegyék-e, a minek vétetni akarja.

Leánya s két fiai osztozának tiszteletre méltó atyjoknak és anyjoknak lelkeikben, s mindhárman boldogítva Hymen által, s László mind kétszer, boldogok voltak. Ennek ritka szépségű, ritka kimüveltetésü özvegye új fényt hozott a ragyogó házra, s nem egyedül azzal, hogy érdemes vala a pesti asszonyi egyesület fejévé választatni, hanem szívének egyéb csillogó rényei mellett, az által is, hogy mostoháit ez nevelé inkább, mint hivatala, örök tanulása, s hazafiúi dolgozásai s bibliothecájának gazdagitásai által egészen elfoglalt tiszteletes férje.

At genus immortale manet, multosque per annos
Stat fortuna domus, et avi numerantur avorum.]*)

VII.

GRÓF KEMÉNY SÁMUEL,

Rendek előlülője, a nemes lelkü.

Dicső tetteket hirdetni öröm és kötelesség mind azok iránt, a kik azt elkövették, mind magunk és mások iránt, mert igy a jó magva új gyümölcsök termésére hintetik el. Major Cserei Farkas, Krasznán, mint segélette a jószágaiban

*) Toldy kiadásában 388—390. l.

lakó szegényeket az 1817-diki nagy éhségben, és mint gondoskodott előre, hogy ily inség ezután ne érhesse más helytt mondottuk el: itt azon nemeslelkű s felvilágosodott elméjű férfira emlékeztetjük olvasóinkat, ki méltó, hogy Erdélyben a szerint tiszteltessék, mint nálunk a nagy Széchenyi, s a Széchenyi nagy fia.

Kezünkbe akadt azon lenyomtatott levele, melyet gróf Bánffy György gubernátor úrhoz 1809. julius 2-án íra, s mi azt a kassai Minerva II. fűzetében lap 155. ismét kiadtuk. Abban harasztosi jószágát Aranyos-Székben, oly feltételek alatt adta áldozatul a hazának, hogy a kormányzó tanács azt tíz egyenlő részre osztva adja tíz székely insurgensnek, ki a csatapiacon vett sebei miatt élelmének keresetére alkalmatlanná tétetett, vagy a csatapiacon elesett székely insurgens gyámolatlan özvegyének, árváinak.

A jótételben gyönyörködő férfiú, királyi tábla előlülője lévén, azonfelül, hogy mindig tizenkét ifjat tartott asztalánál, minden judicialis perioduson (azaz, magyarországisan szólván, terminuson; s ilyen Erdélyben eszt. által öt vagyon) öt szegényebb sorsú, de feddhetetlen, szorgalmas, jó erkölcsű tabuláris cancellistának (azaz juratusnak) ötven forintot ajándékozott.

Hitvese követte férjének dicső példáját, s vetélkedett vele a jótétekben. Ő volt egyike a Maros-Vásárhelytt felállított kórház boldogítóinak. Számtalan titkon tett jótéteiket csak azok ismerik, a kiknek arcaikról letörlötték a könyeket, s lelkek, és az ég, melynek méltóbb áldozatok nem nyújtathatnak.

VIII.

A KOLOZSVÁRI JÁTÉKSZÍN TÖRTÉNETEI.

[Elkezde a ház épülni 1804. s tökéletességre vitetett 1821-ben. Nagysága, szépsége, pompássága olyan, hogy tartományinknak bármely más városában is, Bécset ki nem véve, helyt érdemelne.][1])

A magyar színjátszók társasága Pesten alkotá magát 1790-ben s oly szerencsével adá mutatványait, hogy a kezdet nem csak hazafiúi, hanem művészi tekintetekből is érdemle pártfogást. Annak némely tagjai 1792-ben általjövének Kolozsvárra, s Erdélynek nagyjai [buzdítva erre leginkább báró Wesselényi Miklós által, ki, ha valaki más, érzé, hogy annak a nemzeti csinosodásra mely következései lesznek][2]) őket annyira ápolák, hogy továbbá maga az anyahon is innen vevé, s több ízben sarjadzásokat.

[A segélyt játszók kötelességöknek ismerék hálájokat bizonyítani azon nagylelkű és mély belátású hazafiak iránt, kik irántok részvételt mutatának, s 1792-ben bejövének Erdélybe.][3])

A fels. kormányszék s a törvényhozó hatalom érzék a nemzet méltósága mit kiván, s arra intézék gondjaikat, hogy a játékszínnek saját épülete legyen. Az 1794-diki diéta harmincezer forintot tétete össze a kezdetre, s a dolog elintézését gróf Teleki Lajos és Ferenc, gróf Bethlen Farkas, báró Wesselényi Miklós és Fricsi Fekete Ferenc urakra bízá. [A társaság azon közben bérbe vett házban adá mutatványait.][4])

[1]) Toldy kiadásában 412. l.
[2]) Toldy kiadásában 412. l.
[3]) Toldy kiadásában 412. l.
[4]) Toldy kiadásában 412. l.

Ezek a reform. collégiumnak egy telkét, a Farkas-utcán, ötezer forinton megvevék [s annak árát gróf Teleki Lajos és Ferenc, Wesselényi, gróf Toroczkai József és báró Bánffy József saját erszényekből fizették.][1]), s 1804-ben az építéshez hozzá fogának, a fundamentumot kirakaták. [A begyűlt adakozások tizenhatezerre mentek fel, s kezdődék az építés. De a biztosságnak kihalának némely tagjai][2]). De az idők mostohasága s a papiros pénz becsének alább szállása a munkát elakasztá. A diéta végzést hoza (1811.), hogy minden nemes egy-egy paraszttelke után e végre 50 krt fizessen. Ebből százezernek kelle begyűlni, de azt a papirospénz megbukása (1811. márc. 15-én) húszezerre változtatá.

Wesselényi meghalt, ő, ki itt is nagy és gyakor áldozatokkal bizonyítá meg hazafiúságát, s a társaságot teljes eloszlásától több ízben tartóztatta, s az építés gondja 1812-ben kolozsvármegyei főispán báró Kemény Ignác és főbíró Nagy Lázár urakra bizatott. [A kormányszék mostani előlülője, báró Jósika János excell., fát igére a valkói havasokból, mennyi kivántatni fog, s a kolozsvármegyei nemesség magára vállalá behozatását.][3]) Már 1814-ben az épület fedél alatt állott, de ki is fogya a tár, s a biztosság örök jusson adogatá el a lózsikat, egyet kétszáz forintért, hogy a munkát folytathassa. Az azonban csak kétezer forintot ada. Püspök Mártonffy József excell. ezerrel, gróf Teleki László és

[1]) Toldy kiadásában 413. l.
[2]) Toldy kiadásában 413. l.
[3]) Toldy kiadásában 413. l.

József testvérek azt másfél ezerrel tetézték. Ezen felül a biztosság tizenkétezer forintot veve kölcsön, s Szamos-Ujvár és Erzsébetfalva, Abrudbánya, Fehérvár, s némely más városok, ajándékképen másfél ezerrel segéllették.

Így készüle el az épület, melynek hossza huszonkét öl, szélessége tizenkettő, magassága hat. Ebből a játszóhely hat ölet veszen el. Lózsija három sorban ötven van s ezeknek mindenikében négy néző könnyeden elfér. A gubernátori, a középben, szélesebb. [A három sor lózsin kívül van a parterre és a paradicsom.

Dekoratiói Bécsben készültek, s a színre szekérrel is fel lehet menni.

Elfér az épületben harmadfél ezer néző; s ha mindnyájan ülnek, ezerhatszáz.][1])

Megnyittatott 1821. márc. 12-én s Zrínyi Miklóssal, melyet magok az uraságok játszottak.

[1]) Toldy kiadásában 414. l.

NÉVMUTATÓ.*)

Aberli J. Lajos, helvéciai festő s rézmetsző 248.
Adelsheim Joanna, Vay Miklósné . . 118.
Adelung J. Kristóf, német nyelvész . . 128.
Alaxi János, oláh író . . . . . 190.
Albert, szász-tesseni herceg, m. helytartó 109, 157.
Alsted J. Henrik, enyedi tanár . . . . 278.
Andrássy Antal, rozsnyói püspök . . 148.
Antalffi János, erdélyi püspök . . . 343.
Apácai Csere János, tudós . . . . . 131.
Apafi Mihály, fejedelem . 138, 139, 140, 284.
Aranka György, költő s író 110, 153—54, ... 223—38, 242—44, 336—41.
Artaria Domokos, bécsi műárus . . . 161.
Auersperg M. József, erdélyi helytartó . 342.
Avenarius, arcképfestő . . . . . 85.
Avenarius, nevelő Bethlen Imrénél . . 270.
Bája István, erdélyi festő . . . 175, 179, 215.
Bajtay József Antal, erdélyi püspök . . 343.

*) Megjegyezzük, hogy az Erdély történeteiben (17—47. l.) és a Bethlen- s Teleki-ház genealogiájában előforduló számos nevet itt fel nem vettük.

Bakacs Tamás, primás . . . . . 148.
Balassa Imre . . . . . 68.
Balechoun, rézmetsző . . . . . 58.
Balogh Péter, zólyomi főispán . . . . 295.
Bánffy Ágnes, Wass Sámuelné . . . 334.
Bánffy Dénes . . . . . 342.
Bánffy Erzsébet, Barcsay Ákosné . . . 174.
Bánffy Farkas, kincstartó . . . . . 283.
Bánffy György, kormányzó 7, 74, 98, 334, ... 342, 369.
Bánffy József . . . . . 371.
Bánffy Kata, Wesselényi Istvánné . . 308.
Bánffy László, krasznai főispán . . . 55.
Banks József, angol természettudós 115, 116, 118.
Barabás Sámuel, tordai lelkész . . . 285.
Baranyi Gábor, orsz. képviselő . . 52, 76.
Barcsay Ábrahám, m. testőr, költő 83, 163, ... 210, 250, 252, 320.
Barcsay Ágnes, Bánffy Dénesné . . . 342.
Barcsay Ákos, erdélyi fejedelem . . . 174.
Báróczy Sándor, az író, 83, 84, 122, 280, 284.
Baróti Szabó Dávid, költő . . 84, 93, 105.
Báthori András, fejedelem . . . . . 61.
Báthori Gábor, fejedelem . . . . . 141.
Báthori István, lengyel király . . 101, 167.
Batthyány Ignác, erdélyi püspök 71, 105, 168, ... 258—60, 267, 288, 343.
Batthyány József, erdélyi püspök, primás 343.
Batthyány Vince, erdélyi útleírást adott ki 3.
Baumgarten, erdélyi botanikus . . . 59.
Bause J. Frigyes, rézmetsző . . . . . 287.
Bedekovics Ferenc, államtanácsos . . 335.
Bedő . . . . . 86.
Békes Gáspár . . . . . 101.

Benkő Ferenc, enyedi tanár . . . . . 279.
Benkő József, történetíró 5, 78, 153, 168, 219, ... 222—37, 273, 280—82, 288—89.
Bercsényi Miklós, Rákóczi híve . . . 296.
Bergmann, bécsi festő . . . . 85, 92, 283.
Bernoulli János, mathematikus . . . 117.
Berzenczei Ferenc . . . . . 294.
Berzeviczy Gergely, nemzetgazda . . 142.
Berzsenyi Dániel, költő . . . . 297—98.
Bessenyei György, író . . . . . 83, 252.
Bethlen Ádám, tábornok . . . . 244, 299.
Bethlen Elek, írt „Ansichten v. Siebenbürgen“ . . . . . 5, 253.
Bethlen Farkas, történetíró 5, 61, 203, 316, 370.
Bethlen Ferenc, író . . . . . 203.
Bethlen Gábor . 101, 104, 109, 202, 213—15, ... 257, 263—64, 278, 284.
Bethlen Gergely . . . 154, 202—3, 283.
Bethlen Imre, kükülléri főispán . . . 270.
Bethlen János, cancellarius . 5, 203, 274—75.
Bethlen József, thesaurarius . . . . 163.
Bethlen Kata, Kemény Sámuelné . . 111.
Bethlen Lajos . . . . . 134.
Bethlen László, hunyadi főispán 168, 202—205.
Bethlen Miklós, cancellarius 120, 121, 131, 174, ... 203, 271—74.
Bethlen Rozália, Wass Sámuel neje 67, 206, 275.
Bethlen Sándor . . . . . 134.
Bethlen Zsuzsánna, Barcsay Ábrahámné 103, 210.
Bethlen-ház . . . . . 343—54.
Bisterfeld J. Henrik, enyedi tanár . . 278.
Binder Gy. Pál, segesvári tanár . . . 137.
Blandrata György, unit. reformator . . 94.
Bocskay István, erdélyi fejedelem . . 79.

Bod Péter, tudós . . . . . 280.
Bode E. János, csillagász . . . . . 173.
Bögözi Antal, hunyadi administrator . . 214.
Bölöni Farkas Sándor, író 70, 86, 297—98, ... 327, 329.
Bombelles L. Fülöp, szászországi követ 335.
Bonfin M. Antal, történetíró . 168, 223—36.
Boos . . . . . 59.
Born Ignác, természettudós . . . 161, 268.
Bornemisza Leopold, a gyógyi fürdő tulajdonosa . . . . . 246.
Bornemisza Pál . . . . . 81, 250—51.
Boronás Jakab . . . . . 132.
Bossányi Ferenc, orsz. képviselő, . . 52, 114.
Breugel Péter, németalföldi festő . . . 162.
Bruckenthal Sámuel, gubernátor 104, 128, 150, ... 154—58, 267, 342.
Buccow Adolf Miklós, osztrák tábornok . 342.
Buczy Emil, költő 76, 82, 109, 296, 306—8, ... 327, 329.
Buthi Vojk . . . . . 222—35.
Bydeskúti család . . . . . 55.
Campe J. Henrik, paedagogus . . . . 118.
Campeggio Lőrinc, spanyol katonatiszt . 253.
Castaldo, erdélyi parancsnok . . 134, 252.
Caudéla, zongoramester . . . . . 331.
Choiseul-Gouffier M. G., francia követ 155.
Claude Lorrain, francia festő . . . 65.
Collin H. József, osztrák költő . . . 320.
Cornides Dániel, történetbúvár . . . 309.
Correggio Antonio, olasz festő . 156, 159.
Csáky Antal, szepesi főispán . . . . 48.
Csáky János, kolozsm. főispán . . . 206.
Csáky Sándor, gróf . . . . . 52.

Csedő, kormányszéki biztos . . . . . 319.
Csehy András, ügyvéd, jószágigazgató . 196.
Csehy József, katonatiszt . . . . 196—200.
Cserei Farkas, cs. k. kamarás és őrnagy 56—62, ... 70, 198, 272, 311, 326, 333, 363.
Cserei Farkas, cancellláriai referendár . 57.
Cserei József . . . . . 199.
Cserei Lőrinc, író . . . . . 61.
Cserei Mihály, kincstári tanácsos . 199, 200.
Cserei Miklós, tanácsos . 294—96, 307, 326.
Csereszny és Andr., kanonok, 206, 260, 263, 265.
Csohány . . . . . 200.
Czettler Sámuel, orosházi szület. rézmetsző 103.
Czirjék Mihály, m. testőr és költő . . 83.
Dalberg K. T., németországi primás 109, 110.
Dániel Imre, gyulafehérvári könyvtárnok 259.
Dániel István, kir. táblai bíró . . . 81, 300.
Dániel Polyxena, Wesselényi Istvánné 299, 300.
Dávid Ferenc, unit. reformator . . 94, 95, 174.
Davidovics Pál, ezred-tulajdonos . . . 82.
Dayka Gábor, költő . . . . . 89.
Deáki Pál, kolozsvári predikátor . . . 309.
D'Ellevaux László, szolgabíró 185, 193, 194.
Döbrentei Gábor, író 70, 71, 77, 82, 90, 91, 102, 122, 127, 131—32, 136, 150, 152, 154, 167—68, 175, 207, 215, 245, 249—52, 325.
Dóczi Orbán, egri püspök . . . . . 148.
Döme Károly, kanonok, költő . . . 71, 268.
Domin J. Ferenc, egyetemi tanár Pesten 196.
Domokos Lajos, orsz. képviselő . . 52, 326.
Domokos Márton, debreceni főbíró . . 52.
Dréta Antal, zirci apát . . . . . 148.
Driver, huszár kapitány . . . . . 199.
Dugonics András, író . . . . . 196.

Edelsheim, Gyulay Ignácné . . . . 179.
Édes Gergely, költő . . . . . 82.
Ehrenreich S. Ádám, pesti rézmetsző 103.
Eichhorn G. János, német tudós . . 119.
Elekes János, kegyesrendi tanár . . 76.
Engel Keresztély, történetíró . . . . 5.
Ernyi Miklós, színész . . . . . 316.
Eszterházy Károly, egri püspök 148, 258.
Fabján Dániel, kir. táblai elnök . . . 73.
Faragó . . . . . 199.
Farczádi . . . . . 86.
Fáy János, debreceni tanácsos . . . . 271.
Fekete Ferenc, kir. táblai bíró 89, 316, 370.
I. Ferdinánd, király . . . . . 134.
II. Ferdinánd, király . . . . . 202.
I. Ferenc, király . . . . . 109, 157, 334.
Ferraro M. Antal, spanyol katonatiszt . 252.
Fessler Ignác Aurél, történetíró . 5, 78, 320.
Festetich György, a „Helicon“ alapítója 104.
Filtsch János, könyvkereskedő . . . 87.
Fischer, bécsi udvari festő . . . . 194.
Fitt, festő . . . . . 58.
II. Frigyes, porosz király . 56, 57, 165, 208.
Fuchs, bécsi festő . . . . . 280, 284.
Füger Fr. Henrik, bécsi festő . 86, 160, 161.
Garampi, bibornok . . . . . 259.
Gedő József, fordító . . . . . 91.
Gessner Salamon, német költő 62, 248, 276.
Goethe, a nagy német költő . . . . 287.
Grassalkovics Antal, herceg, főlovászm. 68.
Gritti Lnjos . . . . . 141.
Gründel, Wesselényi lovásza . . . 299.
Guido Reni, olasz festő . . . . 156, 158.
Guttmann, kolozsvári könyvárus . . 88.

Gyárfás, kormányszéki titkár . . . 290.
Gyarmathy Sámuel, nyelvész 128, 129, 135, ... 273, 284.
Gyika Szilárd Manó, zalai birtokos . . 199.
Gyöngyösi István, költő . . . . . 97.
Gyöngyösi János, a leoninista 85, 91, 285—88.
Gyulay Albert . . . . . 177.
Gyulay Ferencné, Kacsándy Zsuzsi 70, 75, 111, 125—26, 177—78, 204—6, 244—46, 275—77.
Gyulay Ignác, horvát bán . . . . 177.
Gyulay István, író . . . . . 100, 178.
Gyulay József . . . . . 178.
Gyulay Karolina . . 126—27, 248, 250—52.
Gyulay Lajos, gróf 70, 71, 86, 90, 100, 106, 112, 136, 154, 173, 177—78, 209, 245, 251—52, 327.
Hadik András, osztrák tábornok . . . 342.
Haller Albert, német költő . . . . . 320.
Haller Gábor, Erdély kincstartója 69, 101, 134, ... 150—52, 163.
Haller János, gubernátor 132—33, 299, 312, 342.
Haller József, kir. biztos . . . . . 134.
Haller Krisztina, Cserei Farkas neje . 56.
Haller Zsigmond, főispán . . . . . 317.
Hatfaludi Ferenc, alispán . . . . 317.
Hegedüs, enyedi tanár . . . . . 279.
Heinz, festő . . . . . 159.
Heltai Gáspár, író . 95, 222—27, 265—66.
Hermányi Dénes, nagyenyedi lelkész 282.
Herschel Fr. Vilmos, csillagász . . . 114.
Heyne K. G, német nyelvész . . . . 110.
Hickel József, bécsi festő . . . . . 103.
Hilchenbach, superintendens . . . 110.
Hissmann Mihály, erdélyi német tudós 119.
Hohenegg, grófnő, udvarhölgy . . . 335.

Hohenhausen S. József, régész 217—21.
Hohenwarth Zsigm. Antal, bécsi érsek 109.
Hondekoeter M., németalföldi festő 159, 162.
Hora, erdélyi forradalmár . . . . . 206.
Hormayr József, osztrák történetíró . 5.
Hunyadi János 80, 83, 84, 212—16, 222—44, ... 254—57, 269—70, 336—41.
Hunyadi Mátyás, magyar király 69, 80, 104—6, ... 213—15, 240—43.
Igaz Sámuel, a „Hébe" kiadója . . . 105.
Inczédi László, kormányszéki titkár 83, 272.
Izabella, m. királyné . . . . . 134.
Jósika Antal, kolozsm. főispán . . . 205.
Jósika János, hunyadi főispán stb. 79, 204—5, ... 209, 237, 273, 342, 371.
Jósika László . . . . . 132.
II. József, császár 7, 68, 74, 80, 109, 119, 124, . . 134, 144, 156, 245, 253, 258, 310, 342.
Juncker, rézmetsző . . . . . 86.
Káldi György, biblia fordító . . . . 266.
Kant Immanuel, német bölcs 78, 110, 171, 173.
Kanyó László, kormányszéki titkár . . 77.
Kaprinai István, történetbúvár . . . 61.
Karacs Ferenc, térképmetsző . . 5, 86, 179.
Károli Gáspár bibliafordító . . . . . 266.
Karolina Augusta, I. Ferenc király neje 80, 334.
VI. Károly, császár . . 74, 221, 254, 258
Károly főherceg, hadvezér . . 109, 110, 199
Károlyi József 302
Károlyi Zsuzsánna, Bethlen Gáborné . 263.
Kästner A. G., mathematikus és epigrammatista . . . . . 173.
Katona Zsigmond, kővárvidéki főkapitány 79.
Kaunitz Domokos, herceg . . . 157, 300.

Kazinczy Dénes, Ferenc öcscse . . . 113.
Kazinczy Eugenia, Krajnik Imréné . . 127.
Kazinczy László, Ferenc öcscse 82, 249, 293.
Kazinczy Péter, Ferenc nagybátyja . . 113.
Kazinczy Zsófia, Vay Ábrahámné . . . 113.
Kelemen Lajos, költő . . . . . 84.
Kemény Anna, Bánffy Györgyné . . . 99.
Kemény Farkas, rendek előlülője 99, 312, 315.
Kemény Ferenc, kormányszéki titkár . 273.
Kemény Ignác, kolozsm. főispán . . . 371.
Kemény János, fejedelem . . . 5, 99, 138.
Kemény László, gubernátor . . . 99, 342.
Kemény Sámuel, kir. táblai elnök . 111, 334.
Kemény Simon, rendek előlülője 269—70, 368.
Kenderesi Mihály, tanácsos 76, 78, 89, 142, ... 257, 281, 288—89.
Kerchelich Bold., történetbúvár . 224—35.
Kerekes, generális . . . . . 245.
Keresztes István, szebeni ref. predikátor 152.
Kézy Mózes, sárospataki tanár . . . . 152.
Kienmayer, osztrák főhadvezér . . . 334.
Kininger V. György, rézmetsző . 105, 161.
Kinizsi Pál, hadvezér . . . . 167, 168.
Kis János, költő s író . . . . . 198.
Kis József, alsó-fehérm. főjegyző 168, 245—48.
Klaproth H. Gyula, utazó, természettudós 60.
Kleist E. Keresztély, német költő . 297—98.
Klimes Tamás, festő . . . . . 105.
Klobusiczky Ferenc, erdélyi püspök, érsek 343.
Klopstock G. Frigyes, német költő . . 115.
Kócsi János, színész . . . . . 315—16.
Kohl Kelemen, bécsi rézmetsző . . 104, 105.
Kolonics László, erdélyi püspök, érsek . 343.
Kölcsey Ferenc, költő . . . . . 77.

Koppi Károly, egyetemi tanár Pesten 119, 196.
Korda Anna, Toldalaghy Lászlóné . . 289.
Kornis Ignácné, Teleki Anna . . . . 82.
Kornis Mihály, főispán 274, 306—8, 327—29.
Kornis Zsigmond, gubernátor . . . . 342.
Koros, kegyesrendi tanár . . . . . 84.
Kotzebue Ágost, német színműíró . . 164.
Kovachich Márton György, történetbúvár 78.
Kozma Gergely, ref. lelkész, fordító . . 112.
Krafft Péter, bécsi festő . . . . . 160.
Kresznerics Ferenc, nyelvész . . . 198.
Kreutzinger József, arcképfestő . 104, 160.
Kriebel János, történetbúvár . . 238—44.
Krietsch, Haller Jánosnál nevelő . . . 132.
Kún Zsigmond . . . . . 249.
Kupeczki János, magyar festő . . . 160.
Kutschera János, osztrák táborszernagy 335.
La-Caille A. V. D., francia mathematicus 197.
Ladányi, hadnagy . . . . . 198.
XVI. Lajos, francia király . . . . . 117.
Landsdow, angol államférfi . . 115, 116.
Lavota, magyar zenész . . . . . 151.
Lázár Benedek . . . . . 249—51.
Lázár János, kormány-elnök . . 104, 121.
Lázár László, cancellarius . . . . . 273.
Lazsanszky, kir. főudvarmesternő . . 335.
Le Blond H., francia katonai író . . . 197.
Le-Brune Károly, francia festő . . . 155.
Lészai Dániel, szászvárosi tanár . . . 171.
Liedemann Márton, luth. predikátor . 84.
I. Lipót, magyar király . . . . . 74, 140.
II. Lipót, magyar király 7, 109, 117, 178, 258.
Lipszky Ferenc, térképkészítő . . 5, 179.
Lopez, spanyol ezredes . . . . . 253.

Majláth József, magyarországi alcancellár 7.
Mákra Antal, kolozsm. aljegyző . . . 207.
Manzador Pius, erdélyi püspök . . . 343.
Mária Terézia, magyar királyné 6, 10, 53, ... 73, 83, 109, 155, 209, 217.
Martinuzzi György, bibornok 204—5, 209, ... 216, 252, 257, 260.
Mártonffy György, erdélyi püspök 71, 168, ... 205, 257, 284, 343, 371.
Mártonffy József, helyesen György.
Mednyánszky Alajos, történetíró . 5, 194.
Ménard, énektanító . . . . . 331.
Mengs Rafael, festő . . . . . 159.
Meytens Márton, bécsi festő . . . . 159.
Mikes Anna gróf, báró Dániel István neje 81.
Mohr J. Frigyes, tábornok . . . . . 197.
Molnár Albert, nyelvész . . . . . 285.
Molnár Borbála, költőnő . . . . . 81.
Molnos Dávid, tanár, Thucydides fordítója 84.
Montesquieu Károly, politikai író . . 314.
Montfaucon Bernát, francia régész . . 57.
Movino János, spanyol katonatiszt . . 253.
Müller János, német történetíró . . . 209.
Murr Kr. G., régészeti író . . . . . 107.
Nagy Lázár, kolozsvári főbíró . . . . 371.
Nagy Sámuel, tanár . . . . 77, 85, 236.
Naláczy István . . 150, 154—55, 171, 244.
Naláczi József, magyar testőr s író . 83, 144.
Neidl, rézmetsző . . . . . 323.
Neuhauser Gottfried, kolozsvári rajztanár 85.
Newton Izsák, csillagász . . . . . 173.
Niczky József . . . . . 52, 53.
Nopcsa Elek, főispán, udvari referendarius 128.
Nowodworsky, prágai tanár . . . . 60.

Oláh Miklós, primás . . . . . 148.
Opitz Márton, német költő . . . . . 278.
Orczy József, zempléni főispán . . . . 146.
Orczy Lőrinc, tábornok, költő . . . . 163.
Orosházi l. Czettler.
Ottó, berlini tanár . . . . . 60.
Palásthy Márton, cancelláriai hivatalnok 119.
Pálfy Károly, Magyarország cancellárja . 7.
Palocsay József . . . . . 146.
Páriz-Pápai Ferenc, nyelvész . . . 279.
Pászthory Sándor, cancelláriai referens 110, 119.
Pataki Mózes, Wesselényi nevelője 70, 71, 89, ... 298, 321, 324—25.
Patatich Ádám, váradi püspök . . . 52.
Pázmány Péter, primás . . . . 148, 263.
Péchy Imre, bihari alispán, septemvir . 52.
Pekry Polyxena, Dániel Istvánné . . . 308.
Pestalozzi J. Henrik, paedagogus . . 118.
Pray György, kanonok, történetíró . 5, 246.
Prónay Klára, Wartensleben Vilmosné . 82.
Prónay Sándor, ev. egyházi főinspector . 82.
Puky László, abauji szolgabíró . 10, 127—28.
Ráday Gedeon, költő . . . . . 93.
Rajnis József, költő . . . . . 93.
II. Rákóczi Ferenc, fejedelem 160, 282, 284, ... 295—96.
I, Rákóczi György, fejedelem . 257, 263—64.
II. Rákóczi György, fejedelem . . 279, 281.
Rákosi Sándor, költő . . . . . 84.
Ramsden, londoni mechanikus . . 114, 115.
Regnault, francia természettudós . . . 60.
Rembrandt Pál, németalföldi festő . . 159.
Révai Miklós, nyelvész . . . . . 93.
Reynolds Jozua, angol festő . . . . 287.

Rhédey Zsigmondné, Wesselényi Kata . 104.
Richelieu A. J., herceg, francia államférfi 216.
Robertson, angol természettudós . . . 197.
Rogendorf Aloyzia, Kazinczy sógornéja 126.
Rost, lipcsei könyvkereskedő . . . . 57.
Roth, a Bruckenthal-képtár őre . . . . 161.
Rubens Péter Pál, festő . . . . 156, 159.
Rudnay Sándor, erdélyi püspök, primás . 343.
Rumy K. György, tudós . . . . . 5.
Savoyai Eugen, hadvezér . . . . . 104.
Schedius Lajos, egyetemi tanár Pesten 196.
Schlözer A. Lajos, történetíró . . . 60.
Schmelzer, szobrász . . . . . 86.
Schmutzer Jakab, rézmetsző . . . . 157.
Schöfflin, strassburgi tanár . . . . 105.
Schönwiesner István, egyetemi tanár Pesten 196.
Schwartner Márton, történetbúvár 197, 246.
Sebes, kormányszéki titkár . . . . . 290.
Seivert János, történetbúvár . 157, 162, 164.
Sejben, huszár kapitány . . . . 196, 199.
Sickel, német műiparos . . . . . 58.
Sipos Pál, bölcsészeti író 89, 150, 155, 170—73, ... 187, 244.
Sonnenfels József, osztrák minister . . 157.
Spalding J. János, német theologus . . 95.
Steinville, osztrák tábornok . . . . 254.
Stock András, szebeni festő . . . . . 137.
Stubenberg, gróf . . . . . 245.
Swieten Gottfried, osztrák minister 110. 119.
Szabó András, tanár, könyvtárnok . . 108.
Szabó János, kormányszéki tanácsos . . 84.
Szabó János, Vay Miklós nevelője . . 118.
Szabó Sámuel, tordai tanár . 93, 94, 95, 287.

Széchenyi Ferenc, a nemzeti muzeum alapítója . . . . . 104, 119, 304, 368.
Széchenyi István, államférfi s író 304, 368.
Székely Miklós, kolozsvári tanár . . . 152.
Székely Sámuel, kapitány . . . . . 262.
Szemere István, zempléni alispán . . . 112.
Szentkereszti Sámuel, ezredes . . . 112.
Szepesi Ignác, erdélyi püspök . . . . 343.
Szerencsy Fanny, Teleki Józsefné 250—51.
Szigethi Mózes, meseíró . . . . . 84.
Szilágyi Erzsébet, Hunyadi Jánosné 80, 215, 236.
Szilágyi Ferenc, tanár . . . . . 81, 84.
Szilágyi Márton, sárospataki tanár . . 117.
Szilasy János . . . . . 141.
Szimon, kolozsvári vésnők . . . . . 86.
Szombathy János, történetbúvár . . . 238.
Tartler János, kormányszéki tanácsos . 164.
Teleki Ádám, dobokai főispán, költő . . 84.
Teleki Anna, Kornis Ignácné . . . . 82.
Teleki Domokos, erdélyi útleírást adott 1796-ban . . . . . 3, 82, 107.
Teleki Ferenc . 108, 173, 205, 316, 370—71.
Teleki Josepha, Jósika Antalné . . . 205.
Teleki József 77, 79, 82, 85, 93, 104—6, 114, ... 173, 209, 326, 371.
Teleki Károly, erdélyi kincstárnok . 82, 327.
Teleki Lajos, rendek előlülője 62, 114, 316, 370--71.
Teleki László, erdélyi cancellár 79, 104, 209, 371.
Teleki Mihály, cancellár . . . . 104, 280.
Teleki Sámuel 7, 74, 102, 134, 178, 206—8, 267, ... 294—95, 329.
Teleki Sándor . . . . . 104.
Teleki-ház . . . . . 354—67.
Teniers Dávid, németalföldi festő . . . 156.

Thaller F., osztrák szobrász . . . . 103.
Thewrewk József, történetbúvár 171, 190, 238.
Tholdalaghy Józsefné . . . . . 331.
Tholdalaghy Lászlóné, Korda Anna . . 289.
Tholdalaghy Zsigmond . . . . 112, 113.
Thuróczi András, történetíró . . . . 283.
Tisza László, cs. k. kamarás . . . . 114.
Titian, olasz festő . . . . . 159, 160.
Tompa János, tanár . . . . . 108.
Tökés Mihály, Wesselényi nevelője . . 321.
Tököli Szabbasz, a pesti Tökölianum alapitója 189.
Toroczkai József, gróf . . . . . 371.
Török Lajos, iskolák igazgatója . 110, 127.
Townson, Erdélyről is író angol utazó . 149.
Trajan, római imperator . . . 69, 218—21.
Tusch János, bécsi képtárőr . . . . . 103.
Udvarnoky Rozália, Csehy Andrásné . 196.
Vályi-Nagy Ferenc, pataki tanár, Homer fordítója . . . . . 77, 78.
Van Dyck Antal, németalföldi festő . 156, 159.
Van Huysum János, németalföldi festő . 159.
Vay Ábrahám, kir. tanácsos . . . 113, 118.
Vay István, tudományok főigazgatója . . 52,
Vay József, septemvir 110, 111, 113, 118, 208. . . . . 245, 274.
Vay Miklós, tábornok . . 113—18, 294—95.
Vécsey Nina, Csáky Antal neje . . . 48.
Vernet József, francia tajképfestő . 58, 65, 194.
Virág Benedek, költő . . . . . 199.
Vitéz József, udvari agens . . . . . 107.
Vizi Ferenc, erdélyi jezsuita . . . . . 130.
Voltaire F. M. Arouet, francia író s költő 56, 57.
Wagner, bécsi festő . . . . . 178, 329.
Walther, tábornok . . . . . 137.

Wartensleben Vilmos, táborszernagy . 82.
Wass György gróf . . . . . 127.
Wass Sámuel és neje . 67, 136, 139, 147, 334.
Wedgewood Jozua, angol műiparos . . 58.
Weickard, arcképfestő . . . . . 178.
Weisz Frigyes, ulán hadnagy . . . . 303.
Wesselényi Anna . . . . . 135, 275.
Wesselényi Farkas, főispán . . . 330—31.
Wesselényi Ferenc, nádor 104, 109, 299, 331.
Wesselényi István, rendek előlülője 293—94, ... 299, 308—9.
Wesselényi József, közép-szolnoki administrator . . . . . 330.
Wesselényi Kata, Rhédey Zsigmondné . 104.
Wesselényi Miklós id. és neje 70, 294, 308-tól . . . . . 325-ig, 370—71.
Wesselényi Miklós ifj. 70, 83, 89, 118, 296.
Westermayer, rézmetsző . . . . . 161.
Wiedemann, arcképfestő 104,
Wied-Neuwiedi Sándor, természetbúvár . 60.
Wurmbrand, főudvarmester . . . . . 335.
Wutky, bécsi festő . . . . . 194.
Zápolya János, fejedelem . 72, 94, 257, 278.
Zeyk Miklós, kir. táblai ülnök . 111, 175.
Zrínyi Miklós, a költő . . . . . 273.
Zsigmond, magyar király 72, 222—43, 336—41.
Zsombori József, kanonok . . . . . 130.
Zsombori László, erdélyi költő . . 76, 190.

RÉGI KÖNYVTÁR

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

OSZK